

यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं
 किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति । तद्यद
 ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मात्
 धारा अभवं^(१)स्तद्वाराणां धारात्वं यच्चासु धियते । तद्यदब्रवीदा-
 भिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्माज्जाया
 अभवंस्तज्जायानां जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते, यच्च पुत्रः पुत्राम-
 नरकमनेकगततारं तस्मात् चाति पुत्रस्तात् पुत्रस्य पुत्रत्वं ।
 तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति,
 तस्मादापो अभवंस्तदपामसमाप्नोति वै स सर्वान् कामान् यान्
 कामयते ॥ २ ॥

ता अपः सृष्ट्वाऽन्वैचत, तासु स्वां छायामपश्यत्^(२)तामस्येक्षमा-
 णस्य स्वयं रेतोऽस्कन्दत्तदप्सु प्रत्यतिष्ठत् तास्तात्रैवाभ्यशाम्यदभ्य-
 तपत्, समतपत्, ताः यान्तास्तप्ताः सन्तप्ताः सार्वमेव रेतसा धैधम-
 भवं^(३) स्तासामन्या अन्यतरा अतिलवणा अपेया असाह्यस्ता
 अशान्ता रेतः समुद्रं हत्वाऽतिष्ठन्नघेतराः पेयाः स्वाहाः शान्ता-
 स्तास्तत्रैवाभ्यशाम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताभ्यः यान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः
 सन्तप्ताभ्यो यद्रेत आमीत्तदभृज्यत, यदभृज्यत तस्माद् भृगुः

१ ताभिरगन्त तद्वृषीत् आभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चाभि-
 र्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्माद्दारा अभवन्तद्वाराणां धारात्वं-
 मिति च, म. विहितपुत्रकद्वयपाठ परम्बधं मध्ये चरितम् इत्यध्वरगोपने उपक्रां
 श्रुतपाठस्य अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्य अपमंकारकारणे इत्यंतादिति ।

२ ता अप इति छ, म, ।

३ वैधममभवति च, म, ।

समभवत्, तद् भृगो भृगुत्वं भृगुरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भात
य एवं वेद ॥ ३ ॥

स भृगुं सृष्ट्वाऽन्तरधीयत, स भृगुः सृष्टः प्राडैजततं वागन्ववद-
द्वायो वायो इति, सद्भवत्त, स दक्षिणां दिग्मेजततं वागन्ववदत्
भातरिञ्चन् भातरिञ्चमिति, स न्यवत्त(१) स प्रतीचीं दिग्मेजततं
वागन्ववदत्, पवमानः पवमान इति, स न्यवत्त(१) स उदीचीन्दि-
ग्मेजततं वागन्ववदद्वात वातेति, तमन्वोन्वविदामह इति, गहीत्व-
शार्वाङ्गेनमेतास्त्रिष्वन्विच्छेति(२) तद्यद्ववोदद्यार्वाङ्गेनमेतास्त्रिष्व-
न्विच्छेति(३) तद्यर्वाऽभवत्, तद्यर्वाणोऽथर्वत्वं(४) । तस्य ह वा
रतस्य भगवतोऽथर्वण ऋषेर्यथैव ब्रह्मणो नोमानि यथाऽङ्गानि यथा
गण एवमेवास्य सर्वं आत्मा समभवत्तमथर्वाणं ब्रह्माऽब्रवीत्
ऋजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा भान्त्यस्वेति । तद्यदब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः
सृष्ट्वा पालयस्वेति, तस्मात् प्रजापतिरभवत्, तत् प्रजापतेः प्रजा-
तित्वमथर्वा वै प्रजापति, प्रजापतिरिव वै स सर्वेषु लोकेषु
भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तमथर्वाणमृषिमथ्ययास्यदभ्यतपत्, समतपत्तप्ताच्छ्रान्तात्तात्तात्
मन्तात्तात् द्रवतयानथर्वण ऋषीभिरमिमतेकृद्धान् हासांस्तृचांयतु-
र्दृचान् पक्षर्चान् पडर्चान् सप्तर्चानष्टर्चांश्वर्चान्दृगर्चानिति । ता-

१ सद्भवत्त इति च, ।

२ सद्भवत्त इति च, ।

३ ततास्त्रिष्वन्विच्छेति क, घ, ।

४ ततास्त्रिष्वन्विच्छेति क, घ, ।

५ तद्यर्वाणादथर्वमिति क, घ, ३, ।

नथर्वण ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य.
 सन्तप्तेभ्यो दशतयानार्थवर्षणानार्पेयान्निरमिमतैकादशान् द्वादशां
 स्वयोदशाश्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्
 दशान् विशानिति । तानथर्वण ऋषीनाथर्वणाद्यर्पेयानभ्यश्र
 म्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यो या
 मन्त्रानपश्यत् स आथर्वणो वेदोऽभवत्तमाथर्वण वेदमभ्यश्राम्य
 दभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात् तस्मात् सन्तप्तादोमिति मन एवोर्द्ध
 मक्षरमुदक्रामत्, स य इच्छेत्क्षर्वरेतैरथर्वभिद्याथर्वणैश्च कुर्वीचेत्ये
 तथैव त महाव्याहृत्या कुर्वीत । सर्वैर्ह वा अस्तेतैरथर्वभिद्याथ
 र्वणैश्च कृत भवति य एव वेद यथैव विद्वानेवमेतथा महाव्याहृत्या
 कुरुते ॥ ५ ॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मान समतपत् स आत्मत
 एव त्रैलोक्यान्निरमिमत पृथिवीमन्तरिक्षन्दिवमिति । स खलु
 पादाभ्यामेव पृथिवी निरमिमतोदरादन्तरिक्षम, मूर्ध्नी दिव । स
 तास्त्रीलोकानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्त
 प्तेभ्यस्ते न् देवान् निरमिमताग्नि वायुमादित्यमिति । स खलु पृथि
 व्या एवाग्नि निरमिमतान्तरिक्षाद्वायुन्दिव आदित्य । स तारती
 टेवानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्
 तेभ्यस्तेन् वेदात्रिरमिमत ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदमिति, अग्ने
 ऋग्वेद, वायोर्वेदोर्जुर्वेदमादित्यात्सामवेद । स तास्त्रीन् वेदानभ्यश्राम्य
 दभ्यतपत् समतपत् तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्य न्तिस्त्री
 महाव्याहृतीर्निरमिमत भूर्भुव स्वरिति । भूरित्यृग्वेदात्, भुव इति
 यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् । स य इच्छेत्क्षर्वरेतैर्भिभिर्देवै कुर्वी

येत्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वेर्हि वा अस्मैतै-
स्त्रिभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यद्यैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-
व्याहृतिभिः कुरुते ॥ ६ ॥

ता या अमूरेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठंस्ताः प्राच्यो दक्षिणाच्यः
प्रतोच्य उदीच्यः समवद्रवन्त । तयत्समवद्रवन्त तस्मात्समुद्र उच्यते ।
ता भीता अद्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृष्णीमह इति ।
यच्च वृत्वाऽतिष्ठंस्तद्वरणोऽभवत्^(१) तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ।
स समुद्रादमुच्यत स मुच्युरभवत्तं वा एतं सुच्यु स तं मृत्युरित्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ।
तं वरुणं मृत्युमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्य यान्तस्य तप्तस्य
सन्तप्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गिभ्यो रसोऽक्षरत् सोऽङ्गरसोऽभवत्तं वा एतमङ्ग-
रसं सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा
भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ॥ ७ ॥

तमङ्गिरसमृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छान्तात्सप्तसन्त-
प्तादिंशिनोऽङ्गिरस^(२) ऋषीन्द्रिरमिमत्, तान् विशिनोऽङ्गिरस ऋषी-
नाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः यान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो दश-
तयानाङ्गिरसानार्पेयाद्विरमिमत्, षोडशिनोऽष्टादशिनो द्वादशिन
एकर्चांस्तृचांचतुर्चान् पञ्चर्चान् षडर्चान् हरचान् सप्तर्चानिति ।
तानङ्गिरस ऋषीनाङ्गिरसांशार्पेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः
यान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो यान् मन्वानपथ्यत्त आङ्गिरसो पेदोऽ-

१ यद्वरणोऽभवत् इति घ, ग, ।

२ विशिनोऽङ्गिरस इति घ, ग, ।

भवत्तमाङ्गिरसं वेदमभ्यश्याम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छान्तात्तमात्
सन्तमाञ्जनदिति धैतमक्षरं व्यभवत् । स य इच्छेत्सर्वेरेतैरङ्गिरोभि-
श्याङ्गिरसैश्च कुर्वीवेत्येतथैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वेर्हं वा अस्यै-
तैरङ्गिरोभिदाङ्गिरसैश्च कृतं भवति य एव वेद यथैव विद्वानेवमे-
तया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ८ ॥

स जह्वीऽतिष्ठत् स इमांश्लोकान् व्यष्टभात्, तस्माद्ङ्गिरसोऽधोयान
जह्वीऽस्तिष्ठति, तद् व्रतं स मनसा ध्यायेत् वा अहं किञ्चन मनसा
ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति तद् स तथैव भवति ।

तदप्येतदृचोक्तं । अथो ह वेदमपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां क्षितये
सम्बभूव^(१) ऋज्यद् भूतं^(२) यदृज्यतेदं निवेगनमनृणं दूरमस्येति ।

ता वा एता अङ्गिरसां यामयो^(३) यन्मेनयः कारोति मेनिभि-
र्यथै य एव वेद ॥ ९ ॥

स दिगोऽन्वैचत प्राचीं दक्षिणां प्रतोचीमुदीचीं भुवामूर्द्धा-
मिति । तास्तत्रैवाभ्यश्याम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः शान्ताभ्यस्ताभ्यः
सन्तमाभ्यः पञ्च वेदान्त्रिरमिमत् सर्षवेदं पिगाचवेदमसुरवेदमिति-
हासवेदं पुराणवेदमिति । स ऋनु प्राच्या एव दिगः सर्षवेदं निर-
मिमत्, दक्षिणस्याः पिगाचवेदं, प्रतोष्या असुरवेदमुदीष्या इति-
हासवेदं, भुवायायोर्द्धायाय पुराणवेदं^(४) । स तान् पञ्च वेदानभ्य-
श्याम्यदभ्यतपत्समतपत्तीभ्यः शान्तीभ्यस्ताभ्यः सन्तीभ्यः पञ्च

१ ऋज्यद् इति ष, म, घ, ।

२ ऋज्यद्भूत मिति ष, म, ।

३ अङ्गिरसां च यामय इति ष, ।

४ भुवायायोर्द्धायाय पुराणवेदमिति घ, ।

महाव्याहृतीर्निर्मिमत् वृधत् करद् गुहन् महत् तदिति । वृधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशाचवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदितोति-
हासवेदात्, तदिति पुराणवेदात्, स य इच्छेत्सर्वैरेतैः पञ्चभिर्वेदैः
कुर्वीत्येते ताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैः
पञ्चभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-
व्याहृतिभिः कुरुते ॥ १० ॥

स आवतस्य परावतद्यानूचत, तास्तत्रैवाभ्यग्रास्यदभ्यतप-
त्समतपत्ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः शमित्वूर्ध्वमहर-
सुदक्रामत् । स य इच्छेत्सर्वाभिरेताभिरावद्भिश्च परावद्भिश्च कुर्वी-
त्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वाभिर्ह वा अस्यैताभिरावद्-
भिश्च परावद्भिश्च कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेतया
महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ११ ॥

स भूयोऽश्याम्यत्, भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत्स मनस
एव चन्द्रमसद्विरमिमत्, नखेभ्यो नचवाणि, लोमभ्य ओषधि-
वनस्पतीन्, लुद्रेभ्यः प्राणेभ्योऽन्यान् वज्रन् देवान् । स भूयोऽश्याम्यद्
भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत् स एतं विवृतं सप्ततन्तुमेक-
विश्रतिसंस्थं यन्नमपश्यत् ।

तदप्येतद्वचोक्तं । अग्निर्यज्ञं विवृतं सप्ततन्तुमिति ।

अथाप्येष प्राक्कीडितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सप्त सुत्याः सप्त
च पाकयज्ञा इति ॥ १२ ॥

तमाहरत् येनायजत(१)तस्याग्निर्होताऽऽसीत्, वायुरध्वर्युः, सूर्य-

उद्गाता, चन्द्रमा ब्रह्मा, पर्जन्यः सदस्य, ओषधिवनस्पतयघ-
मसा, अधुर्धवो विम्बेदेवा हीचका, अथर्वाङ्घ्रिरसो गोप्सारस्तं ह स्मै-
तमेवं विद्वांसः पूर्वे योत्रिया यज्ञं ततं सायसाय ह स्माहेत्यभि-
व्रजन्ति, मा नोऽयं घर्म उद्यतः, प्रमत्तानाममृताः प्रजाः प्रमाची-
दिति, तान् वायेतान्^(१) परिरक्षकान् सदःप्रसर्पकानित्वाचक्षते
दक्षिणासमृद्धांस्तदु ह स्माह प्रजापतिर्यज्ञै यज्ञेऽकुगला^(२) ऋत्विजो
भवन्त्यचरितिनो ब्रह्मचर्य्य^(३) मपराग्या वा तद्वै यज्ञस्य विरिष्टमित्वा-
चक्षते । यज्ञस्य विरिष्टमनुयजमानो विरिष्यते, यजमानस्य विरिष्ट-
मन्वृत्विजो विरिष्यन्त, ऋत्विजां विरिष्टमनुदक्षिणा विरिष्यन्ते,
दक्षिणानां विरिष्टमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्विरिष्यते, पुत्रपशूनां
विरिष्टमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन विरिष्यते, स्वर्गस्य लोकस्य
विरिष्टमनु तस्यादम्य योगक्षेमो विरिष्यते, यस्मिन्नर्हे यजन्त
इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसं ब्रह्माणं यज्ञविरिष्टो वा यज्ञविरिष्टिनो
वैत्युपाधावेरन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो विरिष्टं सन्धेहीति,
तद्यत्रैव विरिष्टं स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय गान्द्युदकं कृत्वा पृथिव्यै
योत्रायेति त्रिरेवाग्नीन् सम्योक्षति, त्रिः पर्य्युक्षति, त्रिः कारय-
माणमाचामयति च, मम्योक्षति च, यज्ञवास्तु च सम्योक्षत्वद्यापि
वेदानां रमेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धोयते, तद्यथा न्यरणेन सुवर्णं

१ तान् वा वायानिति छ, न, घ, ।

२ एहे यज्ञाकुगला इति न, न, ।

३ ब्रह्मचर्य्यामिति छ, ।

सन्ध्यासुवर्णेन रजत, रजतेन लोह, लोहेन सीम, सीमेन एष्विव
 मेवास्य यज्ञस्य विरिष्ट सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनुयजमान
 सन्धीयते, यजमानस्य सन्धितिमन्वृत्विज. सन्धीयन्त, ऋत्विजा
 सन्धितिमनुदक्षिणा सन्धीयन्ते दक्षिणाना सन्धितिमनुयजमान
 पुत्रपशुभि सन्धीयते, पुत्रपशूना सन्धितिमनुयजमान स्वर्गेण
 लीकेन सन्धीयते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्द्धस्य योग
 ज्ञेय सन्धीयते, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदु ह आहाधर्वा देवो विजानन् यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशम
 येरन् (१) यज्ञे प्रायश्चित्ति क्रियतेऽपि च यदु बद्धिव यज्ञे (२) विलीम
 क्रियते न चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति न च यज्ञविष्कन्वसुपयात्यपहन्ति
 पुनर्मृत्युमपात्येति पुनराजाति कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति
 य एव वेद यथैव विद्वान् ब्रह्मा भवति यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा
 दक्षिणत सदोऽध्यास्ते यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुख
 धासीनो यज्ञ आव्याहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माण पुष्करे ससजे, स खलु ब्रह्मा मृष्टयिन्ता
 मापिदे केनाहमेकेनाक्षरेण सर्वा य कामान् सर्वा य लोकान्
 सर्वा य देवान् सर्वा य वेदान् सर्वा य यज्ञान् सर्वा य शब्दान्
 सर्वा य व्यष्टी सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति
 स ब्रह्म चर्यमचरत् स ओमित्ये तदक्षरमपश्यद् (१) द्विवर्णश्चतुर्मात्र
 सर्वव्यापि सर्वविभूयातयामत्रह्य दार्त्तर्षी व्याहृति ब्रह्मदेवत तथा

१ यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशमयेरिति घ, ।

२ य च बद्धिव यज्ञ इति ख ग ।

३ स तु आमित्येनदक्षरमपश्यदिति ख ग ।

सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च देवान् सर्वांश्च वेदान्
सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शब्दान् सर्वांश्च व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि
स्थावरजङ्गमान्यन्वभवत्तस्य प्रथमेन वर्षेनापस्त्रेहयान्वभवत्तस्य
द्वितीयेन वर्षेन तेजो ज्योतींश्चान्वभवत् ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमीषधिवनस्यतीन्
ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं^(१) छन्दस्त्रिष्टुतं स्तोमं प्राचीं दिशं
वसन्तमृतुं वाचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १७ ॥

तस्य द्वितीयया स्वरमात्रयाऽन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति
व्याहृतिस्त्रैष्टुभं^(२) छन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं शीषमृतुं
प्राणमध्यात्मनासिके गन्धघ्राणमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरिति
व्याहृतिर्जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोममुदीचीं दिशं वर्षाऋतुं
ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषी दर्शनमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १९ ॥

तस्य वकारमात्रयाऽपचन्द्रमसमथर्ववेदत्रचनाख्योऽमिति स्वमा-
त्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं छन्द एकविंशं स्तोमं दक्षिणां
दिशं शरदमृतुं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं ज्ञेयमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥२० ॥

तस्य मकारश्रुत्येतिहासपुराणं वाकी वाक्यगाथानाराशंसी-
रुपनिषदीऽनुशासनानामिति वृधत् करद्गुहन् महत्तच्छमीऽमिनि-
व्याहृतीः स्वरशम्यनानातन्वीः^(३) स्वरश्रुत्यगीतवादित्राण्यन्वभवत्
त्रैचरथं देवतं वैद्युतं ज्योतिर्वाहृतं छन्दस्तृणवत्त्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ।

१ व्याहृति गायत्रमिति ख, घ, ।

२ व्याहृति त्रैष्टुभमिति ख, घ, ।

३ स्वरशम्यनानातन्वीरिति ख, ग, घ, ।

भुवान्मूर्धां दिग्ं हेमन्तगिशिराहृतू श्रोत्रमध्यात्तां शब्दश्रवणमिती-
न्द्रियाण्यन्वभषत् ॥ २१ ॥

सैषैकाक्षरऋग् ब्रह्मणस्तपसोऽग्ने प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्याथर्वणं-
शक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः स तु खलु मन्त्राणामतपसाशुश्रूपा-
ऽनध्यायाध्ययनेन थदूनञ्च विरिष्टञ्च यातयामञ्च करोति तद-
थर्वणां तेजसा प्रत्याप्याययेन् मन्त्राव मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव
मातरमभिजिघांसुः पुरस्तादोद्धारं प्रयुङ्क्त एतयैव तदृचा प्रत्या
प्याययेदेपैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युज्यत एषा पद्यात् मर्वत एतया
यज्ञस्तायते ।

तदप्येतदृचीत्तां । या पुरस्ताद्युज्यत (१) ऋचोऽचरे परमे
व्योमन्निति ।

तदेतदचरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् चिरात्रोपोषितः
प्राङ्मुखो वाग्यतो वर्हिष्युपविश्य सहस्रकृत्वा आवर्त्तयेत् (१)
सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

वसोद्धारणामैन्द्रनगर(१)न्तदसुराः पर्यवारयन्त, ते देवा भीता
आसन् क इमानसुरानपहनित्यतीति, त औद्धारं ब्रह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं
ददृशुस्ते तमब्रुवन् भवता सुखेनेमानसुरान् जयेमेति । स हीवाच
क्लिं मे प्रतीवाहो भविष्यतीति वरं हृणीष्येति हृणा इति स वरमह-
शीत न मामनोरयित्वा ब्राह्मणा ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरब्रह्म तस्या-
दिति तथेति ते देवा देवयजनस्योत्तराद्देऽसुरैः संयता आसंस्ता-

१ पुरस्ताद युज्यन् इति घ,

१ शदस्रकृत्वा आवर्त्तयेदिति घ, ।

१ मैन्द्र नगरमिति घ,

नोद्धारेशान्नीध्रियाद्देवा असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त
तस्मादोद्धारः पूर्वोच्यते^(१) । यो ह वा एतमोद्धारं न वेदावश-
स्यादित्यथ य एवं वेद ब्रह्म वशः स्यादिति तस्मादोद्धार ऋग्यग्-
भवति यजुषि यजुः साम्नि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मण ब्राह्मणं श्लोके
श्लोकः प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओद्धारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं
किं लिङ्गं किं वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वर उपसर्गो
निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमात्रः
कतिवर्णः कत्यक्षरः कतिपदः कः सयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं
शिक्षुकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्द को वर्ण इति पूर्वे प्रथा, अथो-
त्तरे मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः साम कस्माद्ब्रह्मवादिन ओद्धार-
मादितः कुर्वन्ति किं देवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं
का प्रकृतिः किमध्यात्ममिति षट्त्रिंशत् प्रथाः पूर्वोत्तराणां त्रयो
वर्गा द्वादशका एतैरोद्धारं व्याख्यास्याम ॥ २४ ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छद् भगवन्नभिसूय पृच्छामीति, पृच्छ वक्षे-
त्त्ववतीत्, किमयमोद्धारः कस्य पुत्रः किञ्चैतच्छन्दः किञ्चैतद्वर्णः
किञ्चैतद् ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते तस्माद् वै तद्भद्रमोद्धारं पूर्वमालेभे
स्वरितोदात्त एकाक्षर ओद्धार ऋग्वेदे, वैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओ-
द्धारो यजुर्वेदे, दीर्घङ्गुतोदात्त एकाक्षर ओद्धारः सामवेदे, ऋस्वी-
दात्त एकाक्षर ओद्धारोऽयर्वेदे उदात्तोदात्तद्विपद् अ उ इत्यर्धच-
तस्रो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुर्वा सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या

रक्ता वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्राह्मणपदः^(१) या सा
द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या लक्ष्णा वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं
स गच्छेद् वैष्णवपदः, या सा तृतीया मातृशानदेवत्या कपिला
वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेद्देशानपदः, या सार्धचतुर्थी
मात्रा सर्वदेवत्या व्यक्तीभूता ख विचरति शुद्धस्फटिकसन्निभा वर्णे
न यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामकमोक्षारस्य चोत्पत्ति
विप्रो यो न जानाति तत्पुनरुपनयनं तस्माद् ब्राह्मणवचनमादर्त्तं
व्ययथा लातव्यो गोत्रो ब्रह्मण पुत्रो गायत्रं हृन्द्युक्तो वर्ण
पुंसो वक्षो रुद्रो देवता ओङ्कारो वेदानाम् ॥ २५ ॥

को धातुरित्वाष्टर्धातुरवतिमप्येके रूपसामान्यादर्थमामान्यन्नेदी
यस्तस्मादापिरोङ्कार सर्वमाप्नोतीत्यर्थं कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकम
दर्शनं प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातियु चैन वैयाकरण उदात्त
समामनन्ति तदव्ययीभूतमनूर्थवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र
व्येति तदव्ययं ॥ को विकारो च्यवते प्रसारणमाप्नोतिरावण
कारो विकार्यावादिता ओङ्कारो विक्रियते द्वितीयो मकार एव
द्विवर्णं एकाचर ओमित्योङ्कारो निर्जित ॥ २६ ॥

कतिमात्र इत्यादेस्तिस्त्री मात्रा अभ्यादाने हि भ्रवते मकारस्य
धीं किं स्थानमित्युभावोष्टौ स्थाननादानुप्रदानकरणी च द्वय
स्थानसन्ध्यक्षरमवर्णलेश कण्ठो यथोक्तशेष पूर्वी विवृतकरण
स्थितश्च द्वितीयस्यृष्टकरणस्थितश्च न सयोगो विद्युत्^(२) आख्यातोप

१ ब्राह्मणपदमिति ख ग ब्राह्मणपदमिति घ ।

२ सयोगो विद्युत् इति घ ।

सर्गानुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संस्थानाध्यायिन (१)
 आचार्याः पूर्वे वभूवुः श्रवणादेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्य-
 थापरपचीयाणां कविः पञ्चालचण्डः(२) परिपृच्छको वभूवां वु
 पृथगुक्तीघदीपान् भवन्तो व्रुवन्तिति तदाप्युपलक्षयेद्वर्णाक्षरपदा-
 द्भ्रुवो विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति वाचं स्तुवन्ति तस्मात् कारणं
 व्रुवो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति षडङ्गविदस्तत्तयाऽधीमहे ।
 किञ्चन्द इति गायत्रं हि छन्दो गायत्री यै देवानामेकाचरा
 श्वेतवर्णा च व्याख्याता द्वौ द्वादशकौ वर्गावितद् वै व्याकरणं (३)
 धात्वर्थवचनं शैच्यं (४) छन्दोवचनं चाथोत्तरी द्वौ द्वादशकौ वर्गौ
 वेदरहसिको व्याख्याता मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुःसामाथर्व-
 खेषा व्याहृतिचतुर्णां वेदानामानुपूर्वेणोभूर्भुवस्वरिति व्याहृ-
 तयः ॥ २७ ॥

असमोक्षप्रवृत्तितानि(५) श्रूयन्ते द्वापरादाहृषीणामेकदेशो दोष-
 पतिरिह(६) चिन्तामापेदे विभिः सोम. पातव्यः समाप्तमिव भवति
 तस्माद्मृग्यजुःसामान्यपक्रान्ततेजास्यासंस्तु च महर्षयः परिदेवयाज्ञ-
 क्रिरे महच्छोकभयं प्राप्तास्मो न चैतत् सर्वैः सम्भिहितं ते वयं

१ सञ्ज्ञानाध्यायिन इति ख, ग, सञ्ज्ञानाध्यायिन इति घ, ।

२ पञ्चालचण्ड इति ग, ।

३ एतद्वैद्याकरणमिति घ, ।

४ शैच्यमिति ख, ग, घ, ।

५ असमोक्षप्रवृत्तितानि ख, ग, घ, ।

६ दोषपतीह इति क, ।

भगवन्तमेवोपधावाम^(१) सर्वेषामेव शर्म भवानीति^(२) ते तथेत्युक्त्वा
तूष्णीमतिष्ठवानुपसन्नेभ्य इत्युपोपसीदामीति नीचैर्बभूवुः ।
स एभ्य उपनीय प्रोवाच मामिकामिव व्याहृतिमादितः आदित-
कृणुध्वमित्येवं मामका आधीयन्ते ।

नर्त्तं भृग्वद्भिरोविद्मः सोमः पातव्य ऋत्विजः पराभवन्ति यज-
मानो रजसापध्वस्यति श्रुतिद्यापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमीवोत्तरोत्त-
राद्योगात्तीकं तोकग्रशाध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतीति
तथाह तथाह भगवन्निति प्रतिपेदिर आप्याययंस्ते तथा वीतशोकमथ
बभूवुः । तस्माद् ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

किन्देवतमित्युचामग्निदेवतन्तदेव ज्योतिर्गायत्रं च्छन्दः पृथिवी
स्थानं । अग्निमीले^(३) पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं
रत्न धातममित्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते ।

यजुषां वायुदेवतं तदेव ज्योतिः वैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं
स्थानं । इत्से^(४) त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवी वः सविता प्रार्थयतु ।
श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्येवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते ।

साम्नामादित्यो देवतं तदेव ज्योतिर्जागतं च्छन्दो द्यौ
स्थानं । अग्ने आयाहि वीतये गृणानी हव्यदातये । निहीता
सन्ति वर्हिषीत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते ।

अथर्वणां चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिः

१ उपधावास इति ख, ग, ।

२ भवतीति इति घ, ।

३ अग्निमीले इति घ, ।

४ इत्से इति ख, ग, घ, ।

सर्वाणि कृन्दांस्यापः स्यान् । शन्नो^१ देवे रभिट^१ य इत्येवमादिं कृत्वा
 अथर्ववेदमधीयते । अद्गाः स्यावरजद्गमो भूतग्रामः सम्भवति, तस्मात्
 सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं । अन्तरैते त्रयो वेदा भृ-
 गूनङ्गिरसः त्रिता इत्यविति प्रकृतिरपामोद्गारेण चैतस्माद् व्याम-
 पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र
 संस्कृतो^(१) भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ सामवेदे खिलश्रुतिः^(१)
 ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः स वेद सर्वमिति
 ब्राह्मणं ॥ २९ ॥

अध्यात्ममात्मभैषज्यमात्मकैवल्यमोद्धार आत्मानं निरुद्धं सद्ग-
 ममाचीं भूतार्थचिन्तां^(१) चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमा-
 ध्यात्मफलं प्राप्नोतीत्यर्थः सवितर्कं ज्ञानमयमित्येतैः प्रश्नैः प्रति-
 वचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणज्ञी हि प्रबली विषयी स्यात्
 सर्वस्मिन्वाकी वाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद् स्मैतद्विद्वांसमेकादशाक्षमौद्गल्यं ग्लावी मैत्रेयोऽभ्याज-
 गाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतो विज्ञायीवाच किं स्त्रिन्मर्या
 अयं तं मौद्गल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति तद्धि मौद्गल्य-
 स्थान्तेवासो श्रुत्वाव सः आचार्यायात्रज्याचचष्टे दुरधीयानं वा
 शयं भवन्तमवोचथोऽवमद्यातिथि भवति किं सौम्य विद्वानिति ।
 त्रीन् वेदान् ब्रूते भीश् इति तस्य सौम्य यो विस्पष्टो विजिगीषोऽन्ते

१ भृग्वङ्गिरसो विदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र सङ्गुत इति छ, ग, ।

२ * श्रुतेर्दीर्घखिलश्रुतिरिति क, ।

३ भूतार्थचिन्तामिति क, ।

४ एकादशम्य मौद्गल्यमिति घ,

षासी तन्मे ह्येति, तमाजुहाव तमभ्युवाचासाधिति भोश्इति किं
 सौम्य त आचार्योऽध्येतोति, षोन् वेदान् ब्रूते भोश्इति, यत्र खलु
 सौम्यात्मानिः सर्वे वेदा मुखतो गृहीता कथन्त एवमाचार्यो
 भाषते कथं नु शिष्टाः शिष्टेभ्य एव^(१) भाषेरन् यं ह्येनमहं प्रथं
 प्रच्छामि न तं विवक्ष्यति न ह्येनमध्येतीति । स ह मीदृश्यः स्वमन्ते-
 वासिनमुवाच, परेहि सौम्य ग्नावं मैत्रेयमुपसीदाधोहि भोः
 सावित्रीं गायत्रीश्चतुर्विंशतियोनिं हादयमिधुनां यस्या भृग्वङ्गिर-
 सश्चतुर्थस्यां सर्वमिदं यितं, तां भवान् प्रप्रीत्विति स चेतोम्य
 दुरधीयानो भनियत्याचार्योवाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं
 प्रहेति वक्ष्यति तत्तुं ब्रूयात् दुरधीयानस्तं वै भवान् मौद्गल्य-
 मवीचत् स त्वा यं प्रथमप्राचीन तं ध्यवीचः पुरा संवत्सरादार्त्ति-
 माकृत्यसीति^(१) ॥ ३१ ॥

स तत्राजगाम यद्वेतरौ बभूव, तं ह्यपप्रच्छ स ह्य न प्रतिपेदे, तं
 होवाच दुरधीयानं तं वै भवान् मौद्गल्यमवीचत् स त्वा यं प्रथ-
 मप्राचीन तं ध्यवीचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमाकृत्यसीति^(१) । स ह्य
 मैत्रेय^(२) स्वानन्तेवासिन उवाच यथार्थं भवन्ती यथागृहं यद्यामनो
 विप्रसृज्यन्तां दुरधीयानं वा अहं मौद्गल्यमवीचं स मा यं प्रथमप्रा-
 चीन तं ध्यवीचं तमुपेयामि^(३) शान्तिं करिष्यामीति । स ह्य मैत्रेयः

१ शिष्टेभ्य इदमिति घ,

२ मारिष्यमिति ख ग, । माकृत्यसीति घ, ।

३ दार्त्तिमाकृत्यसीति घ, ।

४ स ह्य मौद्गल्य इति क, घ ।

५ उपेयामि इति ख, ग, घ, ।

प्रातः समित्पाणिर्मोहल्यमुपससादासावाग्रहं^(१) भो मैत्रेयः किमर्थ-
मिति दुरधीयानं वा अहं भवन्तमवोचं त्वं ना यन्मग्रसप्राचीर्न तं
व्यवोचं त्वामुपेश्यामि शान्तिं करिष्यामीति, स होवाचात्र वा उपेतश्च
सर्वश्च कृतं पापकेन त्वा यानेन चरन्तमाह्वरधीऽयं मम कल्याणस्तं-
ते ददामि^(२) तेन याहोति । स होवाचैतदेवात्रात्विपज्ञानृगंस्यश्च
यथा भवानाहोपायामित्येषं भवन्तमिति तं होपेयाय तं होपेत्य
पप्रच्छ किंस्त्रिदाहुर्भोः सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयः किमा-
हुर्धियो विचक्ष्ण^(३) यदि ताः प्रवेस्य प्रचोदयांस्त्वविता याभिरेतीति ।

तस्मा एतत् प्रोवाच वेदान्कृन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
कवयोऽन्वमाहुः । कर्माणि धियस्तदु ते व्रवीमि^(४) प्रचोदयांस्त्वविता-
याभिरेतीति ।

तमुपसहृष्ट्य पप्रच्छाधीहि भोः कः सविता का सावित्री ॥३२॥

मन एव सविता, वाक् सावित्री, यत्र छेप मनस्ताद् वाक्, यत्र
वै वाक् तन्मन, इत्येते द्वे योनौ एकं मिथुनम्, अग्निरेव सविता,
पृथिवी सावित्री, यत्र छेयाग्निस्ताम् पृथिवी यत्र वै पृथिवी तदग्नि-
रित्येते द्वे योनौ एकं मिथुनं, वायुरेव सविताऽन्तरिक्षं सावित्री यत्र
छेव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं तदायुरित्येते द्वे योनौ एकं
मिथुनम्, आदित्य एव सविता द्यौः सावित्री यत्र छेयादित्यस्ताद्-
द्यौर्यत्र वै द्यौस्तादादित्य इत्येते द्वे योनौ एकं मिथुनं, चन्द्रमा एव

१ उपससादासावा अरमिति य, य, ।

२ ददामिति य, ।

३ विदो विचक्ष इति य ।

४ व्रवीमीति य न य ।

सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव चन्द्रमास्तत्रक्षत्राणि यत्र वै
 नक्षत्राणितचन्द्रमा, इत्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, अहरेव सविता,
 रात्रि सावित्री, यत्र ह्येवाहस्तद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्तदहरित्येते द्वे
 योनी एक मिथुनम्, उष्णमेव सविता, शीत सावित्री, यत्र ह्येवोष्णं,
 तच्छीत, यत्र वै शीत तदुष्णमित्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, अबभ्रमेव
 सविता, वर्ष सावित्री, यत्र ह्येवावभ्रन्तद्वर्षं यत्र वै वर्षं तदवभ्रमित्येते
 द्वे योनी एक मिथुनम्, विद्युदेवसविता स्तनयित्नु सावित्री यत्र
 ह्येव विद्युत् तत् स्तनयित्नु यत्र वै स्तनयित्नुस्तद्विद्युदित्येते द्वे योनी
 एक मिथुन, प्राण एव विता अन्न सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्तदन्नं
 यत्र वा अन्नं तत् प्राण इत्येते द्वे योनी एक मिथुनं, वेदा एव सविता
 छन्दांसि सावित्री, यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दांसि यत्र वै छन्दांसि
 तद् वेदा इत्येते द्वे योनी एक मिथुन, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा
 सावित्री, यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते
 द्वे योनी एकमिथुनम्, एतद् औत्तदिदांसमोपाकारिमासस्तुर्ब्रह्म-
 चारी ते सस्थित इत्यर्थेयत आसस्तुराचित इय चित्तो बभूवायोऽथाय
 प्राणावोदित्येतद्वाऽह वेदं नैतासु धोनिष्वित एतेभ्यो वा मिथुनेभ्य.
 सम्भूतो ब्रह्मचारी मम पुरायुषं प्रेयादिति ॥ ३३ ॥

ब्रह्म हेर्दं श्रिय प्रतिष्ठामायतनमैचत तत्तपस्य^(१) यदि तद् व्रते
 ध्रियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्रग ब्राह्मण सृष्ट्वा तत्
 सावित्रीं पर्यदधात्^(२) तत् सवितुर्वरेष्वमिति सावित्रग. प्रथमः
 पाद, पृथिव्यर्चं समदधादृचाऽग्निमग्निना श्रियं, श्रिया श्रिय,

१ तत्तपस्येति च ग ।

२ पर्यदधादिति च ग, ।

स्त्रिया भियुनं, भियुनेन प्रजां, प्रजया कर्म, कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन व्रद्ध, व्रद्धाणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन
वै ब्राह्मणः संगितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नी भवत्यविच्छि-
न्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति^(१) य एवं वेद यथैवं
विद्वानेवमेतं सावित्रागः प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ३४ ॥

भर्गो देवस्य धीमहीति सावित्राग द्वितीयः पादोऽन्तरिक्षेण
यजुःसमदधात्^(२) यजुषा वायुं, वायुनाऽऽभ्रमभ्रेण यर्षं, यर्षेणोपधि-
वनस्पतीनोपधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन व्रद्ध, व्रद्धाणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः
संगितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नी भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरवि-
च्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेतं सावित्राग
द्वितीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३५ ॥

धियो यो नः प्रचोदयादिति सावित्रागस्तृतीयः पादो दिवा
साम समदधात्^(३) साम्नाऽऽदित्यमादित्येन रश्मीन् रश्मिभिर्वर्षं,
वर्षेणोपधिवनस्पतीनोपधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्म-
णा तपस्तपसा सत्यं सत्येन व्रद्ध, व्रद्धाणा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन
व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संगितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो
भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद
यथैवं विद्वानेवमेतं सावित्रागस्तृतीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३६ ॥

तेन ह वा एवं विदुषा ब्राह्मणेन ब्रह्माभिपद्यं ग्रसितं परामृष्टं

१ जीवनं भवतीति ख, ग, ।

२ समदधादिति ख ।

३ दिवा सा दधादिति ख, ग, ।

मोषधिवनस्पतीन् पुण्ये गन्धः स यन्मृगाजिनानि वस्ते तेन तद्
 ब्रह्मवर्चसमयरुन्धे, यदस्य गृहेषु भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चसी
 भवति स यद्दहरहराचार्याय कर्म करोति तेन तद्यगोऽवरुन्धे यद्-
 स्याचार्यो भवति सह स्नातो यशस्वी भवति स यस्तुष्पुनिद्रात्रिन-
 यति तेन तं स्वप्नमवरुन्धे योऽस्याजगरे भवति तं ह स्नातं स्वपन्तमाहुः
 स्वपितु मैनं बोधुधयेति स क्रुद्धो वाचा न कश्चन हिनस्ति पुरुपात्
 पुरुपात् पापीयानिय मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवरुन्धे, योऽस्य वराहे
 भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा द्वाघोयसं विगन्तेऽथाङ्गिः श्लाघ्यमानो न
 स्नायात्तेन तं श्लाघामवरुन्धे, याऽस्यासु भवति सह स्नातः श्लाघीयोऽ-
 त्रेभ्यः श्लाघ्यतेऽथैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्यास्ताभग्नानोदीक्षे-
 द्देतिवेति मुखं विपरिधापयेत्तेन तद्रूपमवरुन्धे, यदस्य कुमार्यां
 भवति त ह स्नातं कुमारोमिव निरोक्षन्तेऽथैतद्ब्रह्मचारिणः पुण्ये-
 गन्धो य श्रीपधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिघ्रे-
 त्तेन तं पुण्यं गन्धमवरुन्धे, योऽस्योपधिवनस्पतीषु भवति स ह
 स्नातः पुण्यगन्धिर्भवति ॥ २ ॥

स वा एष उपयंयतुर्बोधैत्वग्निं पादेनाचार्यं पादेन ग्राम
 पादेन मृत्युं पादेन, स यद्दहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्नि
 परिचरेत्तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याग्नौ भवति । स यद्दहरहराचा-
 र्याय कर्म करोति, तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याचार्यो भवति
 स यद्दहरहर्गामं प्रविश्य भिक्षामिय परीक्षति न भैद्युनन्तेन
 पादमवरुन्धे, योऽस्य भ्रामे भवति, स यत् क्रुद्धो वाचा न
 हिनस्ति पुरुपात् पुरुपात् पापीयानि मन्यमानस्तेन तं । १५
 व रुन्धे, योऽस्य मृत्यौ भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यग्निवो धीयन्ते, द्वी पृथग्घन्तवोर्मुखे
 द्य उपस्य एव पञ्चमः । स यद्दक्षिणेन पाणिना स्त्रियत्र स्पृशति
 नाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यत्तथ्येन तेन प्रव्राजिनां, यन्मुक्षिन
 नाग्निप्रस्कन्दिनां, यद्दृद्येन तेन गूराणां, यदुपस्येन तेन गृहमे
 णां, तैथैत् स्त्रियं पराहरत्यनग्निस्त्रिय शिष्यते । स यद्दहरहर्ग-
 र्वाय कुलेऽनुमिष्ठते सोऽनुष्ठाय ब्रूयादर्मगुप्तो (१) मा गोपायेति
 मीं हेन गुप्ती गोपायेति, तस्य ह प्रजा ष्वः ष्वः श्वेवसी श्वेवमी ह
 वति, धार्यैव प्रतिधीयते, स्वर्गे लोके पिबृन्निदधाति, तान्तवं न
 शीत, यस्मान्तवं वस्ते चत वर्द्धते न ब्रह्म, तस्मात्तान्तव न वसोत ब्रह्म
 ईतां मा चवमिति, नोपर्यामीत यदुपर्यास्ते प्राणमेव तदावने-
 रं कुरुते यद्वातो वहति, अध एवामीत, अधः गयीत, अधस्त्रिष्टे-
 धी ब्रजेदेव ह म्म वैतत् पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मचर्य्यश्चरन्ति तं ह म्म
 त्पुत्रं भ्रातरं वोपतापिनमाहुरपनयेतैनमित्वासमिदारात् स्वरे-
 ण्तोऽवमद्यादद्याह जषनमाहुः, आपयेतैनमित्वासमिदारात्
 तानि ब्रतानि भवन्ति, त चेच्छयानमाचार्योऽभिवदेत्, स प्रति-
 हाय प्रतिश्रुणुयात्तं चेच्छयानमुत्थाय तस्तेदुत्थितमभिप्रक्राम्य (२)
 चेदभिप्रक्रान्तमभिपलायमानमेव ह म्म वैतत् पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्म-
 र्थ्यं चरन्ति, तेषां ह म्म वैप्रा पुण्या कीर्त्तिर्गच्छत्याह मा अयं
 तोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो(३) ह वे पारीक्षितो मृगयाश्चरिष्यन् दत्ताभ्यामग्निच-

१ १ धमगुप्तगुप्तो इति क, घ ।

२ २ दुतथितमधिप्रक्रम्येति ग, ।

३ ३ जम्भेप्रथ इति क, ग, ।

द्रुपावतस्य इति, तावूचतुर्जनमेजयं (१) पारीक्षितमभ्याजगाम,
 स होवाच नमो वां भगवन्तो, कौ नु भगवन्ताविति, (२) तावूचतु-
 र्दक्षिणाग्निद्याहवनीयद्येति, स होवाच नमो वां भगवन्तो, तदा-
 कीयतामितिहोपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि देवा न
 रमन्तेऽपि चैकीपारामाद्देवा आराममुपसङ्ग्रामन्तीति, स होवाच
 नमो वां भगवन्तो, किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्य-
 मिति(३) ब्रह्मचर्यमेवेति, तत् की वेद इति,(४) दन्तावली धौम्नोऽथ
 खलु दन्तावली धौम्नो यावति तावति काले पारीक्षितं जनमेजयम-
 भ्याजगाम, तस्मा उष्याय स्वयमेव विष्टरं निदधौ, तमुपसङ्गृह्य
 पप्रच्छावीहि भो किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्यमिति
 ब्रह्मचर्यमेवेति, तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सर्ववेदब्रह्म-
 चर्यं, तत्रतुर्जा वेदेषु ब्यूह्य द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षा-
 ण्यवराहमपि स्थायं धरेद्यथाशक्त्यपरं । तस्मा उहस्युपभौ
 सहस्रन्ददावप्यपिकीर्त्तितमाचार्यीं ब्रह्मचारीत्येक आङ्कुराकाशम-
 धिदैवतमथाभ्यासं ब्राह्मणो व्रतवांशरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे सम्प्रयच्छत्, ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ,
 स होवाचास्यामस्मिन्निति किमिति यां रात्री समिधमनाहृत्य वसे-
 तामायुषोऽवकन्धीयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्यहरदः समिध आहृत्य
 सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्, अथ प्रतिष्ठापयेत् यदु-

१ जनमेजयमिति क. ।

२ भवन्ताविति छ, ग. ।

३ किं लौक्यमिति घ ।

४ वेदयति इति क. ।

पर्युपसादयेज्जीमूतवर्षी तदहः, पर्जन्यो भवति, ते देवा अब्रुवन्
 वाद्येषां वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्रूतामै भिक्षा इति,
 गृहपतिर्ब्रूत बहुचारी गृहपद्मा इति किमस्या वृष्टीताददत्या
 इति, इष्टापूर्त्त-सुकृतद्रविणमवरुम्यादिति, तस्माद् ब्रह्मचारिणोऽ
 हरहर्भिर्चां दद्याद्दृष्टिणीमामेयुरिष्टापूर्त्त (१) सुकृतद्रविणमव-
 रुम्यादिति । समर्पिं नातिनयेत्सप्तमीमतिनयन्न ब्रह्मचारी
 भवति, समिद्धै चै समराचमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपनेयो
 भवति ॥ ६ ॥

नोपरि शायी स्यान्नगायनो न नर्त्तनो न सरणो न निष्ठीवेत्
 यदुपरि शायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यन्नायनो भवत्यभी-
 क्ष्णश्च आक्रन्दास्वायन्ते, यन्नर्त्तनो भवत्यभीक्ष्णशः प्रैतान्निर्हरन्ते,
 यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजाः सविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव
 तदात्मनो निष्ठीवति, स चेन्निष्ठीवेद्द्विषो नु मां यदत्रापि मधी-
 र्हं यदत्रापि रसस्य न इत्यात्मानमनुमन्त्रयति । यदत्रापि मधी-
 र्हं निरिष्टविषममृतं (२) । अग्निश्च तत्सविता च पुनर्मै जठरे
 धत्तां (३) । यदत्रापि रसस्य मे परापपातास्य तं । तदिहोपह्वयामहे
 तन्न आप्यायतां पुनरिति । न श्मशानमातिष्ठेत्, स चेदगितिष्ठेद्दु-
 दकं हस्ते कृत्वा यदीदमृतुकास्थित्वभिमन्त्र जपंत्सस्मोक्ष्य परिक्रामेत्
 समयायोपरि व्रजेत् यदीदमृतुकास्थाघं रिप्रमुपेयिम अन्यः श्लोष्-

१ गृहणीमामेयुरिष्टापूर्त्त इति घ, ।

२ निरिष्टविषममृतमिति छ, ग, घ, ।

३ जठरेधत्तामिति छ, ग, ।

इव हीयतां । मा नोऽन्वागादघं यत इति । अथ हैतद्देवानां
परिपूतं यद् ब्रह्मचारी ।

तदध्येतद्वचोक्तं । देवानामितत्परिपूतमनभ्यारूढं चरति
शोचमानं तस्मिन् सर्वे पशवस्तत्र यज्ञास्तस्मिन्नत्र सह देवताभिरिति
ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्राणापानौ जनयन्निति शङ्खस्य मूले महत्तपेर्वसिष्ठस्य
पुत्रः एतां वाचं ससृजे, गीतोष्णाविहोत्सौ (१) प्रादुर्भवेयातामिति
तथा तच्छृण्वन्नुवर्त्तते, अथ खलु विपाकमध्ये षशिष्ठशिला नाम
प्रथम आयसो, द्वितीयः कृष्णशिलास्तस्मिन् वसिष्ठः समतपद्दि-
श्वामित्रजमदग्नी जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजौ सिंहौ प्रभवे
तपतः शुद्धगुं गुर्वामे तपत्युपिर्द्धपिद्रोणेऽभ्यतपद्गस्वोऽगस्वतीर्थे
तपति दिव्यविर्हं तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतुङ्गेऽभ्यतपदुल्लकशु-
तरक्षुः श्वा वराहचिस्वटिवभुकाः सर्पदंष्ट्रनः संहनुकृष्णानाः
कश्यपतुङ्गदर्शनात्करणवाटात् सिद्धिर्भवति ब्राह्मणं वर्षसहस्र-
सृषिवने ब्रह्मचार्येणैकापादेनातिष्ठद् द्वितीयं वर्षसहस्रं मूर्धन्वेवा-
शृतस्य धारामधारयद् ब्राह्मण्यष्टात्वारिंशत्तं वर्षसहस्राणि
सन्वित्तस्य पृष्ठे गिषोऽभ्यतपत्तस्मात्तस्मात्तपसो भृय एवाभ्यतपत् ।

तदध्येता ऋचोऽभियदन्ति प्राणापानौ जनयन्निति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

एकपाद् द्विपद् इति वायुरेकपात्तस्याकाशं पादश्चन्द्रमा
द्विपात्तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादाद्यादित्यन्विपात्तस्यैव नोकाः
पादा अग्निः षट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षं द्योगाप श्रीपथिवनस्य-
तथ इमानि भूतानि पादास्तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा प्रति-

ष्ठितायतस्रो ब्रह्मणः शाखा, अथो आहुः पडिति मूर्त्तिराकागथे-
त्युचा मूर्त्तिर्याजुषी गतिः साममयन्तेजो भृग्वह्निरभामापैतद् ब्रह्मैव
यज्ञघतुष्पाद् द्विः संस्थित इति । तस्य भृग्वह्निरसः संस्थे अथो
आहुरेकसंस्थित इति, यदोतर्त्तं मण्डलैः करोति पृथिवीं ते-
नाप्याययति एतस्यां ह्यग्निधरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निवासाः पृथिव्यमि तन्यूरिति ।

यदध्वर्युर्गजुषा करोत्यन्तरिक्षं तेनाप्याययति तस्मिन्वागुर्न
निविशते कतमच्च नाह इति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अन्तरिक्षे पथिभिर्ज्ञेयमाणे (१) न निवि-
शते कतमच्च नाहः । अपां योनिः प्रथमजा ऋतस्य क खि-
ज्जातः कुत आवभूवेति ।

यदुहाता साम्ना करोति दिव तेनाप्याययति तत्र ह्यादित्यः
शुक्रधरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । उचायतं तमरुणं सुपर्णमिति । यद्
ब्रह्मर्त्तं काण्डैः करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यप्सु चरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । चन्द्रमा अप्सन्तरिति । तासामो-
पधिवनस्यतयः काण्डानि, ततो मूलकाण्डपर्षुपुष्पफलप्ररो-
हरसगन्धैर्यज्ञो वर्त्ततेऽङ्गिः कर्माणि प्रवर्त्तन्तेऽङ्गिः सीमो
धिपूयते, तद् यद् ब्रह्माणं कर्मणि वर्म्स्यामन्त्रयत्यपस्ते-
नानुजानात्येषो ह्यस्य भागस्तद्यथा भोक्ष्यमाणोऽप एव प्रथममाप्ता-
मयेद्प उपरिष्ठादेवं यज्ञोऽङ्गिरेव प्रवर्त्तन्तेऽप्सु मंस्थाप्यते तस्माद्

ब्रह्मा पुरस्तादोमसंस्थितहोमैर्यज्ञो वर्त्ततेऽन्तरा हि पुरस्तादोम-
संस्थितहोमैर्यज्ञं परिगृह्णात्यन्तरा हि भृग्वङ्गिरसः वेदानो दुह्य^(१)
भृग्वङ्गिरसः सोमपानं मन्यन्ते सोमालको ह्ययं वेद ।

तदप्येतद्द्वयोक्तं । सोमं मन्यते ययिवानिति ।

तद्यथेमां पृथिवीमुदीर्णां ज्योतिषा धूमायमानां वर्षं गमयत्ये-
वम् ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोभिर्ब्याहृतिभिर्यज्ञस्य विरिटं गमयत्वग्नि-
रादित्याय म इत्येतेऽङ्गिरस एत इदं सर्वं समाप्नु-
वन्ति, वायुरापचन्द्रमा इत्येते भृगव एत इदं सर्वं समा-
प्यायन्त्येकमेव संस्यं भवतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ।

विचारी ह वै काबन्धिः कबन्धस्याधर्वणस्य पुत्रो मेधावी
मीमांसकोऽनूचान आस, स ह स्वेनातिमानेन मानुषं वित्तं नेयाय,
तं मातोवाच, त एवैतद्व्रमवोचंस्त इममेपु कुरुपञ्चालेष्वङ्गमगधेषु
काशिकौयत्येषु गाल्वमत्येषु गवसठणीनरेपूदीथेष्वन्नमदस्तीत्यय
ययं तवैवातिमाने^(२) नानाद्यास्मो वस वाहनमन्विच्छेति स मा-
न्वातुर्यौवनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञः सोमं प्रसूतमाजगाम, स सदो-
ऽनुप्रविश्यत्विजय यजमानक्षामन्त्रयामास, तदाः प्राच्यो नद्यो यहन्ति
याय दक्षिणाच्यो याय प्रतीच्यो याय उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्नाम-
धेयीरित्वाचक्षते, तासां समुद्रमभिपद्यमानानां क्रियते नामधेयं
समुद्र इत्याचक्षते, एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकृन्वाः स-
रहृन्वाः सब्राह्मणाः सोपनिपत्काः गेतिहामाः सान्वास्याताः

१ वेदान् दुह्य इति घ ।

२ तवैवातिमानेन नामादात् इति क, घ, ।

सपुराणा सस्त्ररा ससस्कारा सनिरुक्ता सानुशासना सानु
मार्जना सवाकोवाक्यास्तीपां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यते
नामधेय यज्ञ इत्येवाचक्षते ॥ ८ ॥

भूमिर्ह वै एतदिच्छिन्न देवयजन यदप्राक्प्रवण यदनुदक्
प्रवण यत् क्वचिम यत्समविषममिद ह त्वेव देवयजन यत्सम
समूलमविदग्ध प्रतिष्ठित प्रागुदक्प्रवण सम समास्तीर्णमिव
भवति, यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणता विद्याद् ब्रह्मा ब्रह्मत्व करोतीति
वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । तान् ह यप्रच्छ
कि विद्वान् हीता हीत्र करोति, कि विद्वानध्वर्युराध्वर्यव
करोति, कि विद्वानुज्ञातौद्गात्र करोति, कि विद्वान् ब्रह्मा ब्रह्मत्व
करोतीति वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । ते ब्रूमो
वागेव हीता हीत्र करोति वाचो हि स्तोमा च वपट्कारायाभि
सम्पद्यन्ते ते ब्रूमो वागेव हीता वाग् ब्रह्म वाक् देव इति ।
प्राणापानाभ्यामेवाध्वर्युराध्वर्यव करोति, प्राण प्रणीतानि ह
भूतानि प्राण प्रणीता प्रणीतास्ते ब्रूम प्राणापानाविवाध्वर्यु
प्राणापानो ब्रह्म प्राणापानो देव इति । चक्षुपैवोद्गाता श्रीद्गात्र
करोति चक्षुपा हीमानि भूतानि पश्यन्त्यथो चक्षुरेवोद्गाता चक्षुर्ब्रह्म
चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा ब्रह्मत्व करोति मनसा हि तिर्यक् च
दिग् ऊर्ध्वं च यच्च किञ्च मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते ब्रूमो
मन एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म मनो देव इति ॥ १० ॥

तद्यथा ह वा इदं यजमानघयाजयितारथ दिव ब्रूयु पृथिवीति,
पृथिवीं वाक् व्योरिति ब्रूयुस्तदन्वो नानुजानात्येतामैध नानु
जानाति यदेतद् ब्रूयादथ नु कथमिति होतैस्त्वेव होतार वृयाद्वा

गिति वाचं, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमध्वर्युरित्येवाध्वर्युः
 द्रूयात्, प्राणापानाविति प्राणापानौ, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देव-
 सुहातेत्येयोहातारं द्रूयाच्चक्षुरिति चक्षुर्ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवं
 ब्रह्मेत्येव ब्रह्माणं द्रूयान्मन इति मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति
 देवम् ॥ ११ ॥

नाना प्रवचनानि ह वा एतानि भूतानि भवन्ति ये चैवासो-
 मर्षं याजयन्ति ये च सुराणं ये च ब्राह्मणं विच्छिन्नं सोमयाजिनं
 तं प्रातः समित्पाणय उपोदेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्थमिति
 यानिव नो भवांस्तां ह्यप्रश्नानपृच्छ्यानेव नो भवान् व्याचक्षी-
 येति, तद्येति तेभ्य एतान् प्रश्नान् व्याचक्षते, तद्येन ह वा इदं
 विद्यमानञ्चाविद्यमानञ्चाभिनिद्धाति तद् ब्रह्म तद्यो वेद स
 ब्राह्मणोऽधीयानोऽधीत्याचक्षत इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अघातो देवयजनान्यात्मा देवयजनं अहा देवयजनमृत्वि-
 जो देवयजनं भौमं देवयजनं तहा एतदात्मा देवयजनं यदुप-
 व्यायच्छमानो वाऽनुपव्यायच्छमानो वा शरीरमधिवसत्येपयन्न एष
 यजत एतं यजन्त एतद्देवयजनमधैतत् अहा देवयजनं यदैव कदा-
 चिदादद्यात् अहा त्वेवैनं नातोयात्तद्देवयजनमधैतद्देवयजो देव-
 यजनं यत्र क्वचित् ब्राह्मणो विद्यावान्मन्त्रेण करोति तद्देवयजन-
 मधैतद्भौमं देवयजनं यत्रापन्निष्ठमि यत्र स्थन्दन्ति प्रतद्वहन्त्युद्वहन्ति
 तद्देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रयणं समं-
 समाप्तीर्णमिव भयति यस्य ग्वभ्रकूर्मो ह्यचः पर्वतो नदी पन्था वा
 पुरस्तात्स्यात् देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्य्ययगिचेश्रोत्तरतोऽग्नेः
 पर्य्युपमीटेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अदितिर्वै प्रजाकोमीदनमपचत् तत उच्छिष्टमग्नात् सा गर्भ-
मधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदनः पच्यत आरम्भण-
मेवैतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमाचीः समिधो भवन्त्येता-
यां ह्यात्मा प्रजापतिना सग्मितोऽग्नेर्वै या यज्ञिया तनूरश्वत्थे तथा
समगच्छत एषा स्वष्ट्या तनूर्यद्दृष्टं, यद्दृष्टेन समिधो अनक्ति
ताभ्यामेवैतन्तनूभ्यां समर्द्धयति यन्निर्माणस्यादधात्यवकूत्या वै
वीर्यं क्रियते यन्निर्माणस्यादधात्यवकूत्या एव सवत्सरी वै प्रजनन-
मग्निः प्रजननमेतत् प्रजननं यत्संवत्सर ऋचाऽग्नौ समिधमादधाति,
प्रजननादिवैनन्तत् प्रजनयिता प्रजनयत्यवत्यत्तुर्वै पुरुषो(१) न हि
तद्देद यदत्तुमभिजायते, यन्नचन्न तदाप्रोति, य एष ओदनः पथ्यते,
योनिरेवैषा क्रियते, यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तत् धीयते संवत्सरो
वै रेतो हितं प्रजायते, ये सवत्सरे पथ्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेवै-
नमाधत्ते, द्वादशसु रात्रीषु पुरा सवत्सरस्याधेयात्ता हि संवत्स-
रस्य प्रतिमा अथो तिसृष्वथो द्वयोरथो पूर्वद्वाराधेयात्, ते वा अग्नि-
मादधानेनादित्या वा इत उत्तरमेष सेऽसुषिंलोक आयंस्ते पथि
रक्षन्त इयन्तदु वक्ष्यमाण प्रतिमुदन्त उच्छेषणभाजा वा आदि-
त्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोवाच
तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गं लोकं यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिर्यथा देवः स तपस्तपैतच्चातुष्पाशं ब्रह्मौदनं
निरमिमत्, चतुर्लोकं चतुर्द्वैवं चतुर्देदं चतुर्होत्रमिति, चत्वारो वा
इमे लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे
देवा अग्निर्वायुरादित्ययन्द्रमाः, चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो

१ प्रजनयत्यवत्यत्तुर्वै पुरुषो न हि तद्देद यदत्तुमभिजायते इति क. ख ।

यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चतस्रो वा इमे होत्रा हीव-
माध्वर्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वमिति ।

तदप्येतदुच्यते । चत्वारि ऋद्धास्तयो^१ अस्य पादा हे शीर्षं
सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बृद्धी हृषभो रौरवोति महोदेवो
मर्त्यां आविवेश इति ।

चत्वारि ऋद्धेति वेदा वा एत उक्ताः, चयो अस्य पादा इति सप्त-
नान्येव, हे शीर्षं इति ब्रह्मोदनप्रवर्ग्यावेव, सप्त हस्तासो अस्येति
छन्दां स्तेव, त्रिधा बृद्ध इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, हृषभो रौरवोत्येष
ह वै हृषभ एष तद्रौरवोति यद्यज्ञेषु यस्त्राणि शंसत्वग्भिर्यजुभिः
सामभिर्ब्रह्मभिरिति, महोदेवो मर्त्यां आविवेशेत्येष ह वै महान् देवो
यद्यज्ञ एषु मर्त्यां आविवेश । यो विद्यात्स प्रवत इति प्राणानाह
सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानाह । शिरो यज्ञस्य यो विद्या-
दित्येतद्दे यज्ञस्य शिरो यन्मन्वान् ब्रह्मोदनी यो ह वा एतममन्ववन्तं
ब्रह्मोदनमुपेयादपशिरसा ह वा अस्य यज्ञमुपेतो भवति तस्मान्म-
न्ववन्तमेव ब्रह्मोदनमुपेयात्रामन्ववन्तमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

किमुपयज्ञ आवेयो भवतीत्यादित्यं हि तमो जथाह, तद-
त्रिरपनुनोद तदत्रिरन्वमश्वत् ।

तदप्येतदुच्यते । स्तुताद्यमत्रिर्दिवमुद्दिनाय दिवित्वाऽत्रि-
रधारयत् सूर्यामासाय कर्त्तव्य इति ।

तं होवाच वरं वृणोष्वेति, स होवाच दक्षिणीया मे प्रजा
स्यादिति, तस्मादाधेवाय प्रथमदक्षिणा यज्ञे दीयन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वेदानुयाच अग्नीनादधीयेति, तान्वागभ्युवाचाग्वो

वै सभारुणामिति, तद्धोरात् क्रूरात्सलिलात्सरस उदानिन्युस्ता-
 न् वागभ्युवाचाश्चः शम्येतेति, तथेति तस्मिन्निद एत्योवाचाहमखं
 शमेयमिति तस्मा अविस्मृत्य महद्भयं ससृजे, स एतां प्राचीं दिश-
 भ्येजे स होवाचाशान्तो न्वयमख इति । तं यजुर्वेद एत्योवाचाह-
 मखंशमेयमिति तस्मा अविस्मृत्य महद्भयं ससृजे, सा एतां
 प्रतीचीन्दिशं भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमख इति । तं साम-
 वेद एत्योवाचाहमखंशमेयमिति, केन तु त्व यमयिष्यसीति, रघ-
 न्तरं नाम मे सामाघोरञ्चाक्रूरश्च तेनाखमभिष्टूयते तक्ता-
 थय विस्मृत्य तदेव महद्भयं ससृजे, स एतामुदीचीन्दिशभ्येजे,
 स होवाचाशान्तो न्वयमख इति । तान्वागभ्युवाच शंयुमाथर्वणं
 गच्छथेति, ते शंयुमाथर्वणमामोनं प्राथ्योचुर्वमस्ते अस्तु भगवन्नखं
 शम्येतेति । तथेति स खलु कवथस्याथर्वणस्य पुत्रमामन्वयामाम
 विचारिव्रिति, भगो इति ह्यस्मै प्रतिश्रुत प्रतिश्रुत्यावाञ्च शम्येतेति,
 तथेति स खलु शान्त्युदकं चकाराथर्वणोभिद्याङ्गिरसोभिद्यातनैर्मा-
 स्तनामभिर्वास्तोष्पत्नैरिति यमयति तस्य ह स्रातस्याङ्गस्याभ्युचितस्य
 सर्वेभ्या रोमशमरेभ्योऽङ्गारा आशीर्थ्यन्त सोऽश्वस्तुष्टो नमस्तार
 चकार नमः शंयुमाथर्वणाय यो मा यन्नमचोऽपदिति, भविष्यन्ति
 ह वा अतोऽन्ये ब्राह्मण्य लघुंसभारतमास्त आदित्यस्य पद आधा-
 स्यन्त्यनहुहो वत्सस्याजस्य यवणस्य ब्रह्मचारिणी वा एतद्वा आदि-
 त्यस्य पदं यद्भूमिस्तुयैव पद आहितं भविष्यतीति सोऽग्नौ प्रणीय-
 मानेऽस्मिन्वारथं ब्रह्मा यजमान वाचयति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 इति पद्य, तं ब्राह्मण्य उपवहन्ति तद्वद्वोपाकुरुते एष ह वै निर्दा-
 स्तर्वविद् ब्रह्मा यद्भूग्वद्धिरोविदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाद्य ह वा असुराद्यास्यर्द्धन्त ते देवा इन्द्रमनुवन्निमन्नस्तावद्यज्ञ
गोपाय, यावदसुरै सयतामहा इति, स वै नस्येन रूपेण गोपाय
येन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि येन शक्यसि गोमु मिति, स ऋग्वेदो
भूत्वा पुरस्तात्परीत्वोपातिष्ठन्त देवा अनुवन्नन्यत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन
नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति, स यजुर्वेदो
भूत्वा पश्चात्परीत्वोपातिष्ठत्त देवा अनुवन्नन्यत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन
नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति, स सामवेदो
भूत्वा उत्तरत परीत्वोपातिष्ठत्त देवा अनुवन्नन्यदेव तद्रूप कुरुष्व
नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति,
स इन्द्र उष्णीषीं ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणत परीत्वोपातिष्ठत्त
देवा अनुवन्नेतत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयस्येतेन
शक्यसि गोमुमिति, तद्यदिन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणत
परीत्वोपातिष्ठत्तद्ब्रह्माऽभवत्तद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्व तदा एतदयर्वर्णो रूप
यदुष्णीषी ब्रह्मा, त दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरस्त यद्दक्षिणतो
विश्वेदेवा उपासीरस्तत्सदस्योऽभवत्तत्सदस्यस्य सदस्यत्वं बनेर्ह वा
एतद् बलसुपजायते यमदस्य आमयतो वे ब्रजस्य बहुन्तर ब्रज
बिन्वन्ति, (१) घोरा वा एषा दिग्दक्षिणा शान्ता इतराम्नाद्यानि स्तु
तानि ब्रह्माऽनुमन्त्रयति मनसैव तानि सदस्यो जनदियेता व्याहृति
जप चेत्यात्मान जनयति नजित्वा मानसपित्वे दधाति, त देवा
अनुवन्वर हृणीष्वेति हृणाश् इति, स वरमनुगतास्यामेव मा
होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तास्तुवन्त शसन्त तिष्ठेयुरिति त तस्यामेव
होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तास्तुवन्त शसन्तोऽतिष्ठ स्त यत्तस्यामेव

होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठस्तद्ब्राह्मणान् च स्य
भवन्तद्ब्राह्मणाच्छसिनी ब्राह्मणाच्च मित्त्व सेदैन्दी होत्रा यद् ब्राह्म-
णाच्छसिया, द्वितीय वर वृषीष्वेति वृषाश् इति स वरमवृणीतास्या
मेव मा होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठेयुरिति
त तस्यामेव होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तोऽतिष्ठ स्तद्यत्त
स्यामेव होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठ स्तत् पोताऽ
भदत्तत् पेतु पीढत्व सैषा वादव्या होत्रा यत् पीत्रिया, तृतीय वर
वृषीष्वेति वृषाश् इति स वरमवृणीतास्यामेव मा होत्राया
मग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठेयुरिति तन्तस्या
मेव होत्रायामग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्तोऽतिष्ठस्त
द्यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्त
स्तिष्ठस्तदाग्नीध्रोऽभवत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्व सैषाम्नेयी होत्रा
यदाग्नीध्रीयेति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणो ह वा इममग्नि वैश्वानर बनार । सोऽयमग्निर्वै-
श्वानरो ब्राह्मणेन भ्रियमाणः^(१) इमाह्लोकान् जनयतेऽथायमीक्षते
ऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिदमग्निर्वैश्वानरो
ज्वलति हन्ताह यन्मयि तेज इन्द्रिय वीर्यन्तद्दर्शयाम्युत वै मा
निभ्रियादिति, स आमानमाप्याययेत्त पयोधोक्तमिम ब्राह्मण
दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत् सद्वितीयमात्मानमाप्याययेत्त घृतमधोक्तमिम
ब्राह्मण दर्शयित्वा आत्मन्यजुहोत्, स तृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिद
दिश्व विह्वतमवाद्यमधोक्तमिम ब्राह्मण दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत्, स
चतुर्थमात्मानमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जाया विराजमपश्यत्

तामस्मै प्रायच्छत् स आत्मा अपित्वमभवत्तत इममग्निं वैश्वानरं
 परास्युर्वाङ्मणोऽग्निं जातवेदसमधत्त, सोऽयमब्रवीत् अग्ने जातवेदो
 अभिनिधेहि मेहीति तस्य दैतं नामाधत्ताघोरं चाक्रूरञ्च, सोऽखोऽ-
 भवत्तस्मादग््नो वहेत रथं न भवति^(१) पृष्ठेन सादिनं, स देवानाग-
 च्छत्स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत् तस्माद्देवा अविभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्त-
 मेतयर्चाऽगमयत् ॥ २० ॥

अग्निं त्वाहुर्वैश्वानरं सदनान् प्रदहन्वगाः । स नो देववा-
 धिब्रूहि मारिषामा वयन्तवेति ।

तमेताभिः पञ्चभिर्ऋग्भिरुपाकुरुते यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
 मान इति ।

सोऽयाम्यत्तस्मादग््नः पशूनां जिघत्सुरतमो भवति वैश्वानरो
 ह्येष तस्मादग्निः पदमश्वं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्तन्तस्य
 रसमपीडयत् स रसोऽभवद्द्रसो ह वा एष तं वा एतं रस सन्तं रथ
 इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्ष-
 हियः । स देवानागच्छत् स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत्तस्माद्देवा अविभयुस्तं
 ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽऽज्याहुत्याऽभ्यजुहोदिन्द्रस्यौजो मरुता-
 मनीकमिति ।

रथमभिहुत्वा तमेतयर्चाऽतिष्ठद् वनस्पते वोद्बुद्धो हि
 भूया इति ।

तस्मादाग्न्याधेयिकं रथं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं
 तस्य तक्षाणस्तनूज्येष्ठां दक्षिणां निरमिमत् । तां पञ्चस्र-
 पश्यद्वि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे ।

तामां द्वे ब्रह्मणे प्रायच्छदाचं च ज्योतिष्य, वाग्वै धेनुर्ज्या-
तिर्हिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकां चातुष्पाश्यां धेनुं ब्रह्मणे
ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्ता पशुषु शान्म्यमानेषु चक्षुर्हापयन्ति
चक्षुरेव तदात्मनि धत्ते यद्वै चक्षुस्तद्विरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकं
हिरण्यं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्यात्मन्नधत्त तेन
प्राज्वलयद् यन्नाधत्त तदाग्लाऽभवत्तदाग्ला भूत्वा सा समुद्रं
प्राविशत्सा समुद्रमदहत्तस्मात्समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि
दग्धः सा पृथिवीमुदैत्सा पृथिवी व्यदहत्सा देवानागच्छत्सा देवा-
नहिडत्ते देवा ब्रह्माणमुपाधावन् स नैवागायन्नानृत्यत् सैषाम्ग्लैषा
कारुविदा नाम तं वा एतमाग्लाहत सन्तमाग्लागृध इत्याचचते,
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः । य एष
ब्राह्मणो गायनो वा नर्तनो वा भवति तमाग्लागृध इत्याचचते,
तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेन्नानृत्येन्माग्लागृधः स्यात्तस्माद् ब्राह्मणं
पूर्वं हविरपरं प्राजापत्यं प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवोत्तममिति ब्राह्म-
णम् ॥ २१ ॥

अथर्वाण्यथ ह वा आङ्गिरसस्य भृगुचक्षुषो तद् ब्रह्माभिव्य-
पश्यंस्तदजानन्वयं वा इदं सर्वं यद्भृग्वङ्गिरस इति । ते देवा ब्राह्मणं
हविर्यत्सान्तपनेऽग्नावेजुहवुरेतद्वै ब्राह्मणं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नौ
हवते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणस्तस्योर्ज्योर्ज्योर्ज्योर्देवा
अभजन्त सुमतस एव स्वर्धा पितरः अहया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणा-
स्तेन सुन्वन्त्यधयोऽन्ततः स्त्रियः केवल आत्मन्यवारुन्वत याज्ञा
उभयेन सुवन्ति, यद्वै दत्ते ब्राह्मणं हविर्न निरूप्येतानृजवः प्राजापत्य-
द्विषो मनुष्या जायेरन्नसो शंभोकान् शृण्वति पिता ह्येष आह ।

वनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्योऽग्निहोत्रं जुहीतीति, देवा प्रिये धामनि मदन्ति तेषामेषोऽग्निः सान्तपनयेष्टो भवत्येतस्य वाचि तृतायामग्निस्तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, चक्षुषो तृप्त आदित्यस्तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिग्दान्तर्देशाय तृप्यन्ति, स्नेहेषु तृप्तेष्वापस्तृप्यन्ति, लोमेषु तृप्तेष्वोपधिवनस्पतयस्तृप्यन्ति, शरीरे तृप्ते पृथिवी तृप्यत्येवमेषोऽग्निः सान्तपनः श्रेष्ठस्तृप्तः सर्वास्तृप्तांस्तृपयतीति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इदं हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणे यस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणावप्राशनगोदानचूडाकरणोपनयनाप्रवनाग्निहोत्रव्रतचर्यादीनि कृतानि भवन्ति, स सान्तपनोऽथ योऽयमनग्निकः स कुम्भे लोटः, तद्यथा कुम्भे लोटः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थाय कल्पते नैव शस्यं निर्वर्त्तयत्येवमेवायं ब्राह्मणोऽनग्निकस्तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यान्न पितॄं न चास्य स्वाध्यायाशिपो न यज्ञ आशिषः स्वर्गङ्गमा भवन्ति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निं दूतं हृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

अथ ह प्रजापतिः सोमेन यत्नमाणो वेदानुवाच, कं वो होतारं हृणीयां, कमध्वर्युं, कमुहातारं, कं ब्रह्माणमिति । त ऊतु-
र्त्तृग्विदमेव होतारं हृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुहातार-
मथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञशतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु
चतुर्षु वेदेषु चतस्रसु होत्रासु चतुष्पाद् यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, तस्माद्विदमेव होतारं हृणीष्व, स हि
होत्रं वेदान्निर्व्वं होता, पृथिवी वा ऋत्विजामायतनमग्निर्देवता गायत्रं

छन्द भूरिति शुक्र तस्मात्तमेव होतार वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्य
 जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्चितय
 एतस्य लोकस्यावहृदय एतस्य लोकस्य व्युदय एतस्य लोकस्य मनुदय
 एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य
 पर्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तये, अथ चेन्नैवविद् होतार वृणुते,
 पुरस्तादेवैषा यज्ञो रिच्यते । यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणोष्व स ह्याध्वर्युव
 वेद, वायुर्वा अध्वर्युरन्तरिक्षे वे यजुषामायतन वायुर्देवता त्रैष्टुभ
 छन्दो भुव इति शुक्र तस्मात्तमीवाध्वर्युं वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्ये-
 व य चेन्नैवविदमध्वर्युं वृणुते, पश्चादेवैषा यज्ञो रिच्यते ।
 सामविदमेवोद्गातार वृणोष्व स ह्योद्गात्र वेदादित्यो वा उद्गाता
 द्योर्वै साम्नामायतनमादित्यो देवता जागत छन्द स्वरिति शुक्र
 तस्मात्तमीयोद्गातार वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येवाथ चेन्नैवविदमु
 दातार वृणुते, उत्तर एवैषा यज्ञो रिच्यते । अथर्वाङ्गिरोविदमेव
 ब्रह्माण वृणोष्व स हि ब्रह्मत्व वेद चन्द्रमा वै ब्रह्मा आपो वै भृग्वङ्गि
 रसामायतन चन्द्रमा देवता वैद्यतसोऽग्निष्वाकुभे छन्दसी ओमित्यथ
 र्षणा शुक्र जनदित्यङ्गिरसा, तस्मात्तमेव ब्रह्माण वृणोष्वेत्येतस्य
 लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्चितय
 एतस्य लोकस्यावहृदय एतस्य लोकस्य व्युदय एतस्य लोकस्य समुदय
 एतस्य लोकस्य दात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य
 पर्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तयेऽथ चेन्नैवविद् ब्रह्माण वृणुते,
 दक्षिण ए एवैषा यज्ञो रिच्यते दक्षिण ए एवैषा यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्ववेदे गोपथ्ये ऋणपूर्वभागे

द्वितीय प्रपाठक समाप्त ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

श्रीं दक्षिणाप्रवणा भूमिर्दक्षिणत आपो वहन्ति तस्माद्यज्ञा-
स्तद्भूमेरुन्नततरमिव भवति यत्र भृग्वङ्गिरसो विष्टाम्बुदया^(१) आप-
इमांभ्रोकानभिवहन्त्येवमेव भृग्वङ्गिरसः सर्वान् देवानभिवहन्त्येव-
मेवैषा व्याहृतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्योऽमिति हर्षामोऽमिति यजु-
षामोऽमिति साम्नामोऽमिति सर्वस्वाहाभिवाद्स्तं ह स्मैतदुत्तरं
यज्ञे विद्वांसः कुर्वन्ति देवा ब्रह्माण आगच्छत आगच्छतेत्येते वै
देवा ब्रह्माणो यद्भृग्वङ्गिरसस्तानेवैतद् गृणानांस्तान् हृणानां
हृयन्तो^(२) मन्यन्ते नान्यो भृग्वङ्गिरोविद् हतो यज्ञमागच्छन्
यज्ञस्य^(३) तेजसा तेज आप्नोत्यूर्ज्योर्जां यशसा यगो नान्यो भृग्व-
ङ्गिरोविदहतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं परिमुषीयादिति, तद्यथा पूर्व-
यत्तोऽधीत्य गां धयेदेवं ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोविदहतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं
परिमुषीयादिति, तद्यथा गीर्वाऽश्वो वाऽश्वतरो वैकपात् द्विपात्
त्रिपादिति स्यात्, किमभिवहेत् किमभ्यशुयादिति, तस्माद्दृग्बिदमेव
हातारं हृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुहातारमथर्वाङ्गिरो-
विदं ब्रह्माणं, तथा रास्य यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु
चतस्रसु होचासु चतुष्पाद्यज्ञ प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यं
ग्व वेद् यश्चैवमृत्विजामात्विज्यं वेद् यश्च यज्ञे यजनीयं वेदिति
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ विष्टाम्बुद ययेति घ. ।

२ नामै वै नद् गृणान स्नाम वृणामं ऋयन्त इति क. ।

३ यज्ञमागच्छेन्नान्येति क. ।

प्रजापतिर्यज्ञमतनुत, स ऋचैव होत्रमकरोत्, यजुषाध्वर्यव,
 साग्नौहात्रमथर्वाङ्घ्रिरोभिर्ब्रह्मत्व, त वा एत महावाद्य कुरुते,
 यद्दचैव होत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यव साग्नौहात्रमथर्वाङ्घ्रिरोभिर्ब्रह्मत्व,
 स वा एष त्रिभिर्वैदेर्यज्ञस्थान्यतर पक्ष सस्त्रियते मनसैव ब्रह्मा
 यज्ञस्थान्यतर पक्ष सस्करोत्ययमु वै य' पवते स यज्ञस्तस्य मनस्य याद्
 च वर्त्तनिर्मनसा चैव हि वाचा च यज्ञे बह्वत्यत एव मन इयमेव
 याक् स यद्दद्नास्ति विद्यादर्द्ध मेऽस्य यज्ञस्थान्तरगादिति, तद्यथैक-
 पात् पुरुषो यत्रैकचक्रो वा रथो वर्त्तमानो भ्रेष न्येत्वेवमेवास्य
 यज्ञो भ्रेष न्येति, यज्ञस्य भ्रेषमनुयजमानो भ्रेष न्येति, यजमानस्य
 भ्रेषमन्वृत्विजो भ्रेष नियन्ति, ऋत्विजा भ्रेषमनुदक्षिणा भ्रेष नि-
 यन्ति, दक्षिणाना भ्रेषमनुयजमान पुत्रपशुभिर्भ्रेष न्येति,
 पुत्रपशूना भ्रेषमनुयजमान स्वर्गेण लोकेन भ्रेष न्येति, स्वर्गस्य
 लोकस्य भ्रेषमनु तस्यार्द्धस्य योगचेनो भ्रेष न्येति, यस्मिन्नर्द्धे
 यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदु ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मण दृष्ट्वा भायमाणमर्द्धं
 मेऽस्य यज्ञस्थान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा स्तुते वहि पवमाने वाचो
 यस्यमुपाखन्तर्थाभाभ्यामथ ये पवमान उद्सुस्तेष्वय यानि च
 स्तोत्राणि च शस्त्राणावपट्कारास्तेषु स यद्दत्तो भ्रेषप्रियच्छेदा
 भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुष्ट गौ भुजो जनदिति
 दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, यदि सामत औ स्वर्जनदित्याहवनीये जुहु-
 यात्, यद्यनाद्गता ब्रह्मता औ भूर्भुव स्वर्जनदोमित्याहवनीये
 एष जुहुयात्, तदाकीवाक्यस्यर्था यजुषा साग्न्यामथर्वाङ्घ्रिरमा
 मदापे दैदानां रथेन यज्ञस्य विरिष्ट सन्धीयते, तद्यथा नव-

येनेत्युक्तं, तद्यथा उभयपात्पुरुषो यद्भुभयचक्रो वा रथो वर्त्त-
मानोऽभ्रेषं न्येत्येवमेवाम्य यज्ञोऽभ्रेषं न्येति, यज्ञस्याभ्रेषमनु-
यजमानोऽभ्रेष न्येति, यजमानस्याभ्रेषमन्वृत्विजोऽभ्रेषं नियन्ति,
ऋत्विजामभ्रेषमनुदक्षिणा अभ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानामभ्रेष-
मनुयजमानः पुत्रपशुभिरभ्रेषं न्येति, पुत्रपशूनामभ्रेषमनु-
यजमानः स्वर्गेण लोकेनाभ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभ्रेषमनु-
तस्वार्द्धस्य योगक्षेमोऽभ्रेषं न्येति, यस्मिन्वर्द्धं यजन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदौदुम्बर्यान्म आसिष्ट, हिङ्क्षणेत् मे प्रास्तावीन्म उदके
आसीत् मे सुब्रह्मण्यामाहासोदित्युद्गाते दक्षिणा नीयन्ते, ग्रहान्
रोऽपहीत् प्राचारीभेऽशुश्रुवन् मे समनसस्कार्पाद्याचीभेऽशांसो-
न्नेऽवपट्कार्पीन्म इत्यध्वर्यवे हात्पदन आसिष्ट, अयाचीभेऽशांसो
न्नेऽवपट्कार्पीन्म इति होत्रे देवयजन मेऽचोद्यपद् ब्रह्मा सादं
मेऽसीष्टपद् ब्रह्मजपान्नेऽजपोत् पुरस्ताद्धोममस्वितहोमान्नेऽहोषो-
द्याचीन्मेऽशांसोन्नेऽवपट्कार्पीन् म इति^(१) ब्रह्मणे भूधिष्ठेन मा
ब्रह्मणावार्पादिन्ये नदै भूधिष्ठं ब्रह्म यद्ग्वद्विरसः, येऽद्विरसो येऽद्वि-
रसः सरसः, येऽधर्माणा येऽधर्वाणस्तद्भेषजं, यद्भेषजं तदभृतं, यदभृत
तद् ब्रह्म, स वा एष पूर्वेषामृत्विजामर्द्धभागस्यादेमितरेषामर्द्धं
ब्रह्मण इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाय ह वा असुराय सद्भ्रामं समयतन्त, तत्रैतास्मिस्तो हो-
त्रका जिह्वां प्रतिपेदिरे, तासामिन्द्र उच्छानि सामानि नुलोप, तानि

होत्रे प्रायच्छदाज्यं ह वै होतुर्वभूव, प्रउगं पेतुर्वैग्वदेवं ह वै होतुर्वभूव, निष्केवल्यं नेष्टुर्मरुत्वतीयं ह वै होतुर्वभूव, आग्निमारुत-
माग्नीध्रस्य, तस्मादेतदभ्यन्तरमिव शस्यते, यदाग्निमारुतं यस्मा-
देते सशंसुका इव भवन्ति^(१) शदाता पोता नेष्टाग्नीध्रो मुनीहे
वसोत तद् वृद्धेयसामिवास तासामर्षं प्रतिदुलीप प्रथमार्हणश्च प्र-
थमपदश्चैतद्वचिषाश्चेतत्परिशिषेदेदिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उद्दालको ह वा आरुणिकदीच्यान् वृत्तो धावयाश्चकार, तस्य
ह निष्कउपाहितो बभूव, उपवादाद् विभ्यतो यो मा ब्राह्मणोऽनूचान-
उपवद्विद्यति तस्मा एतं प्रदास्यामीति, तदोदीच्यान् ब्राह्मणान् भयं
विभेद् उद्दालको ह वा अयमायाति, कौरुपाश्चालो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः
स ऊर्ध्वं हतो न पर्यादधोत केनेमं वीरेण प्रति संयतामहा इति,
तं यत एव प्रपन्न दध्ने तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायनं गौन-
कमूचुः, स्वैदायन त्वं वै नो ब्रह्मिष्ठ ऽसोति त्वयेमं वीरेण
प्रतिस्वयतामहा इति, त यत एव प्रपन्न दध्ने तत एवमनुप्र-
तिपेदिरे, तं ह स्वैदायना इत्यामन्त्रशामास, स हो गीतमस्य
पुत्रेतीतिहास्मा अस्मृगत्, प्रतिष्ठुत प्रतिशुश्राव, स वै गीतमस्य
पुत्र ऊर्ध्वं हतोऽधावोत् ॥ ६ ॥

यस्तद्दर्शपूर्णमासोरूपं विद्यात् कम्पादिमाः प्रजाः
शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, दग्धाद् सःमपरमिव उम-
शूष्पकचाण्वन्यानि लोमानि जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमास-
यारूपं विद्यात् दग्धादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं पलिता-
भवन्ति, कम्पादन्ततः सर्वा एव पलिता भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमास

योरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, कस्मादा-
 मामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मा-
 दासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभियन्ते, कस्मादासां पुनरेव जा-
 यन्ते, कस्मादन्ततः सर्व एव प्रभियन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-
 रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः पूर्वं जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्श-
 पूर्णमासयो रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः अणोयांसो ऋसोयांसः
 प्रघोयांसो वर्षोयांस उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् क-
 स्मादिमो दंष्ट्रो दीर्घतरौ, कस्मात्समे इव जग्ने, (१) यस्तद्दर्शपूर्ण-
 मासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमे शोत्रेऽन्ततः समे इव दीर्घे,
 यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मात् पुमांसः श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुवः
 स्त्रियः, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सन्ततमिव
 शरीरं भवति, कस्मादासामस्त्रीनि दृढतराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्श-
 पूर्णमामयोरूपं विद्यात् कस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सित्तं
 न सम्भवति, कस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सित्तं सम्भवति, क-
 स्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सित्तं न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमास-
 योरूपं विद्यात् कस्मादिदं गिश्रमुच्चग एति नोचीपद्यते कस्मात्
 कृदपानम् ॥ ७ ॥

अथ यः पुरस्ताद्दृष्टावाज्यभागान् विद्यात् मध्यतः पञ्च हवि-
 र्भागाः, षट् प्राजापत्याः उपरिष्टाद्दृष्टावाज्यभागान् विद्यात् अथ
 यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पत्तां सर्वैर्घञ्जैर्धजमानं स्वर्गं लोकमभि-
 यहन्तीं विद्यात् अथ यः षड्ङ्क्तिं पञ्चपदां सप्तदगाक्षरां सर्वैर्घञ्जैर्धज-

मानं स्वर्गं लोकमभिवहन्ती विद्यात् अन्मै ह निष्कां प्रयच्छुवाचा-
 नूचानो ह वै स्वेदायना स सुवर्णं वै सुवर्णविदे ददामीति तदुपयम्य
 निश्चक्राम, तत्रापत्राज यत्रेतरो बभूव, त इ पप्रच्छ किमेप गीतमस्य
 पुत्र इत्येप ब्रह्मा ब्रह्मपुत्र इति होवाच, यदेन काश्चिदुपवदेतोत
 मोमांशित ह वा मूर्धा वा अस्य विपतेत्, प्राणा धैनं जह्युरिति, ते
 मिय एव चिक्रन्देद्युर्वि प्रापत्राज यत्रेतरो बभूवुस्ते प्रातः समित्याणय-
 उपोदेयुरुपाग्रामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां ह्य
 प्रशानपृच्छयानेव नो भवान् व्याचक्षीचेति, तथेति तैभ्य एतान्
 प्रशान् व्याचक्षे ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् विदे प्रथमं वर्हिस्तृणाति तस्मादिमाः प्रजाः
 शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, यदपरमिव प्रस्तरमनुस्तृणाति तस्मा-
 दासामपरमिव श्मश्रूष्पकक्षाण्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यत्
 प्राग्वर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्र-
 थम पणिता भवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवानुप्रहरति तस्मादन्ततः
 सर्वा एव पणिता भवन्ति, यत्प्रयाजा अपुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति
 तस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, यद्वींषि पुरोऽनुवाक्यावन्ति
 भवन्ति तस्मादासामपरमिव जायन्ते, यदनुयाजा अपुरोऽनुवाक्या
 वन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभियन्ते, यत्पत्नी-
 संयाजाः पुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते,
 यत्समिष्टयजुरपुरोऽनुवाक्यावद्भवति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रनि-
 द्यन्ते, यद्वाग्वाऽनूथ विष्टुभा यजति तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे
 जायन्ते पश्चत्तरे, यदृचाऽनूथ यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-
 ः पश्चत्तरे, यदृचाऽनूथ यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-

तरो प्राच्याघारयति तस्मादिमो दंष्ट्री दोर्धतरौ, यत् संवाज्ये
 सञ्चन्दमो तस्मात् ममे इव जम्भे, यच्चतुर्ये प्रयाजे समानयति तस्मा-
 दिमे श्रोत्र अन्ततः ममे इव दोर्णे, यज्जपं जपित्वाऽभिहिङ्क्वणोति
 तस्मात् पुमांसं श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव स्त्रियः, यत् सामिधेनीः सतत्तु-
 द्राह तस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, यत् मामिधेन्य. काष्ठ-
 हविषो भवन्ति तस्मादासामस्थोनि दृढतराणोव भवन्ति, यत्
 प्रयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं
 न सम्भवति, यन्मध्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति
 तस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिक्तं सम्भवति, यदनुयाजा-
 आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न
 सम्भवति, यदुत्तमेऽनुयाजे सकृदपानिति तस्मादिदं शिश्रमुच्चश
 एति, नोचोपद्यते, यत्रापानेत् सकृच्छूनं स्यादकुहुरपानेत् सकृ-
 त्वन्न स्यात्तस्मात् सकृदपानिति नेत् सकृच्छूनं स्यात् सकृत्वन्नं
 वेति ॥ ८ ॥

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः पञ्च प्रयाजा द्वावाघारौ
 द्वावाज्यभागावान्नेवा आज्यभागानां प्रथमः सोम्यो द्वितीयो
 हविर्भागानां हविर्होव सौम्यमाग्नेव. पुरोडाशोऽग्निपोमीय उपां-
 शयाजोऽग्नीपोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्वित्कदित्येते मध्यतः पञ्च
 हविर्भागाः अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राथिवञ्च यच्चाग्नी-
 ध्रायावद्यति, ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एव षष्ठोऽथ
 य उपरिष्टादष्टावाज्यभागास्तथोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः
 समिष्टयनुरष्टममथ या गाथनो हरिणी ज्योतिष्यन्ता सर्वैर्यज्ञै-
 र्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव सा, तस्य ये पुरस्ता-

दष्टावाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षोऽथ वै उपरिष्टादष्टावाज्यभागाः
 स उत्तरः पक्षः, हवींष्यात्मा, गार्हपत्यो जघनमाहवनीयः शिरः,
 सोवर्णराजतौ पक्षे, तद्यदादित्यं पुरस्तात् पथ्यन्तं न पश्यन्ति
 । तस्मादज्योतिष्क उत्तरो भवति । अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्त-
 दशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति याज्येषु
 सा, तस्या ओं आवयेति चतुरक्षरम्, अस्तु औपडिति चतुरक्षरं,
 यजेति ह्यक्षरं, येयजामह इति पञ्चाक्षरं, ह्यक्षरो वै वपट्कारः,
 सैषा पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोक-
 मभिवहति, तद्यथास्यैश्वर्यं ध्याद्यत्र वै नमभिवहेयुरेव विदमेव तत्र
 ब्रह्माणं हृणीयाचानेव विदमिति ब्राह्मणम् । १० ।

अथ ह प्राचीनयोग्य^(१) आजगाभाग्निहोत्रं भवन्तं पृच्छे ह्येतस
 इति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति । किन्देवत्यं ते गवोढायां, किन्देवत्य-
 सुपङ्गतायां, किन्देवत्यमुपसृष्टायां, किन्देवत्यं वक्षमुप्रीयमानं,
 किन्देवत्यं वक्षमुप्रीतं, किन्देवत्यं दुह्यमानं, किन्देवत्यं दुग्धं,
 किन्देवत्यं प्रक्षाम्यमाणं, किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमधिचीद-
 माणं, किन्देवत्यमधिचितं, किन्देवत्यमभ्यवज्ञायमानं, किन्देवत्य-
 मभ्यवज्ञालितं, किन्देवत्यं समुदास्तं, किन्देवत्यं विण्मं, किन्दे-
 वत्यनद्धिः प्रत्यानीतं, किन्देवत्यमुदास्यमानं, किन्देवत्यमुदासितं,
 किन्देवत्यमुप्रीयमानं, किन्देवत्यमुप्रीतं, किन्देवत्यं प्रक्षाम्यमाणं,
 किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमुपसाद्यमानं, किन्देवत्यमुप-

१ अथ प्राचीनयोग्य इति घ. ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहौषीः,
 किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेत्तिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं
 हुत्वा स्रुचं त्रिरुदञ्चमुवैषीः, किन्देवत्यं वर्हिषि स्रुचन्निधायो-
 न्मृज्योत्तरतः पाणी निर्माद्यीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पित्रु-
 पयोतं कृत्वा दक्षिणतः पिष्टभ्यः खधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं
 प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशीः,(१)
 किन्देवत्यमप्रचालितयोदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रचा-
 लितया, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्दे-
 वत्यं स्रुचं श्रुचश्च(२) प्रत्यताप्सीः, किन्देवत्यं रात्रौ स्रुग्दण्डमव-
 मार्शीः, किन्देवत्यं प्रातरन्मार्शीरित्येतच्चेद्देव्य, गीतम हुतं,
 चेदाद्यु न वेत्याहुतं त इति द्वाङ्गणम् ॥ ११ ॥

स हो वाच, रौद्रं मे गवीडायां, मानव्यमुपहृतायां, वायव्यमुप-
 सृष्टायां, वैराजं वक्षमुन्नीयमानं, जागतमुन्नीयमानं, आग्निं दुह्यमानं,
 सौम्यं दुग्धं, वर्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्,(३)
 आग्नेयमधिथीयमाणं, वैश्वानरीयमधिथितं, वैष्णवमभ्यवजूष्य-
 मानं, मारुतमभ्यवजूष्यमानं, योष्यं समुदान्तं, यारुणं विष्यन्,
 सारस्रतमद्भिः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुदास्यमानं, धात्रमुदासितं, वैश्वदेव-
 मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीयमानं, वर्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४)
 क्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायोपसद्यम्, आग्नेयी ममिद्, यां

१ सर्वमेव प्राशीरिति च, ।

२ श्रुचश्रुचश्च इति च, न, य, ।

३ द्यावापृथिवीं क्रियमाणमिति च, य, ।

४ द्यावापृथिवीमिति च, न, ।

प्रथमामाहुतिमहोषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधा, यद्वाहृत्कत्वमवेषं चिप-
मस्य लोकेऽस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुतिः, तस्मात् पूर्यतरा मन-
सैव सा, यद्वाहृत्वा सुचं त्रिरुदश्वमुषैषं रुद्रांस्तेनाप्रैषं, यद्वाहृत्पिं सुचं
निधायोन्म ज्योत्तरतः पाणी निर्मास्यमोपधिवनस्रतोस्तेना-
प्रैषं, यद् द्वितीयमुष्मृष्य पितृगुपधीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः
स्वधामकार्षं पितृंस्तेनाप्रैषं, यत् प्रथमम्राशिषं प्राणांस्तेनाप्रैषं,^(१)
यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन,^(२) तस्मादनश्रन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्ततः
सर्वमेवाप्राशिषं विश्वान्देवांस्तेनाप्रैषं, यद्प्रक्षालितयोदकं सुचा
न्यनेषं सर्पेतरजनांस्तेनाप्रैषं, यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनां-
स्तेन, यद्परेणाहवनीयमुदकं सुचा न्यनेषं गन्धर्वाप्सरसस्तेना-
प्रैषं, यत् शुवं सुचश्च प्रत्यक्षाप्सं सप्तऋषींस्तेनाप्रैषं, यद्वाहृत्
सुग्दण्डमवमाह्यं ये रात्रौ सविशन्ति दक्षिणांस्तामुषैषं,^(३) यत्प्रा-
तरुमाह्यं ये प्रातः प्रवजन्ति दक्षिणां^(४)स्तामुषैषमिति ब्राह्म-
णम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्गो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव^(५) भयस्तमिति, पृच्छ
प्राचीनयोग्येति । यस्य सायमग्नय उपसमाह्विता स्युः सर्वे जल-
येषुः प्रक्षालितानि यज्ञपात्राण्युपसन्नानि स्युरय चेद् दक्षिणाग्नि-
दायात् किं या ततो भयमागच्छेदिति, चिप्रमस्य पत्नी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राणस्तेनाप्रैषमिति क, च, ।

२ यमं लोकेति क, च, ।

३ दक्षिणांस्तामुषैषमिति क, दक्षिणांस्तामुषैषमिति च, ।

४ दक्षिणांस्तामुषैषमिति क, दक्षिणांस्तामुषैषमिति च, ।

५ पृच्छामि त्वेवमिति च, २, ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहोषीः,
 किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेत्तिष्ठाः, किन्देवत्योचराहुतिः, किन्देवत्यं
 हुत्वा स्तुचं चिरुदक्षमुषैषीः, किन्देवत्यं वहिषि स्तुचत्रिधायो-
 न्मृज्योत्तरतः पाणी निर्माचीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पित्रु-
 पवीतं छत्वा दक्षिणतः पिष्टभ्यः खुधामकार्योः, किन्देवत्यं प्रथमं
 प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशीः,(१)
 किन्देवत्यमप्रचालितयोदकं स्तुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रचा-
 लितया, किन्देवत्यमपरेणाष्टवनीयमुदकं स्तुचा न्यनैषीः, किन्दे-
 वत्यं स्तुवं शुचश्च(२) प्रत्यताप्सीः, किन्देवत्यं राचौ स्तुग्दण्डमव-
 मार्चीः, किन्देवत्यं प्रातरुन्मार्चीरित्येतच्चेदेष्य, गोतम हुतं,
 चैद्यद्यु न वेष्ट्याहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो याच, रौद्रं मे गवीडायां, मानव्यमुपहृतायां, वायव्यमुप-
 सृष्टायां, वैराजं वक्षसुव्रीयमानं, जागतमुव्रीतम्, आश्विनं दुह्यमानं,
 सौम्यं दुग्धं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं ह्रियमाणम्,(३)
 आग्नेयमधिश्रीयमाणं, वैश्वानरीयमधिश्रितं, वैश्वयमभ्यवजूष्य-
 मानं, मारुतमभ्यवजूष्यमानं, पौष्णं समुदान्तं, वारुणं विष्यन्नं,
 सारस्रतमद्भिः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुदास्यमानं, धात्रमुदासितं, वैश्वदेव-
 सुव्रीयमानं, सावित्रमुव्रीतं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४)
 ह्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायीपसन्नम्, आग्नेयी समिद्धं, यां

१ सर्वमेव प्राशीरिति घ, ।

२ स्तुग्दण्डमिति ख, ग, घ, ।

३ द्यावापृथिव्यां ह्रियमाणमिति ख, घ, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति ख, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहोय मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधा, यद्वाहं पत्यमवेक्ष्य
 मस्य नोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुति, तस्मात् पूर्णतरा मन
 सैव सा, यद्वाह्वा स्तुच त्विरुदश्वमुसैय रुद्रास्तेनामैय, यद्दहिर्धि स्तुच
 निधायोन्मृज्योत्तरत पाणी निर्मास्यमोयधिवनस्रतोस्तेना
 मैय, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितृगपवीत कृत्वा दक्षिणत पितृभ्य
 स्वधामकार्धं पितृ स्तेनामैय, यत् प्रथमम्प्राशिप प्राणास्तेनामैय,^(१)
 यद् द्वितीय गर्भास्तेन^(२) तस्मादनग्रन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्तत
 सर्वमेवाप्राशिप विखान्दे वास्तेनामैय, यदप्रक्षालितयोदक स्तुचा
 न्यनैय सर्पंतरजनांस्तेनामैय यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनां
 स्तेन, यदपरेणाहयनीयमुदक स्तुचा न्यनैय गन्धर्वाप्सरसस्तेना
 मैय, यत् शुव स्तुचश्च प्रत्यतापुस सप्तऋषीस्तेनामैय, यद्वायो
 स्तुग्दग्दमवमास्य^३ ये राशौ सविशन्ति दक्षिणास्तामुनैय,^(४) यत्प्रा
 तरुन्मास्य^४ ये प्रात प्रयजन्ति दक्षिणां^(५)स्तामुनैयमिति ब्राह्म
 णम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्दो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेयं^(६) भक्तमिति, पृच्छ
 प्राचीनयोग्येति । यस्य सायमग्रय उपसमाहिता स्यु सर्वे ज्ञस
 येयु प्रक्षानितानि यज्ञपात्राण्युपसदानि स्वरय चेद् दक्षिणाग्निरु
 द्यायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, धिप्रमस्य पक्षी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राचक्षमाप्रैयमिति ख ष ।

२ दक्षिणतमिति ख ष ।

३ दक्षिणस्तामुनैयमिति ख इ चक्षोस्तामुनैयमिति ख ।

४ दक्षिणस्तामुनैयमिति ख दक्षिणास्तामुनैयमिति ख

५ दक्षिणाग्निरुद्यायात् मिति ख २ ।

जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादधिदक्षिणाग्निं प्रणोय प्राचोऽङ्गारानुद्धृत्य प्राणापानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति । अथ चेदाहवनीय उदायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति क्षिप्रमस्य पुत्रः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादध्याहवनीयं प्रणोय प्रतीचोऽङ्गारानुद्धृत्य समानव्यानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति । अथ चेद्गार्हपत्य^(१) उदायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृहपतिः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति सभस्मकमाहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिहृत्य गार्हपत्यस्यायतने प्रतिष्ठाप्य ततः आहवनीयं प्रणोय उदीचो^(२) ऽङ्गारानुद्धृत्योदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेत्सर्वेऽग्नय^(३) उदायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्याग्निञ्चोयते, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहम-

प्राणापानाभ्यां स्वाहा समानव्यानाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्यां
 स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर-
 च्छुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेत्राग्निं^(१) जन-
 यितुं शक्नुयुर्न कुतश्चन यातो वायात् किं वा ततो भयमागच्छे-
 दिति मोघमस्येष्टं च हुतश्च भवति, यो विद्वां जुहोति विद्यया
 त्वेवाहमभिजुहोमिति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यान्हुहे-
 नैव शक्नुन्पिण्डेनाम्न्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्यवात-
 आवातु भेषजमिति सूक्तेनात्मन्येव जुहुयादथ प्रातरग्निं निर्ध्वंश्च
 यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर जुहुयात् सा मे विद्या सा
 प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतद् भी भगवन् यथा भवानाहोपायामित्येव^(२) भवन्त-
 मित्येवं चेत्रावद्यो मूढो ते व्यपतिष्यतीति^(३) हन्त तु ते तद्व-
 द्यामि यथा ते न व्यपतिष्यतीति, यो ह वा एवविद्वानग्राति
 च पिबति च वाक्तेन तृप्यति, वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यत्यग्नौ
 तृप्ते पृथिवी तृप्यति, पृथिव्यां तृप्तायां यानि पृथिव्यां भूतान्य-
 न्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानग्राति च पिबति
 च प्राणस्तेन तृप्यति, प्राण्ये तृप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ तृप्तेऽन्तरिक्षं
 तृप्यत्यन्तरिक्षे तृप्ते यान्यन्तरिक्षे भूतान्यन्वायत्तानि तानि
 तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानग्राति च पिबति च चक्षुस्तेन
 तृप्यति, चक्षुषो तृप्त आदित्यन्तृप्यति आदित्ये तृप्ते द्यौस्तृप्यति, दिवि

१ अथ प्रातर्यथास्थानमित्ये वाच्य चेत्राग्निमिति च, ग, घ, ।

२ उपायामि त्वे दमिति च, ग ।

३ व्यपतिष्यति च, ग ।

तस्मादां यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानग्राति च पिबति च मनस्त्रेण दृश्यति, मनसि तस्मै चन्द्रमास्त्वयति, चन्द्रमसि तस्मै आपस्त्वयन्त्यपसु तस्मासु यान्यसु भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानग्राति च पिबति च योत्र तेन दृश्यति, योत्रे तस्मै दिशयान्तर्देशाय दृश्यन्ति, दिक्षु चान्तर्देशेषु च तस्मैषु च यानि दिक्षु चान्तर्देशेषु च भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानग्राति च पिबति च तस्यायमेव दक्षिणः पाणिर्जुह्वः सव्य उपभृत् कण्ठी ध्रुवाऽत्र हविः प्राणा ज्योतीं पि सदेष्टं सदा हुतं सदायितं पायितमग्निहोत्रं भवति य एवं वेद यच्चैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

प्रियमेधा ह वै भरद्वाजा वज्रविदो मन्यमानास्ते ह स्म न कञ्चना वेदविदमुपयन्ति, ते सर्वमविदुस्ते सहैवाविदुस्तेऽग्निहोत्रमेव न समवादयन्त, तेषामेकः सकृदग्निहोत्रमजुहोत् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यः सकृदग्निहोत्रमजुहोत्तमितरावपृच्छतां कस्मै त्वं जुहोषीति एकधा वा, इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं सायं जुहोमीति प्रजापतये प्रातरिति । तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपृच्छतां काभ्यां त्वं जुहोषीति, अग्नये प्रजापतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतय इति प्रातः । तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमितरावपृच्छतां केभ्यस्त्वं जुहोषीत्वग्नये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृत इति प्रातः । तेषां यो द्विरजुहोत् आधीत्व भूयिष्ठीऽभवत्प्रजया चेतरो त्रिया चेतरावत्याक्रामत्तस्य ह प्रजामितरयोः प्रजामु या तत्सुपेधातां तस्माद् द्विर्होतव्यं, यजुषा च व मनसा च

सामेव म ऋद्धिमाधीति^(१) तामृद्धीति य एष वेद, यथैवविद्या-
मग्निहोत्र जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

स्वाहा वै कुत सम्भूता, केन प्रकृता, कि वाऽस्या गीत्र, कथं
चरा, कतिपदा, किम्पूर्वावसाना, क्वचित् स्थिता, किमधिष्ठाना,
मूहि स्वाहाया यद्देवत रूपश्च । स्वाहा वै सत्यसम्भूता, ब्रह्मणा
प्रकृता, सामगायनसगीत्रा, द्वे अक्षरे, एक पद, त्रयश्च वर्णा शुक्ल
पद्म सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसा वेदेषु समासभूतेकोच्छ्वासा वर्णान्ते
चत्वारो वेदा शरीरे, षडङ्गान्योपधियनस्पतयो लीमानि, चक्षुषी
सूर्याचन्द्रमसौ, सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु षण्ट्कारभूता
प्रयुज्यते, तस्या अग्निर्देवत ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारवो ह नाम ऋषयो अन्यस्वा आसन्त इममेक
गुमग्निष्टोम दृष्टशस्तमाहरस्तेनायजन्त ते स्वर्ग्ययु, स य दृच्छेत्
स्वर्थायीति^(२) स एतेनैकगुनाऽग्निष्टोमेन यजेतेति ब्राह्म-
णम् ॥ १७ ॥

अघात सवनोयस्य पशोर्विभाग व्याख्यास्याम । उदृत्वाव
दानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतु, कण्ठ सकाकुद प्रतिहर्तु, ज्येन
पक्ष उहातुर्दक्षिण पाङ्ग सासमध्वर्यो, सव्यमुपगाहृणां, सव्यो
ऽम प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिण ओषिरधमास्ती ब्रह्मणोपरसक्य^(३) ब्राह्म
णाच्छ मिन, कर पोतु, सव्या ओषिर्हीतुरवरमक्य^(४) मैषाव

१ ऋद्धिमाधीति ऋ ऋ ष ।

२ स्वर्थायीति ष ।

३ अरमक्यमिति ष ।

४ अरमक्यमिति ष ।

रुण्म्यैरुरच्छावाकस्य, दक्षिणा दीर्घेऽटुः, सव्या सदस्यस्य, सदञ्चानूकञ्च गृहपतेर्जाघनी पत्रगाम्नां सा ब्राह्मणेन प्रतिग्राहयति, वनिटुर्हृदयं वृक्षौ चाद्गुल्यानि दक्षिणो वाहुराग्नीध्रस्य, सव्य आवेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य,^(१) सव्यौ पादौ गृहपत्रगव्रतप्रदाया,^(२) सहैवैनयोरोष्ठस्तु गृहपतिरेवानुशान्ति मणिर्जाघस्तन्वास्तिस्रश्च कीकसा प्रायस्तुतस्तिस्त्रथैव कीकसा अर्धश्चापानचोत्रेतुरत ऊर्ध्वं चमसाध्वर्यूणां क्लोमाः गमयितुः, गिरः सुवृक्षस्यस्य, यद्य सुत्यानाह्वयते तस्य चर्म तथा खनु पट्त्रिंशदक्षम्यन्ते पट्त्रिंशदवदाना गौः पट्त्रिंशदचरा वृहती, वार्हती वै स्वर्गो लोकः वृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते, वृहत्या स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं विभजन्ते । अथ यदतोऽन्यथागोन्निको वा पापकृतो वा हुतादो वाऽन्यजना वाऽपि मध्वीरन्ने यन्नेयैषां पशुर्विमथितो भवत्वन्वर्गोऽदेवता यो ह वा इमां श्रुतव्रतपिः पशोर्विभागं विदाश्चकार, तामु ह गिरिजाय वाभ्रथ्यायान्वो मनुष्येभ्यः^(३) प्रीवाच, तत इयमर्याद् मनुष्येष्वसीदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

अथातो दीघाः । कस्यन्निवेतोर्दीक्षित इत्याचक्षते, श्रेष्ठां धियं क्षियतीति,^(४) तं वा एतं दीक्षितं सतां दीक्षित इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भयन्ति प्रत्यक्षदिपः ।

१ व्रतप्रदस्येति अ. ग ।

२ व्रतप्रदाया इति अ. ग. ।

३ अन्वो मनुष्ये मनुष्ये मनुष्ये इति अ. ग. ।

४ धि / क्षियतीति अ. ।

कस्यस्त्रिहेतोर्दीक्षितोऽप्रत्युत्थायिको^(१) भवत्यनभिवाद्युक्तः प्रत्युत्थे-
योऽभिवाद्यो ये प्रत्युत्थेयाभिवाद्यास्त एनमाविष्टाभवन्त्यर्वाङ्गिरस-
स्तस्य किमाथर्वणमिति, यदात्मन्येव जुहति न परस्मिन्नेवं हाथर्व-
णानामोदनसमानामात्मन्येव^(२) जुहति न परस्मिन्नथास्य किमाङ्गि-
रसमिति, यदात्मनश्च परेषां च नामानि न गृह्णात्येवं ह तस्मिन्ना-
सादात्मनश्चैव^(३) परेषां च नामानि न गृह्णाति, विचक्षणवतीं वाच-
न्थापन्ते च न सितवतीं विचक्षयन्ति, ब्राह्मणं च न सयन्ति^(४) प्राजा-
पत्यं, सैषा व्रतधुग्थर्वाङ्गिरसस्तां ह्यन्वायताः, कस्यस्त्रिहेतोर्दीक्षे-
तो नाश्वन्नो भवति नास्य नाम गृह्णन्त्यवस्थो नामस्यो भवतीत्या-
हुस्तस्य येऽन्नमदन्ति तेऽस्य पाप्मानमदन्यथास्य ये नाम गृह्णन्ति
तेऽस्य नाम्नः पाप्मानमवाप्नतेऽथापि^(५) वेदानां गर्भभूती भव-
तीत्याहुस्तस्याजातस्याविज्ञातस्याक्रोतसोमस्याभोजनीयं भवती-
त्याहुः । स दीक्षाणां प्रातर्जायते सोमं क्रोणन्ति तस्य जातस्य
विज्ञातस्य क्रोतसोमस्य भोजनीयं भवतीत्याहुः । कस्यस्त्रिहेतोः
संसवा परिजिहीर्षिता भवन्ति यतरो वीर्यवत्तमो भवति^(६) स परस्य
यज्ञं परिसुष्याति । कस्यस्त्रिहेतोर्देवे न ध्यायेत् संस्यिते नाधीयेतेति
संसवस्यैव हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथी वर्षति यायथ्य-

१ अप्रत्युत्थायिक इति ख, घ, ।

२ भोदनसवानामात्मन्येति ख, घ, ।

३ तस्मिन्नमादात्मनश्चैवेति ख, घ, ।

४ न च क्षयन्ति इति ख, ग, ।

५ तयापेति घ, ।

६ वीर्यवत्तमो भवतीति क, वीर्यवत्तरो भवतीति ख, ग, ।

मभिपुण्वन्ति वै देवाः सोमञ्च भक्षयन्ति तदभिपुण्वन्ति ब्राह्मणाः
शुश्रुवांसोऽनूचानास्तेषां सर्वरसमक्षाः पितृपितामहा भवन्ति, स
दैवे न ध्यायेत् संस्थितेनाधीयेतेति^(१) ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

समावृत्त आचार्या निषेदुस्तान् ह यज्ञी दीक्षियमाणानां
ब्राह्मणरूपं कृत्वोपोदेयायेत्यश्चेदोपसमवत्सुर्हन्त वोऽहं मध्ये दीक्षा-
इति, त ऊचुनैव त्वा विद्म न जानीमः को हीद्विज्राय-
मानेन सह दीक्षियसीति, यद्विदं दीक्षियध्वे भूयो न दी-
क्षियध्वे, य वा उ एकन्दीक्षियथ सं वै तर्हि मोहियथ मोहि-
यति यो यज्ञः^(२) सर्वे ते दीक्षियथेत्यथ वा उ एकं दीक्षियथ
ते वा अहीनत्विजो गृहपतयो भवियथ, ते तूष्णीं ध्यायन्त-
आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्तु तूष्णोमाध्वे भूयो वः पृच्छामः
पृच्छतेति, यद्विदं दीक्षियध्व उपयेम एतस्मिन् संवत्सरे मिथुनं
चरियथ नोपेथ्येति धिगिति होषुः, कथं नु दीक्षिता उपेथ्यामी-
नोपेथ्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणानामभिमन्दारी^(३) भवियथ रेतो-
ह वो य एतस्मिन् संवत्सरे ब्राह्मणास्तद्भवियं^(४) स्ते वोधिमता-
भवियथेत्यथ वा उपेथ्यामी नोपेथ्यामहा इति, ते वै दीक्षिता
अवकीर्णिनो भवियथ, न ह वै देवयानः पत्या प्रादुर्भवियति तित्रो-
वो देवयानः पत्या भवियतीति, ते वयं भगवन्तमेयोपधावाम
यथा अस्ति संवत्सरस्योद्वचं समग्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

१ आधीयेतेति श. ।

२ मोहियथ मोहियति मो यज्ञ इति क. ।

३ अभिमन्दार इति घ. ।

४ इन्द्रियमिति क, तदभिभवियतेति घ. ।

स होवाच, दादग ह वै वसूनि दीक्षितादुत्कामन्ति, न ह वै दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, न यौर्णमासेन यज्ञेन यजेत, नामा-
 घाम्येनाग्निन्वमीत, न पिष्टयज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र मनसा
 जिगमिषेष्टेद्या यजेत, न वाचा यथाकथाषिटभिभाषेत, न सिद्युर्न
 चरेत् नान्यस्य यथाकाममु युञ्जीत, न पशुपत्रेण यज्ञेन दजेत,
 न तत्र गच्छेद्यत्र चक्षुषा परापश्येत्, कृष्णाजिनं वसीत, कुरीर-
 न्यारयेत्, एतौकुर्याद्दङ्गुष्ठप्रभृतशिक्षित् चक्षुष्येत्, गृग्युद्गं गृही-
 यात्तेन कपेताय^(१) यस्य दीक्षितस्य वाग्यायता स्यान् मुटो वा
 विद्युटो स एतानि जपेत्^(२) ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रञ्च मापोर्णमासय यज्ञः पुरस्तात् प्रत्यक्षमुभौ काम-
 प्रो भूत्वा चि वा महाविगतां, यमतिथ माऽमावास्या^(३) यज्ञः प-
 यात् प्राञ्चमुभाविर्तिममान, ममथ मा विष्टयज्ञय यज्ञो दक्षिणत-
 उदक्षमुभाविति समानं, ताक् च मेटियोत्तरतो दक्षिणाश्चमुभा-
 पिति समानं, रेतय माऽयं चेत ऊर्ध्वश्चमुभाविति समानं । च-
 प्तय मा पशुपत्रय यज्ञोऽमुतोर्वाश्चमुभौ कामप्रो भूत्वा चित्या
 महाविगतामिति । एतन्नु ह वै दीक्षितो व वाक्मनि वसूनि धत्ते
 न चैवाप्य काचनार्त्तिर्भवति, न च यज्ञविम्बन्धमुपयात्यपहर्त्ति
 पुनर्मत्स्यमयात्तेति पुनराजातिं, कामतारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु
 भाति य एवं विद्, यथैवविद्वान् दीक्षामुपैतीति प्राञ्चरम् ॥ २२ ॥

१ अजेत्प रति क. ।

२ अरेदिति क. ।

३ वसूनि वाक्मनि वसूनि क. ।

अथ यस्य दीक्षितस्पर्त्तुमती जाया स्यात् प्रतिघ्रावा प्रति-
घ्रावा सारूपवत्साया (१) गोः पयसि स्थालोपाकं अपयित्वाऽभि-
घार्योद्वास्योद्भृत्याभिहिङ्क्त्व गभवेदनपुंसवनैः सम्पातयन्तं (२) कृ-
त्वा तं परैव प्राश्रीयाद्विती वा अन्नं हृषा हिङ्कार एवं होश्वराय
दीक्षिताय दीक्षितो जाया पुत्रं लभेतेत्येतेनैव प्रक्रमेण यजेतेति
ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपयत्राह्वणपूर्वभागे तृतीयः प्रपाठकः
समाप्तः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

ओं अयं वै यज्ञो योऽयं पवते, तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय
दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, यं वै लोको गृहपति-
रग्निन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितं, गृहपता उ एय सर्वे सत्रिणः
प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैनं तत् प्रतिष्ठित्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मं,
मनसैव तदोपधीः सन्दधाति, तद्या ओपधीर्वेद स एव ब्रह्मी-
पधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दी-
क्षेत्, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षतेमं तं लोकमोपधिभिर्व्यापादये-
दुच्छ्रीपुजा ह्यस्य तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत् ॥ २ ॥

१ प्रति श्रुता अपवत्साया इति च ।

२ सत्यादेवकामिति च ।

अथोद्गातार दीक्षयत्यादित्यो वा उद्गाताऽधिदैव, चक्षुरध्यात्म, पर्जन्य आदित्य, पर्जन्यादधिष्ठिर्जायते, वृष्टिरेव तदीयधी सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेस त लोक वर्षेण व्यापादयेदवर्षका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ होतार दीक्षयत्यग्निर्वैहोताऽधिदैव, वाग्ध्यात्ममत्र वृष्टि, वाच चैव तदग्नि चान्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेस त लोकमन्त्रे न^(१) व्यापादयेदगनायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ४ ॥

अथाध्वर्य्य प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अध्वर्य्युरधिदैव, प्राणोऽध्यात्ममत्र वृष्टिर्वायु चैव तत्प्राण चान्नेन सन्दधाति,^(२) तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेस त लोक प्राणेन व्यापादयेत, प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छसिन दीक्षयति । अथोद्गात्रे प्रस्तोतार दीक्षयति । अथ होत्रे मेत्रावरुण दीक्षयति । अथाध्वर्य्यवे प्रतिप्रस्थातार नेष्टा दीक्षयति । स ह्येनमन्वितरेषा वे नवाना क्लितिरन्यतरे कन्यन्ते, नव वे प्राणा, प्राणैर्यज्ञस्तायते । अथ ब्रह्मणे होतार दीक्षयति । अथोद्गात्रे प्रतिहर्तार दीक्षयति । अथ होत्रेऽच्छावाक दीक्षयति । अथाध्वर्य्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । स ह्येनमन्वथ ब्रह्मण आग्नीध्र दीक्षयति । अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्य दीक्षयति । अथ होत्रे

१ लोकमन्यनति क घ ।

२ प्राण्यन कन् धतीति क घ ।

प्रायस्तुतं दीक्षयति । अथ तमन्यस्नातको वा ब्रह्मचारी वा दीक्षयति, न पूतः पावयेदित्याहुः । सैपानुपूर्वं दीक्षा, तथ एषं दीक्षन्ते दीक्षिष्यमाणा, एव ते सत्रिणां प्रायश्चित्तं न विन्दन्ते, सत्रिणां प्रायश्चित्तमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते, यस्मिन्नर्द्धे दीक्षन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अहाया वै देवा दीक्षणीयान्निरमिमत्, अदितेः प्रायशीयां, सोमात् क्रथं, विष्णोरातिथाम् आदित्यात् प्रवर्ग्य^१, स्वधाया उपस-
दोऽग्नीषोमाभ्यामौपवसथ्यमहः, प्रातर्यावद्गो देवेभ्यः प्रातरनु-
वाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं, रुद्रेभ्यो माध्यन्दिनं सवनम्, आदि-
त्येभ्यस्तृतीयसवनं, वरुणादवष्टयम् अदितेरुदगनीयां, मित्रावरु-
णाभ्यामनूवन्थां, त्वष्टुस्वाष्ट्रं देवीभ्यो दिविकाभ्यो,^(१) देवता हवींषि,
कामाद्दशतिरात्रं, स्वर्गलोकादुदवसानोयां, तद्वा एतदग्निष्टोमस्य
जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदाग्निष्टोमे न स आत्मा स
लोको भूत्वा देवान् अध्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यद्दीक्षणीयया यजन्ते अहामेव तद्देवी देवतां यजन्ते,
अहा देवो देवता भवति, अहाया देव्याः सायुज्यं सलीकतां यन्ति
य एतदुपयन्ति अथ यत् प्रायणीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां
यजन्तेऽदितिर्देवो देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलीकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् क्रथमुपयन्ति सोममेव तद्देवं देवतां
यजन्ते, सोमो देवो देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलीकतां
विश्वेभ्यो देवेभ्यः, दाशरात्रं दिग्भ्यो दशरात्रिकं षष्टं
पडहमेभ्यो लोकेभ्यः, छन्दोमभ्यहं संवत्सरात् दशममहः प्रजा-

यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यदातिथया यजन्ते विष्णुमेव तद्देवं दे-
 वतां यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्यं सलो-
 कतां यन्ति एतदुपयन्ति । अथ यत्पृथ्व्यमुपयन्त्यादित्यमेव तद्देवं
 देवतां यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्यादित्यस्य देवस्य सायुज्यं
 सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुपसदमुपयन्ति स्वधा-
 मीय तद्देवीं देवतां यजन्ते, स्वधा देवी देवता भवति स्वधाया देव्याः
 सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदौपवसथ-
 महरुपयन्त्यग्नीषोमावेव तद्देवीं देवते यजतोऽग्नीषोमी देवी देवते
 भवतीऽग्नीषोमयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति ।
 अथ यत् प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्यावण^(१) एव तद्देवां देवतां
 यजन्ते प्रातर्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्यावण देवानां
 सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातः सवन-
 मुपयन्ति वसूनेव तद्देवां देवतां यजन्ते, वसवो देवा^(२) देवता
 भवन्ति वसूनां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति ।
 अथ यन्माध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, रुद्रा-
 देवा देवता भवन्ति रुद्राणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति
 य एतदुपयन्ति । अथ यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानेव तद्देवां
 देवतां यजन्ते, आदित्या देवा देवता भवत्यादित्यानां देवानां
 सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्ब्रह्मसुपयन्ति
 वरुणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, वरुणो देवो देवता भवति वरुणस्य
 देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दु-

१ प्रातर्यावाणे देवो इति क, ए, ।

२ वसु, देवो इति क, ए, ।

दयनोयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, दितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदनुबन्धया यजन्ते मित्रावरुणावेव तद्देवी देवते यजतो मित्रावरुणौ देवो देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् त्वाष्ट्रे ण पशुना यजन्ते त्वष्टारमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, त्वष्टा देवो देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्देविकाहविर्भिश्चरन्ति या एता उपसत्सुर्भवन्त्यग्निः सोमो विष्णुरिति देव्यो देविका देवता भवन्ति देवीनां देविकानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दृशातिरात्रमुपयन्ति काममेव तद्देवं देवतां यजन्ते, कामो देवो देवता भवति कामस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुदवमानीयया यजन्ते स्वर्गमेव तं लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । तदा एतद्दग्निष्टोमस्य जन्म स य एवमेतद्दग्निष्टोमस्य जन्म वेदान्मैव तद्दग्निष्टोमं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदा अग्निष्टोमिन स आत्मा सलोको भूत्वा देवान् अध्येतोति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अहोरात्राभ्यां ये देवाः प्रायणीयमतिरात्रं निरमिमत अर्धमसेभ्यश्चतुर्विंशमहः, ब्रह्मणोऽभिप्लवं, जत्रात्पृष्टमग्नेरभिजितम् अद्गाः स्वरसामानः, सूर्याद्विषुवन्तमुक्ता आहृत्ताः स्वरमामान इन्द्राद्विषुवन्तमुक्ता पृष्टमभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां, रयायुषी

पतेर्महाव्रतं स्वर्गाहोकादुदयनीयमतिरात्रं तद्वा एतत् संवत्-
सरस्य जत्र, स य एवमेतत् सवत्सरस्य जत्र वेद संवत्सरेण स
आत्मा सलोको भूत्वा देवमप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्रावेव तद्देवो देवत
यजतोऽहोरात्रो देवो देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सलो-
कतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंशमहूरुपयन्त्यर्द्धमासानेष
तद्देवां देवतां यजन्तेऽर्द्धमासा देवा देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति
ब्रह्माणमेष तद्देवं देवतां यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृष्टमुप-
यन्ति चत्रमेव तद्देवं देवतां यजन्ते चत्रं देवो देवता भवति चत्रस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिजित-
मुपयन्त्यग्निमेव तद्देवं देवतां यजन्तेऽग्निर्देवो देवता भवत्यग्ने-
र्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्सुरसान्त्र
उपयन्त्यप एव तद्देवोर्देवता यजन्ते आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्दे-
वीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विषुवन्त-
मुपयन्ति सूर्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति
सूर्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता
प्राडत्ताः स्वरसामानः । अथ यद्विष्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तद्देवं देवतां
यजन्ते इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता पृष्टाभिप्लवावथ यद् गवायुपी उपयन्ति
मिषावरुणावेव तद्देवो देवते यजतो मिषावरुणो देवो देवते भवती
मिषावरुणोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ

यद्दशरात्रमुपयन्ति विशानेव तद्देवान्देवतां यजन्ते विश्वेदेवा देवता भवन्ति विश्वेपां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दशरात्रिकं पृष्टं षडहमुपयन्ति दिग् एव तद्देवीर्देवता यजन्ते दिग्ो देव्यो देवता भवन्ति दिग्ान्देवोनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्छन्दोमत्वाहमुपयन्तीमानेव तल्लोकां देवान् देवतां यजन्त इमे लोका देवा देवता भवन्ति एषां लोकानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दशममहुरुपयन्ति संवत्सरमेव तद्देवं देवतां यजन्ते संवत्सरो देवो देवता भवति संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्भद्राव्रतमुपयन्ति प्रजापतिमेव तद्देवं देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति स्वर्गमेव तल्लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति तद् वा एतत्संवत्सरस्य जन्म स य एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदाप्लवित्संवत्सरं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवा अप्येतीति (१) ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

स वा एष संवत्सरोऽधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स य एवमेतत् संवत्सरमधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ ११ ॥

स वा एष संवत्सरो हृहतीमभिसम्पन्नो हावचरावह्नां षडहो

द्वी पृष्टाभिप्लवो गवायुषो दशरात्रस्तथा खलु पट्विंशत् सम्प-
 दन्ते पट्विंशदवदाना गौः पट्विंशदक्षरा वृहती वार्हती वै
 स्वर्गो लोको वृहत्या वै देवाः स्वर्गो लोके यजन्ते वृहत्याः स्वर्गो
 लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव वेद स वा एष
 संवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रतं विपुवति
 महाव्रतं महाव्रते एष महाव्रतं तं ह छैतमेव विद्वांसः पूर्वं
 चिमहाव्रतमुपयन्ति ते तेजस्विन आसन् सत्यवादिनः संशितव्रता
 य एनमद्य तद्यःपियुर्यथाऽऽमपात्रमुदक आसित्ते निर्मृज्ये देवं यज-
 माना निर्मृज्ये रन्नुपर्युपयन्ति तथा हास्य सत्येन तपसा व्रतेन
 चाभिजितमवरुद्धं भवति य एव वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यश्चतुर्विंशमहुरुपेत्यानुपेत्य विपुवन्त महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति वृषादभिप्लवात् पृष्टो निर्मित, पृष्टादभिजित्, अभि-
 जितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्या विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः,
 स्वरसामभ्या विश्वजित्, विश्वजितः पृष्टाभिप्लवो, पृष्टाभिप्लवाभ्यां
 गवायुषो, गवायुर्भ्यां दशरात्रः, दशरात्राय महाव्रतं, महाव्रतादुद-
 यनोऽयातिरात्रायोदयनोयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकायाश्चाद्याय प्रति-
 ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यश्चतुर्विंशमहुरुपेत्यानुपेत्य विपुवन्त महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति वृषादभिप्लवात् पृष्टो निर्मितः, पृष्टादभिजित्, अभिजितः
 स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः, स्वर-

सामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्टाभिप्लवौ, पृष्टाभिप्लवाभ्यां
 गवायुषो, गवायुर्भ्यां दशरात्रोऽथ हृदेवेभ्यो महाव्रतं न तस्ये कथ-
 मूर्ध्वः स्तोमैर्विपुवन्तमुपागातां वृत्तैर्मामिति ते देवा इह सामिवासु-
 रूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो य ऊर्हस्तीमो येनैतदहरवाप्नुयामेति तत
 एतं हादशरात्रमूर्ध्वस्तामं ददृशस्तमाहरंस्तेनायजन्त तत एभ्यो-
 ऽतिष्ठस्तिष्ठति हास्मै महाव्रतं महाव्रतं प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १५ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विपुवन्तं महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासुं पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति ब्रूयात् तदाहुः कति संवत्सरस्य पराञ्चरहानि भवन्ति,
 कत्वर्वाञ्चि, तयानि सक्तत् सक्तदुपयन्ति तानि पराञ्चि, अथ यानि
 पुनः पुनरुपयन्ति तान्यर्वाञ्चि, इत्येवैनां न्युपासीरन् पृष्टहयोर्घ्ना-
 वृत्तिमन्वावर्त्तन्ते य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १६ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विपुवन्तं महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासुं पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति ब्रूयादभिप्लवं पुरस्तात् विपुवतः पूर्वमुपयन्ति पृष्टामुपरि-
 ष्टात् पितां वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्टास्तध्मात्पूर्वं वयसि पुत्राः
 पितरमुपजोवन्ति पृष्टं पशद्विपुवतः पूर्वमुपयन्ति अभिप्लवमुप-
 रिष्ठात्पिता वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्टास्तध्मादुत्तमे वयसि पुत्रान्
 पितोपजोवति य एवं वेद ।

तदप्येतदृचोक्तम् । अतस्मिन् शरदो अन्ति देवा यज्ञानय-
 क्ता जरम तनूनां । पुत्रामो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या
 रोरिपदापुर्गतोरिति ।

उप ह वा एनं पूर्वे वयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्त्युपोत्तमे
वयसि पुत्रान् पितोपजीवन्ति य एवं वेद स वा एष संव-
त्सरः ॥ १७ ॥

अथ हैम महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः पश्चासानुप-
यन्ति स दक्षिणः पक्षोऽथ यानावृत्तानुपरिष्ठात् षडुपयन्ति स
उत्तरः पक्षः आत्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि पक्षौ यत्र वा आत्मा
तत्पक्षौ यत्र वै पक्षौ तदात्मा न वा आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो
पक्षावात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्वदितमङ्गां परे-
षामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः ॥ १८ ॥

तदाहुर्बृहद्वाद्दशमास्ताः सवत्सरोऽथ हैतदहरवाप्नुयामेति यद्वैषुव-
तमपरेषां स्वदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूया-
दात्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि नासौ यत्र वा आत्मा तद-
ङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माऽङ्गान्यतिरिच्येते नोऽङ्गा-
न्यात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्वदितमङ्गां परेषा-
मित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः ॥ १९ ॥

तदाहुः कथमुभयतो ज्योतिषोऽभिप्लवा अन्यतरो^(१) ज्योतिस्सृष्ट
इत्युभयतो ज्योतिषो वा इमे लोका अग्निनेता आदित्येना-
सुत इत्येव ह वा एतेषां ज्योतिषं एनं प्रमृदोव तपति देवचक्रे ह
वा एते पृष्टा प्रतिष्ठिते पाप्मानं दृष्टतो परिप्लवेते तद्य एवं विदु-
षा दोक्षिताना पापक कोर्षो देत एवास्य तद्देवचक्रे शिरश्छन्दतो
दगरात्रमुद्धि पृष्टाभिप्लवो चक्रे दगरात्रमुद्धि पृष्टाभिप्लवो
चक्रे तन्म कुर्वीतेति ह त्साह वास्युस्तयो स्तोत्राणि च अस्ताणि च

सञ्चारयेद्यः सञ्चारयेत्तस्मादिमे पुरुषे प्राणा नाना सन्त एकीदया-
च्छरीरमधिवसति यत्र सञ्चारयेत् प्रमायुको ह यजमानः स्यादेष ह
वै प्रमायुको योऽन्वो वा वधिरो वा न चाम्निष्टोमा नासि सम्पद्यन्ते
न वै प्राणा प्राणैर्यन्नस्तायत एकविंशतिरुक्थ्या एकीक्याः
पोहृश्यन्नं वा उक्थ्या वीर्यं पोहृशैव तथा रुद्रा स्वर्गं लोक-
मध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽङ्गामध्वारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रे लोदवनीयमतिरात्र-
नध्वारोहन्ति, चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं, पृष्टेन
परं पृष्टमभिजिताऽभिजितं, स्वरसामभिः परान् स्वरसामानः ऽथ
हैतद्दहरवाप्नुशमेति यद्वैपुवतमपरेषां खिदितमङ्गां परेषामित्य-
परेषां च परेषां चेति ब्रूयात्त वा एष संवत्सरः ॥ २१ ॥

अथातोऽङ्गां नोवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रचतुर्विंशयाङ्गे
निवहति, (१) चतुर्विंशमहरभिप्लवाय, अभिप्लवः पृष्टाय, पृष्टोऽभि-
जिते, अभिजित स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विपुयते, विपुवान्
स्वरसामभ्यः, स्वरसामाना विश्वजिते, विश्वजित् पृष्टमभिप्लवाभ्यां,
पृष्टमभिप्लवो गवायुभ्यां, गवायुयो दगरात्राय, दगरात्रो महा-
व्रताय, महाव्रतमुदयनीयायातिरात्राय, उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय
लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ २२ ॥

आदित्याद्य ह वा आङ्गिरसश्च स्वर्गं लोकेऽस्वर्धन्त तयं पूर्वं स्वरे-
ष्यामो वयं पूर्वं इति त आदित्या लघुभिः सामभियतुर्भिस्तोमैर्हाम्नां
पृष्टाभ्यां स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त, यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवोऽन्नश्च एवा-
ङ्गिरसः गुरुभिः सामभिः सर्वे स्तोमैः सर्वेऽसृष्टैः स्वर्गं लोकमभ्य-

सृगन्त, यदभ्यसृगन्त तस्मात् पृश्यस्तवा एतं सृगं सन्तं पृष्टा
इत्याचघते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षहिपः ।
अभिप्लवात् पृष्टो निर्मितः, पृष्टादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः,
स्वरसामभ्यो विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विद्-
जिद्विखजितः पृष्टाभिप्लवौ, पृष्टाभिप्लवाभ्यां गवायुपी, गवायुभ्यां
दशरात्रस्तानहि वा एतानि यज्ञारखानि यज्ञकृत्तन्वाणि तेषां गतं
गतं रथानां न्यन्तरं तद्यथाऽरख्यान्यारूढा अशनापिपासे ते पाप्मानं
दृंहतो परिप्लवेते एवं हैवैते प्रप्लवन्ते ये विदांस उपयन्त्य ये
विदांसनुपयन्ति तद्यथा प्रवाहात् प्रवाहं स्थलात् स्थलं समाक्षमं
सुखासुप्तमभयादभयनुपसङ्कामन्तीत्येवं हैवैते संवत्सरस्थोदृचं
समश्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ग्रेदिर्ह वै कौशाम्येयः कौसुरविन्दुसुदान्तक आरखो ब्रह्मचर्य-
मुवाच तमाचार्यः पप्रच्छ कुमारः कति ते पिता सवत्सरस्याहान्य-
मन्ययेति कति त्वेवेति दग्नेति होवाच द्य या इति होवाच
दगाचरा विराड् बेराजी यज्ञः कति त्वेवेति नवेति होवाच
नव वा इति हावाच नव वै प्राणा प्राणैः यज्ञस्तायते
कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाचरा गायत्री
गायत्री यज्ञः कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच
सप्त छन्दसि छन्दोभिर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति षडिति होवाच
षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्तौ कति त्वेवेति
षडिति होवाच षड् वा इति होवाच षड्पदा षड्क्लिः षाड्क्लो यज्ञः
कति त्वेवेति चत्वारोति हेवाच चत्वारि वा इति होवाच
चत्वारो वै वेदा वेदैर्गज्ञस्तायते कति त्वेवेति त्रीणीति होवाच

चोणि वा इति होवाच त्रिपवणो वै यज्ञः सवनैर्ध्यज्ञस्तायते कति
 त्वेवेति द्वे इति होवाच द्वे वा इति होवाच द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्र-
 तिष्ठः पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम्
 वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरम् (१) ॥ २४ ॥

इति गोपघनाङ्गणपूर्वभागे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

ॐ अभिप्लवः पडहः पडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गौरायु-
 ज्योतिरभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्येवाहानि भवन्ति यद्देव प्रथम-
 महस्तदुत्तममहरभिप्लवयतुरहयत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिष्टत्
 पञ्चदशः सप्तदशैकविंश एवाभिप्लवस्त्राहस्त्राहाहत्तिज्योतिर्गौरायु-
 र्गौरायुज्योतिरभिप्लवो ह्यहो द्वे द्वेष मामनो भवतो ह्यहद्रयन्तर-
 एवाभिप्लव एकाह एकाहस्य स्तोमै स्तायते चतुर्णामुक्थानां
 द्वादशस्तोत्राण्यतिरिच्यन्ते स सप्तमोऽग्निष्टोमस्तथा खलु
 सप्ताग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथातो गाधप्रतिष्ठा समुद्रं वा एते प्रतरन्ति ये संवत्सराय
 दोचन्ते तेषां तोर्थमेव प्रायणोयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रतरन्ति
 तद्यथा समुद्रं तोर्थेन प्रतरेयुस्तादृक् तद्गाधप्रतिष्ठा चतुर्विंशमह-
 र्यथोपकक्षदध्रं वा कण्ठदध्रं वा यतो वित्र्यम्य प्रयाचेयुस्तादृक् तत्-
 प्रथे योऽभिप्लवः प्रथे यः ष्टष्टोःगाधप्रतिष्ठाभिजिद्यथोपकक्षदध्रं वा

कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्नायेयुस्तादृक् तथीविदघ्न एव प्रथम
स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीय कुम्बुदघ्नस्तृतीयो दीपप्रतिष्ठा विपु
वान्यथोपकचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्नायेयुस्तादृक्
तत्कुम्बुदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयो नोवि
दघ्नस्तृतीयो गाधप्रतिष्ठा विम्बजिव्यथोपकचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा
यतो विद्यम्य प्रश्नायेयुस्तादृक् तत्प्रश्ने य पृष्ठा प्रश्ने योऽभिप्लव
प्रश्नेयो गवायुपी प्रश्ने यो दशरात्री गाधप्रतिष्ठा महाव्रत यथोप
कचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्नायेयुस्तादृक् तत्तेपा
तीर्थमेवोदनीयोऽतिरानस्तोर्धेन ध्रुदुयन्ति तद्यथा समुद्र तीर्थे
नादेयुस्तादृक्तद्य इ स्माह खेतकेतुरारुण्येय सवसरस्यान्वह
दीचा इति तस्य इ पिता सुखमुदीच्योवाच वेत्थ सुत त्वमायु
ष्मान् सवसरस्य गाधप्रतिष्ठे इति वेदेत्येतन्न श्रैतद्विद्वानाहेति
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुराणो वाव सवसरस्तस्य पादाविव प्रायणीयोऽतिराच
पादाभ्या हि प्रयन्ति (१) तयोर्यच्छुक्ल तदहो रूप यत् कृष्ण
तद्रात्रे नखानि नक्षत्राणा रूप लोमान्योपधिवनस्यतीनामूरु
चतुर्विंशमहरोऽभिप्लव पृष्ठं पृष्ठं गिर एव चिह्नत् विष्टं ह्यैव
शिरो भवति त्वगस्थिमज्जामस्तिष्क योवा पञ्चदशसतुर्दश ह्यैव
तस्मा कराणि भवन्ति वीर्यं पञ्चदश तस्मात्त्रियमाभिरणीभि
सतीभिर्गुरु भार (२) हरति तस्माद्गीवा पञ्चदश उरु सप्त
दशौष्ठावन्ये यत्र वीष्ठावन्य उरु सप्तदश तस्मादुर सप्तदश-

(१) पादाभ्या प्रयान्ति रवि च ग ।

(२) गुरु भरमिति च ग ।

साहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
समं, रत्न च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च
रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्यस्थीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-
समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्सरस्यार्ध-
हायार्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्फुरामांसानीत्यत्र तत्
सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानामशीतिश्च संवत्सरस्य यादा-
हाद्य पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्रावा बन्ध्या इत्यत्र
तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशश्मरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्त्ताः
पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्ता-
वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तो व्याना यावन्तो
व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि
यावन्त्येतादीनि तावन्त्ये तर्हीणि यावन्त्ये तर्हीणि तावन्ति स्वेदाय-
नानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति क्षिप्रायणानि यावन्ति
क्षिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावत्यो र्दपती धारास्तदेतत् क्रीडयतिकम्परिमाणं ।

तदप्येतदृचीकृतम् । यमादन्वत् परिवर्त्तमानचरत्वासीनी
यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः
ग्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्तराणामष्टौ च
शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संपन्नं चरन्त्य मुहूर्त्तान् यान् वदन्तीति ख, ग, ।

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह आ ह वा स्वरैकमेव पुर-
स्ताद् विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ता-
द्विपुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्ठाद्द्विंशतिशतमेव
पुरस्ताद्विपुवत उक्त्यानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्ठात् पडेव
पुरस्ताद्विपुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्ठात् त्रिंशदेव पुरस्ता-
द्विपुवतः षडहानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्ठात् सैषा संवत्सरस्य समता
स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोकी
भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथाती यज्ञक्रमाः । अन्नाधेयमग्नाधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णा-
हुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्रादर्शपूर्णमासौ^(१) दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं,
आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्नि-
ष्टोमीऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्व-
मेधः, अश्वमेधात्परुपमेधः, पुरुपमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधाद्दक्षिणा-
यन्तो दक्षिणवद्गतो दक्षिणा अदक्षिणा. सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते
वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स-
आत्मा सलोकी भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमश्रूयेति^(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या
यजेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणैष्टान्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्टान्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेष्टान्तमेवापश्यत् चातु-
र्मास्यैरिष्टान्तमेवापश्यत् पशुबन्धेनेष्टान्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमी-
नेष्टान्तमेवापश्यत् राजसूयेनेष्टा राजेति नामाधत्त सोऽन्तमे-

(१) पूर्णमासाविति छ, ग, ।

(२) अन्त्यमश्रूयेति छ, ग ।

साहीरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
समं, २३ च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च
रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्यास्त्रीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-
समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्सरस्यार्धा-
हाद्यार्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य सुरामांसानीत्यत्र तत्
सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानाम्गौतिश्च संवत्सरस्य पादा-
ष्टाश्च पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्त्राया बन्ध्या इत्यत्र
तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशशमरा इत्यत्र तत्समं, यावन्ती मुहूर्त्ताः
पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्ता-
वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्ती व्याना यावन्ती
व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि
यावन्त्येतादीनि तावन्त्ये तर्हीणि यावन्त्ये तर्हीणि तावन्ति स्वेदाय-
नानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति क्षिप्रायणानि यावन्ति
क्षिप्रायणानि तावन्ती रोमकूपा यावन्ती रोमकूपाः पञ्चदश-
कृत्वस्तावन्ती दर्पती धारास्तदेतत् क्रोशगतिकम्परिमाणं ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । यमादन्यत्र परिवर्त्तमानघरत्वासीनी
यदि वा स्वप्नपि । अहीरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः
प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्सरांशामष्टौ च
शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहीरात्राभ्यां पुरुषः समेन
कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति छ, ग, ।

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह स्मा ह वा स्यरेकमेव पुर-
स्ताद् द्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ता-
द्विपुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्ठाद्द्विंशतिशतमेव
पुरस्ताद्विपुवत उक्थानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्ठात् षड्वेव
पुरस्ताद्विपुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्ठात् त्रिंशदेव पुरस्ता-
द्विपुवतः षडहागुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्ठात् सैषा संवत्सरस्य समता
स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोकी
भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथातो यज्ञक्रमाः । अन्नगधेयमन्नगधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णा-
हुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्राद्दर्शपूर्णमासौ^(१) दर्शपूर्णमासाभ्यामाययणं,
आययणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्नि-
ष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्व-
मेधः, अश्वमेधात्परुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधाद्दक्षिणा-
वन्तो दक्षिणवद्भो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते
वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स-
आत्मा सलोकी भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्वमश्रूयेति^(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या
यजेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणैष्ट्याऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्ट्याऽन्तमेवापश्यत् स आययणेनेष्ट्याऽन्तमेवापश्यत् चातु-
र्मासैरिष्ट्याऽन्तमेवापश्यत् पशुबन्धेनेष्ट्याऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमे-
नेष्ट्याऽन्तमेवापश्यत् राजसूयेनेष्ट्या राजेति नामाधत्त सीः

(१) पूर्णमासाविति अ, म, ।

(२) अन्नमश्रूयेति अ, म ।

वापश्यत्स वाजपेयेनेद्वा सम्राडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽश्वमेधेनेद्वा सराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स पुरुषमेधेनेद्वा विराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स सर्वमेधेनेद्वा सर्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैर्दक्षिणावद्भिरिद्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैरदक्षिणावद्भिरिद्वाऽन्तमेवापश्यत्स सत्रेणोभयतोऽतिरात्रेणान्ततो यजेत वाचं ह वै होत्रे प्रायश्चत्प्राणमध्वर्यवे चक्षुरुद्वात्रे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य आत्मानं सदस्येभ्य एवमानन्त्यमात्मानं दत्वानन्त्यमश्रूयेति तद्या दक्षिणा अनयत्ताभिरात्मानं निष्क्रोणीय तस्मादेतेन ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेनात्मनिष्क्रयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठयमनीचेन त्वरेत यो ह्यनिद्वा पृष्ठयमनीचेन प्रैत्यात्मानं सो निष्क्रोणीय प्रैतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यद्दे संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषां दशोऽनन्तरितो भवति दधा च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां पौर्णमासमनन्तरितं भवति आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषामाग्रयणमनन्तरितं भवति सोम्येन चरुणेति ब्रूयात् कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्, कथमेषां पशवन्धोऽनन्तरितो भवति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां सोम्योऽध्वरोऽनन्तरितो भवति गृहेरिति ब्रूयात्, कथमेषां गृहमेधोऽनन्तरितो भवति धानाकरम्भैरिति ब्रूयात्, कथमेषां पिब्यज्ञोऽनन्तरितो भवत्योपासनैरिति ब्रूयात्, कथमेषां मिथुनमनन्तरितं भवति ह्यारेणेति ब्रूयात्सैषा संवत्सरे यन्नक्रतूनामुपैति स य एवमेतां

सवक्षरे यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको
भूत्वा देवाः अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवा ह ये सहस्रसवक्षरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवक्षरेण
सवक्षरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवक्षरेण
यजेतेति तदयातयाममध्ये यज्ञस्यापश्यस्तेनायातयाम्यायापेदे
व्युष्टिरासीत्ता पञ्चस्रपश्यदृचि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे, ता
वा एता पञ्चव्याहृतयो भवन्ति श्री यावयास्तु योपङ् यज येयजा
महे वीषडिति ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमी य
सहस्रसवक्षरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्र
सवक्षरेण यजेतेति तत एतन्तापद्यित सहस्रसवक्षरस्याञ्जस्यमप
श्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि स खलु
द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिर्द्वादशमासा सु
त्याभिरथ यद् द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिस्तेनै
तावन्नरर्कावाप्नोति अथ यद् द्वादशमासा सुत्याभिस्तेनेद महदुक्त्याम
थाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमी य सहस्र
सवक्षरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवक्षरेण यजे-
तेति तत एत सवक्षरन्तापद्यित्तस्याञ्जस्यमपश्य स्ते ह्येव स्तोमा-
भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासु
रूप त यज्ञक्रतु जानीमी य सहस्रसवक्षरस्य प्रतिमा को हि तस्मै
मनुष्यो य सहस्रसवक्षरेण यजेतेति तत एत द्वादशाह सवक्षर-
स्याञ्जस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि

स्त्राणि स खलु द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिर्द्वादशाहं
 सुत्याभिरथ यद् द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिस्त्रे-
 नैतावग्नार्कावाप्रोत्वथ यद् द्वादशाहं सुत्याभिस्त्रेनेदं महदुक्था-
 मवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति तत एतं पृष्ठः पढ़हं द्वादशाहस्याञ्जस्यमपश्यं स्त्रे ह्येव
 स्त्रीमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामि-
 वासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि
 तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं विश्वजितं
 पृष्ठं पढ़हस्याञ्जस्यमपश्यंस्त्रे ह्येव स्त्रीमा भवन्ति तानि पृष्ठानि
 तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति स वा एष विश्वजिद् यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमैष ह
 प्रजानां प्रजापतिर्यद्विश्वजिदिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुषं ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यज्ञस्य यजस्त्रेति स-
 होवाच यज्ञस्य यजस्त्रेत्येवं हात्थमाविरयच्छतेमे वसवः प्रातःसवने-
 नागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तु-
 न्येव पर्यशिषी यज्ञवास्तुमित्येवमाग्निपोऽहं वा एतद्देद यज्ञे वसवः
 प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने
 यज्ञवास्तुन्येव पर्यशिषी यज्ञवास्तुमित्येवमाग्निपो विद्वांसो नूनं
 त्वा याजयेयुरेते ह वा अविद्वांसो यतानृग्विद् हीता भवत्ययजु-
 र्विदध्वर्युरसामविदुद्वाता भृग्वङ्गिरीविदन्नद्या यजस्त्रैव हन्त तु ते
 नदक्ष्यामि यथा सूत्रे मणिरिय सूत्रमेतान्यक्थाहानि भवन्ति

स्वमिव वा मणाविति तस्माद्य एष सर्ववित्स्यात् तं ब्रह्माणं
कुर्वीतेष ह वै विद्वान् सर्ववित्प्रज्ञा यद्भृग्वह्निरोविदेते ह वा
अस्य सर्वस्य ग्रमयितारः पालयितारस्तस्माद्ब्रह्मा स्तते वहिः-
पवमाने वाचयति ॥ ११ ॥

श्वेनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स-
यदाह श्वेनोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वा अग्निर्भूत्वाऽग्निं
लोके संश्राययति तद्यत्संश्राययति तस्माच्च्येनस्तच्च्येनस्य श्वे-
नत्वं स यदाह गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभ इति गायत्रेण च्छन्दसा
वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निं सन्तमन्वारभते स यदाह
स्वस्ति मा सम्पारयेति गायत्रेणैव च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातः-
सवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पारयेति गायत्रेणैवैनन्त-
च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन
स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सम्राडसि त्रिष्टुप्छन्दा-
अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह सम्राडसीति सोमं
वा एतदाहैष ह वै वायुर्भूत्वाऽन्तरिक्षलोके सम्राजति तद्यत् स-
म्राजति तस्मात्सम्राट् तत् सम्राजस्य सम्राट्त्वं स यदाह त्रिष्टुप्-
छन्दा अनु त्वारभ इति त्रैष्टुभेण छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने
सवनेऽन्तरिक्षे लोके वायुं सन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा
सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैव च्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्ष-
लोके वायुना देवेन स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैवैनं तच्छ-
न्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन
स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १३ ॥

अथाभवे पवमाने वाचयति स्वरोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दा अनु-
 त्वारभे स्वस्ति मा सम्भारयेति स यदाह स्वरोऽसीति सीमं वा
 एतदाहैष ह वै सूर्यो भूत्वाऽमुषिं लोके स्वरति तद्यत् स्वरति
 तस्मात् स्वरस्तत् स्वरश्च स्वरत्वं स यदाह गयोऽसीति सीमं वा
 एतदाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वां लोकान् गच्छति तद् यद्
 गच्छति तस्माद्गयस्तद्गयस्य गयत्वं स यदाह जगच्छन्दा अनु त्वारभ-
 इति जागतेन छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिन् लोके सूर्यं
 मन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्भारयेति जागतेनैव
 छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति
 सम्भारयेति जागतेनैव मन्तच्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिं
 लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथ संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि महो
 मयि यशो मयि सर्वमिति षड्विधेव भर्गोऽन्तरिक्ष एव महो द्योरेव
 ययोऽथ एव सूर्यमग्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द्र-
 मा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो
 विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्रेव भर्गस्तृष्टुवेव महो जगत्वेव ययोऽनु-
 ष्टुवेव सर्वं प्राथेव भर्गः प्रतोथेव मह उदीथेव यगो दक्षिणैव
 सर्वं वसन्त एव भर्गो घोषा एव महो वर्षा एव यगः शरदेव
 सर्वं बृहदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यश एकविंश एव
 सर्वमृग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव ययो
 ब्रह्मवेद एव सर्वं हीतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव दगो
 ब्रह्मैव सर्वं वागेव भर्गः प्राण एव महद्यष्टुरेव यशो मन एव
 सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह मयि भर्ग इ त पृथिवीभैवैतं लोकानामाहाग्निं
देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्रं छन्दसां प्राचीन्द्रियां
वसन्तसूतनां बृहत् स्तोमानामृग्वेदं वेदानां होत्रं होत्रकाणां
वाचमिन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतल्लोकानामाह^(१) वायुं
देवानां रुद्रां देवां देवगणानान्त्रैष्टुभं छन्दसां प्रतोचीन्द्रियां
शीघ्रसूतूनां पञ्चदशं स्तोमानां यजुर्वेदं वेदानामाध्वर्यवं होत्र-
काणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यय इति दिवमेवैतल्लोकानामाहादित्यं^(२)
देवानामादित्यां देवां देवगणानां जागतं छन्दसामुदीचीन्द्रियां
वर्षां ऋतूनां सप्तदशं स्तोमानां सामवेदं वेदानामीहात्रं होत्र-
काणां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सर्वमित्यप एवैतल्लोकानामाह^(३) चन्द्रमसन्दे-
वानां विष्वां देवां देवगणानामानुष्टुभं छन्दसां दक्षिणां दिशां
शरदसूतूनामेकविंशं स्तोमानां ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं होत्र-
काणां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १९ ॥

स वा एष दशधा चतुः सम्यद्यते, दश च ह वै चतुर्विराजोऽ-
क्षराणि तद्भर्मा उपजीवन्ति श्रीर्वै विराद्यश्रीःश्याद्यं शिद्यमेव
तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रति-
ष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव वेद ॥ २० ॥

(१) एत ल्लोकानामाहेति क, ।

(२) एतं ल्लोकानामाहादित्यमिति क, ।

(३) एत ल्लोकानामाहेति क, ।

अनर्वाणं ह वै देवं दध्यडाङ्गिरसमुपसीदं ह यज्ञस्य श्रुतिं
 समश्रयामहा इति स दध्यडाङ्गिरसोऽब्रवीद्यो वै समदशं प्रजा-
 पतिं यज्ञोऽन्वितं वेद नास्य यज्ञो रिष्यति न यज्ञपतिं रिष्यन्त-
 इति ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो यावयास्त श्रौण्ड यज
 येवजानधे वीपडिति स दध्यडाङ्गिरसोऽब्रवीन्न ययं विप्रो यदि
 द्राघ्मणा स्त्री यद्यन्नाघ्मणा स्त्री यदि तस्य ऋषे स्त्री यदि नान्यस्ते-
 त्वनर्वाणस्य ह वा ऋतावन्तय पितरः यथायामाहुपायन्त ययं
 यदामहै १ ययं यदामहा १ इति सोऽयात् स्वायम्भुवो वा ऋता-
 वन्तो मदेयातां न ययं यदामहा २ इति तस्मात्पुत्रे प्रत्रियमाणे
 वाचयेद्देवाः पितर इति तिस्रो य एति संयजति स भवति यय
 न द्यूते यय न द्यूत इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

साधितं ह स वैतं पूर्वं पुरस्तात् पशुमालभन्त इति नै तर्हि
 प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्त्वष्ट्रादु समोऽ-
 घाग्नींस्तेन यजेरंस्ते समानधिष्टुर एव स्युरीषा सभरणीया या
 उषा सभरणीया यां विन्धुष्याग्नींस्तया यजेरंस्तेनानाधिष्ट्या-
 एव स्युरादीधिणीया या दीधिणीया यां सन्धुष्याग्नींस्तेन यजेरं-
 स्ते समानधिष्टुरा एव स्युरीदवसानीया या उदवसानीया यां
 विन्धुष्याग्नीं स्तया यजेरंस्तेनानाधिष्टुरा एव स्युरथ यदि यज-
 मानस्योपतयेत्पार्श्वतोऽग्नीनाधाय तापदासीत यावदश्वः स्वायदि
 प्रेयात्स्त्रैरेव तमग्निभिर्दहेद् दग्ध वा अग्निभिरितरे यजमाना
 भासत इति वदन्तस्त्वष्ट्र तदेव ब्राह्मणं यददः पुरःसवने
 पिल्लमेध प्रायिवो व्यास्याताः ॥ २२ ॥

सायं प्रातर्हामी साप्तीपाको नवस्य यः । इत्थिष पिठ-

यज्ञयाष्टका सप्तम पशुरित्येते पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयमग्नि
होत्र पौरुषमास्यमावासे । नवेष्टिद्यातुर्मास्थानि पशुबन्धोऽत्र सप्तम-
इत्येते हविर्यज्ञा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्या षोडशि-
मास्तत । वाजपेयोऽतिरात्रथातीर्यामात्र सप्तम इत्येते
सुत्या । केस्रिदेवा प्रवोवाजा केस्रिदेवा अभिद्यव । केस्रिदेवा
हविषन्त किस्त्रिज्जिगाति सुम्भयु । ऋतव एव प्रवोवाजा
मासा देवा अभिद्यव । अर्द्धमासा हविषान्तस्त्रिज्जिगाति
सुम्भयु । कतिलिद्रात्रय कल्पहानि कति स्तोत्राणि कति
शस्त्राण्यस्य । कतिचिक्ववना सवत्सरस्य स्तोत्रिया पदा-
चराणि कल्पस्य । द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा देवि
शक्तिशते उक्थ्याना । द्वादशषोडशिन षष्टि षडहा वैपु-
वतश्च । अहान्यस्य विगत्त्रिगतानि त्रीण्येकैक तावदस्य ।
सवत्सरस्य सवना सहस्रप्रशीति त्रीणि च सस्तुतस्य । षट्-
षष्टिश्च हे च शते च भवता स्तत शस्त्रापामयुत चैकमस्य ।
स्तोत्रियाश्च नवतिसहस्रा हे नियुते नवतिद्यातिषट् च ।
अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिगन्तुर्नवतिश्च पदान्यस्य । सवत्स-
रस्य कविभिर्भित्तस्यैतावतो मध्यमा देवमात्रा । अयुतमेक
प्रयुतानि त्रिगद् हे नियुते तथा द्यनुद्यष्टा । अष्टौ शतानि
नव चाचरण्येतावानात्मा परम प्रजापते । प्राय वषट्-
कार प्रदानान्तमेतमग्निष्टोमि पर्वश स धु ह्निम् । सौभेपज
छन्द ईप्सन्वद्ग्नौ चतु यत बहुधा ह्यते यत् । प्रात सवनस्तुत
एकविंशो गायत्रस्तोममित एक एव । साध्यन्दिन सप्तदशेन
ह्यसप्तयस्त्रिंशेन सवन तृतीय-

अवायां रेतस्तपसा तपस्वी वैश्वानरः सिपिचेऽपत्य-
 भीप्सन् । ततो यत्रे लोकजित्सोमजभा ऋपेर्ऋपिरङ्गिराः
 सम्बभूव । ऋपेर्वचसा चतुर्विधसा अर्हा यः श्रेयसीं लोक-
 ममुं जिगाय । यस्मै वेदाः प्रसृताः सोमविन्द्युक्ता वहन्ति सुकृता-
 सुलोकं । ऋचोऽस्य भागांश्चतुरो वहन्त्युक्त्यश्वैः प्रसृदो मोद-
 मानाः । अहैर्हविर्भिष कृताकृतश्च यजूंषि भागांश्चतुरो
 वहन्ति । औदुम्बर्ष्यां सामघोषेण तावत् सविष्टुतिभिश्च स्तीमैः
 छन्दसा । सामानि भागांश्चतुरो वहन्ति गीत्वा स्तोमिन
 सह प्रस्तावेन च । प्रायश्चित्तैर्भोजैः संस्तवन्तोऽथर्षाणीऽङ्गि-
 रसश्च शान्ताः । ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रसृदो मोदमाना असंसृष्टान्
 भागांश्चतुरो वहन्ति । यो ब्रह्मवित् सोऽभिकरोऽस्तु वः शिवो धि-
 या धीरो रक्षतु धर्ममेतं । मा वः प्रमत्तानसृताश्च यज्ञात्
 कर्माश्च येनानङ्गिरसोऽपियासीत् । मायुं दधं मातृगस्ताः
 प्रमेठा मा मे भूर्युक्ता विदहाय लोकान् । दिव्यं भयं रक्षत
 धर्ममुद्यतं यज्ञं कलाशस्तुतिगोपनायनं । होता च मैत्रावरु-
 णश्च पादमच्छावाकः सह प्रावस्तैकं । ऋग्भिस्तुवन्तो अहरहः
 ष्टदिव्याः अग्निं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । अध्वर्युः प्रति-
 प्रस्थाता नेष्टीव्रेता निहितं पादमेकं । समन्तरिधं यशुपा
 स्तुवन्तो तायुं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । साम्नोऽज्ञाता च्छादयन्त
 प्रमत्त औदुम्बर्ष्यां स्तोमदेयः सगद्ददः । विद्वान् प्रस्तोता
 विदहाय सृष्टुतिं सुब्रह्मण्यः प्रतिहर्त्ताऽय यज्ञे । सास्त्रा दिव्ये-
 कं निहितं निस्तुवन्तः सूर्यं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । ब्रह्माष्टैकं
 ब्राह्मणाच्छं सिनः सह पीत्वाऽऽग्नीध्री निहितं पादमेकं । अथर्व-

भिरङ्गिरोभिय गुप्तोऽपसु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति ।
 पौलशिकं हीवजा अभिटुवन्ति वेदेषु युक्ताः प्रपृथक् चतुर्धा ।
 मनीषिणो दीक्षिताः अद्धाना हीतारी गुप्ता अभिवहन्ति
 यज्ञं । दक्षिणतो ब्रह्मणसमं जनदित्वेतां व्याहृतिं जपन् ।
 सप्तदशं सप्तदशं तं कीर्त्तयन्ति पुरा विदुः । अष्टौदशी
 दीक्षितो दीक्षितानां यज्ञे पत्नी अद्धानेह युक्ता । एकीन-
 विंगः शमिता यभूव विंगो यज्ञे षट्पतिरेय सुन्वन् । एक-
 विगतिरेवैषां संख्यायामङ्गिरी वह । वेदैरभिटुतो लोकी
 नानावेगापराजितः ॥ २४ ॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंगति ।
 सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना याच्यपयो सृजन्ति ये च सृ-
 ष्टाः पुराणैः । एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापत्रजमृत्विजां
 सश्ररन्ति । कूटस्तृपात् सचते तामयस्तं विस्क्रन्धमेनं विष्टतं
 प्रजासु । निवर्त्तन्ते दक्षिणा नीयमानाः सुते सोमे धितते य-
 चतन्वे । मोघागियो यन्धनिवर्त्तमाना अनिष्टयज्ञा नतरन्ति
 लोकान् । हादगर्षं ब्रह्मचर्यं षडग्वेदैषु तत् स्मृतम् ।
 एवं व्यवस्थिता वेदाः सर्व एय सुकर्मसु । सन्ति चैषां समानाः
 मन्वाः कम्पाय ग्राह्यगानि च । व्यवस्थानन्तु तत्सर्वं षडग्वे-
 देषु तत् स्मृतम् । ऋग्वेदस्य षड्यथो स्यान्मन्तरिषस्यानो
 यध्वरः । योः स्यान् सामवेदमापो भृगुङ्गिरमां स्मृतं । अग्नि-
 देवत ऋग्वेदमा यजुर्वेदो यायुदेवतः । आदित्यः सामवेदस्य
 चन्द्रमा वैद्युतय भृग्वङ्गिरसाम् । श्वरत् न्तोम ऋग्वेदमा यजूंषि
 पञ्चदशेन रुद्र जज्ञिरे । सप्तदशेन सामवेद एकविंगो ब्रह्म-

सम्मितः । वाग्ध्यात्मन्वेदना यजुषां प्राण उच्यते । चक्षुषी
 सामवेदसा मनो भृग्वङ्गिरसां स्मृतम् । ऋग्मिः सह गायत्रं
 जागतमाहुर्वजूषि त्रैष्टुभेन सह जज्ञिरे । पृथक्कृत्स्वभ्यां
 भृग्वङ्गिरसो जगत्या सामानि कवयो वदन्ति । ऋग्मिः पृथिवीं
 यजुषाऽन्तरिक्षं साग्ना दिवं लोकजिज्ञोमजग्भाः । अथर्व-
 भिरङ्गिरोभिश्च शुभो यज्ञयत्तथाद् दिवमुददेह । ऋग्मिः सुशस्ती
 यजुषा परिष्कृतः सविष्टुतः सामजित् सोमजग्भाः । अथर्व-
 भिरङ्गिरोभिश्च शुभो यज्ञयत्तथाद्दिवसाकरोह । ऋचो विद्वान्
 पृथिवीं वेद सम्प्रति यजूषि विद्वान् हृदन्तरिक्षं । दिवं
 वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद्भृग्वङ्गिरोवित् ।
 यांश्च यामे वांश्चारण्ये जपन्ति गन्तान् नानार्थान् बहुधा जनासः ।
 सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना सा हि गतिर्ब्रह्मणी याऽ-
 वरार्थ्या । त्रिपिष्टपन्तिदिवन्नाकमुत्तमं तमेतया चथ्या विद्ययेति ।
 अत उत्तरे ब्रह्मलोका महान्तोऽथर्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरथ-
 र्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरिति ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥५॥

समाप्तमिदं गोपथब्राह्मणपूर्वम् ॥ १ ॥

श्री श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

श्रीपथनाम्नगोत्तरभागे

१ प्रपठक ।

—०००००—

अथ यद् ब्रह्ममदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवैनं तद्योप-
विगतोद्महमर्वाग्वमोः सद्ने सीदामीत्यर्वाग्वरुहं वै देवानां ब्रह्मा
परान्वसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं साद्यत्वरिष्टं यज्ञान्तगुतादि-
त्वयोपविश्य जपति बृहस्पतिर्वृहति बृहस्पतिर्या आङ्गिरसो
देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदनुज्ञामिच्छति प्रणीतासु प्रणीयमाना-
सु पाचं यच्छत्या हविस्तृण उद्गादनादेतद्वै यज्ञस्य द्वारं तदेतद्-
शून्यं करोतीष्टे च स्त्रिष्टसाद्यानुयाजानां प्रसयादित्येतद्वै यज्ञस्य
द्वितीयं द्वारन्तदेयैतद्शून्यं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते
यज्ञस्य शोपीषाय परिधीन् परिधन्ते यज्ञस्य सात्वत्वाय
परिधीन् संमार्ष्टि पुनात्येवैनं द्विर्मध्यमं चय इमे प्राणाः पृष्ठा-
नेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणाङ्गं त्रयो वै लोका लोकांनेवाभिजयति
विरुतराङ्गं त्रयो वै देवलोका देवलोकांनेवाभिजयति विरुप
वा जयति त्रयो वै देवयानाः पश्यान्तानेवाभिजयति ते वै
द्वादग भवन्ति द्वादग ह वै मामाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेन
प्रोणात्वयो सदत्सरमेषाञ्च उपदधाति स्वर्गना लोकस्य
समष्टौ ॥१॥

पूजापतिर्वै रुद्रं यज्ञान्निरभजत् सोऽकामयत् मेऽयमस्त्रा-
 प्राकूतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञान्निरमाचोदिति । स यज्ञमभ्या-
 वम्याविध्य तदाविष्टं निरकृन्तत् तत् प्राग्विप्रमभवत्तदुदयकृत्त-
 ज्जगाय पर्यहरंभ्रात्पृतीक्षेत् । तस्मा चक्षुः परापतत्तस्मादाहु-
 रन्वो वै भग इत्यपिहतं नेच्छेमिच्छति तत् सवित्ते पर्यहरंस्तत्
 प्रत्यगृह्णात् तस्य पाणो प्रतिच्छेद् तस्मै हिरण्यमयो प्रत्यदधुस्त-
 स्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुतस्तत्पूषे पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ताः
 परोप्यन्त तस्मादाहुर्दन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिधा-
 याद्विरसाय पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तमा शिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-
 कल्पयत् स एष इक्षः समिधो ह पुरातनस्तदह्य आद्विरसाय
 पर्यहरंस्तत्प्राश्नात्तसाद्वा पर्वणि ध्ययंसन्त तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-
 दैतद्वहिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तद्दृहस्पतय आद्विरसाय पर्यहरत्
 सोऽविभेत्दृहस्पतिरित्यं वा मार्त्तिमाकृष्यसीति स एतं मन्त्रमपश्यत्
 सूर्यसा त्वा चक्षुषा प्रवीक्ष इत्यब्रवीन्न हि सूर्यसा चक्षुः किञ्चन
 हिनस्ति सोऽविभेत्प्रतिगृह्णन्तंमाहिंसियतीति देवस्यात्वा सवितुः
 प्रसवेऽग्निर्माहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां प्रसृतः पूषिषा प्रतिगृह्णामी-
 त्यब्रवीत्सवितुः प्रसृत एवैनं तद्देवताभिः प्रत्यगृह्णात्तद्वाह्यं तृणानि
 प्राग्दृष्टं स्वण्डने निदधाति पृथिव्यास्त्वा नाभो मादयामीति
 पृथिवी वान्तानां गमवित्री तयैवैतच्छमयाश्चकार सोऽविभे-
 त्प्राश्नात्तं माहिनिचतीत्यग्नेद्वास्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्नह्यग्ने रास्यं
 किञ्चन हिनस्ति सोऽविभेत्प्राशितं माहिंसियतीतीन्द्रस्य त्वा
 जठरे मादयामीत्यब्रवीन्नह्येन्द्रस्य जठरं किञ्चन हिनस्ति वरुण-
 स्योदर इति न हि वरुणस्योदरं किञ्चन हिनस्तीति ॥२॥

अथो आहुर्ब्राह्मणसोदर इत्यात्माऽस्यात्मनाऽऽत्मानं मे माहिं-
 सीः स्वहेत्यन्नं वै सर्वेषां भूतानामात्मा तेनैवैतच्छ्रमयाश्चकार प्राशित्र
 मनुमन्त्रयते । योग्निर्नृमणा नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-
 एतत् सुहुतमस्तु प्राशित्रं तन्मा माहिंसीत् परमे व्योमन्निति
 तत्सर्वेण ब्रह्मणा प्राश्यात्तत एनं नाहिनत्तस्माद्यो ब्रह्मिष्ठः स्यात्तं
 ब्रह्माणं कुर्वति वृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा
 यन्नं दक्षिणत उद्यच्छतेऽप एव वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति
 य आविहं प्राश्यात्यङ्गिर्माजयित्वा प्राणान् ससृशते वाङ्म-
 आस्यं नित्यमृतं वै प्राणा अमृतमाप. प्राणानेव यथास्थान-
 सुपाद्यते तदु हैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्निति ते देवा अनुवन्निन्द्रो
 वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा एतत्परिहरन्तीति तत्सौ पर्यहर-
 स्तास्तद् ब्रह्मणा (१) श्रमयाश्चकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रूहीति यवमात्रं
 भवति यवमात्रं वै विषसा न हिनस्ति यदधस्तादभिघारयति
 तस्मादधस्तात् प्रचरण प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदुपरिष्ठादभि-
 घारयति तस्मादुपरिष्ठात् प्रचरण प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदु-
 भयतोऽभिघारयत्युभयतोऽभिघात्ति पूजा अरुर्घातुर्कं स्याद्यच्छ-
 मयाभिहरेदनभिविद्धं यन्नस्याभिविहेत् ॥ ३ ॥

अप्येष परिहरति तोर्धेनैव परिहरति वै वा एतद्व्यच्छिद्यते
 यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति वृह-
 स्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यन्नं दक्षिणतः
 सम्दधात्ययोऽन्न वा एतर्हि यन्नः यितो यन्न ब्रह्मा तत्रैव यन्नः यित-
 म्नात एवैनमालभने यदस्तिन प्रमीयेदपनस्याद्यच्छीष्या शीर्षतिमां-

स्याद्यत्तूणीमासीदासम्पत्तो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै
 यज्ञः श्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनं सम्प्रयच्छत्याम्नीध्र-
 आदधात्वग्निमुखानेवर्तून् प्रीणात्वघोत्तरामामाहुतीनां प्रतिष्ठि-
 त्वा ऽथो समिधत्यैव जुहोति परिधींस्वर्गाष्टिं पुनात्यैवैनां सक्तत्
 सक्तत् स्वर्गाष्टिं परादेव श्रितर्हि यज्ञवतुः सम्पद्यतेऽथो चतुव्यादः
 पगवः पशूनामाप्तौ देव सवितरेतत्ते प्रहित्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिः
 ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा-
 न्यादि स मां पाहि स मां कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च यज-
 माणाय च पशूनामाप्तौ ॥ ४ ॥

न वै पोर्णमास्यां नामावास्यायां दक्षिणा दीयन्ते य एष-
 ओदनः पचते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यर्था इष्टी वा एतेन यद्य-
 जतेऽथो वा एतेन पूर्त्ती य एष ओदनः पचत एष हवा इष्टापूर्त्ती
 य एनं पचति ॥ ५ ॥

इया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति मीमपा अन्येऽस्तीमपा-
 अन्ये हुतादोऽन्ये अहुतादोन्य एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा-
 एतद्देवत्व ऋषयः पुरानीजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूना-
 मीयते ते ऽस्याप्रोता इषमूर्जमादायापक्रानन्ति यदन्वाहार्यमन्वा-
 हरति तानिव तेन प्रीणाति दक्षिणतः सन्नाः परिहर्त्तवा आह
 दक्षिणाहतेनैव यज्ञेन यजन आहुतिभिरेव देवान् हुतादः
 प्रीणाति दक्षिणाभिर्गन्धुवदेपांस्तेऽस्मै प्रोता इषमूर्जं निय-
 च्छन्ति ॥ ६ ॥

देवाच ह वा असुराद्यास्वर्दन्त, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्यय-
 जन्त अन्येऽन्यस्वामन्न सुरा अशुहदुस्ते देवा एतमे दनमग्गंस्व

प्रजापतये भागमनुनिरवपस्तु भाग पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत
 ततो देवा अभवन् परासुराः स य एव विद्वानेतमोदनं पचति
 भयत्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृब्धो भवति प्रजापतिर्व देवेभ्यो
 भागधेयानि व्यकल्पयत्सेम मन्यत आत्मानमन्तरगादिति स-
 एत मोदनमभक्तमपश्यत्तमात्मने भागन्निरवपत् प्रजापतेर्या एष
 भागो परिमितः स्यादपरिमिता हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भागोसूर्ज
 स्वान्ययस्मान्चित्तोऽस्य चिच्चै त्वा मामेच्छेठाः । अमुष्वासुप्तिं
 लोकं द्रह च प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पादुपदानरूपे
 मे पाद्गूर्गसूर्ज मे धेहि कुर्वतो मे माच्छेठा । ददतो मे मोपदसः
 प्रजापतिमहस्वरा समृच्चमृध्या समिति प्रजापतिमेव समृच्चमृधोति
 य एष वेद य एष वेद ॥ ७ ॥

ये वा द्रह यज्ञैरार्भुवस्ती पामेतानि ज्योतीषि दान्यमूनि नक्ष-
 त्राणि तन्नक्षत्राणा नक्षत्रत्व यन्न च्छियन्ति दर्शपूर्णमासो वै दशस्वा-
 पसागदर्शो ये वा अनिष्टा दर्शपूर्णमासाभ्या रीतेन यजन्ते तेषा-
 मेतानि ज्योतीषि दान्यमूनि नक्षत्राणि पतन्तीव तद्यथाह वा
 इदमस्यटावसानेनेहावसात्यसि नेहावमासामिति गोऽनुद्यन्ते
 एव हैवैतेऽमुष्मान् नीयान् नो नुद्यन्ते त एते प्रच्यवन्ते ॥ ८ ॥

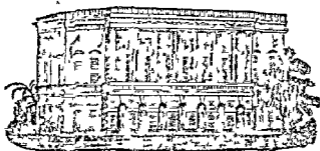
यस्य हविर्निरस पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदियात्तांस्ते धा तण्डुला-
 न्निभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालान्निर्वपेत् ये
 स्वविष्टान्निद्राय प्रदादे दधति चरुं ये शोदिष्टान्निष्णवे
 शिपिविष्टाय शृते चरुम्पशयो वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति
 तानवरुन्वेऽन्निर्वे मध्यमसा दाता इन्द्रो वैज्येष्ठस्य प्रदाता यदेष्ट
 सुद्रं पशूना त्दिष्ये. शिपिविष्ट तदेवाप्नोति पशूनेयायस्ये ॥८९

सहेति ता अग्निरुदजयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्रान्तः
 सगान्नेन्द्र एका वै तर्हि यवसा शुष्टिरासोदेका व्रीहेरेका माप-
 म्यैका तिलसरा तडिम्बेदेवा अत्रुजन् धव' वा एतत् प्रथयिषामो
 भागो नो ऽस्त्विति तद्भूम एव वैश्वदेवोऽथो प्रथयतेऽतेनैव पथ-
 सि सगहैम्यदेवत्वाय वैश्वदेवं हि पयोऽथेमे अवृतां नवा ऋत-
 आवाभ्यामिवैतद्वयं प्रथयत मवि प्रतिष्ठितमसौ वृष्ट्या पचति नैत-
 द्दितोऽभ्युक्षेयतोति भागो नानस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः
 क्रियत उज्जिता एवाथो प्रतिष्ठिता एव ये द्यावापृथिवीयः
 सोमोर्वा ओपधी सोम ओपधीनामधिराजो गाय ग्राम्या या-
 चारण्या स्तासामेष उद्धारो यच्छामाको यच्छामाकः सोम्य-
 स्तमेव भागिनं कृणुते यदकृत्वाऽऽग्रयणं नवसाश्रियाद् देवानां
 भागं प्रतिहृतमद्यायां वत्सरादा एतदधिप्रजायते यदाग्रयणं
 संवत्सरं वै व्रक्षा तस्माद् व्रक्षा पुरस्तादोमसस्थितहोमेष्वावपे
 तैकहायनो दक्षिणा म हि संवत्सरस्य प्रतिमा रेत एष हेरयो
 प्रजातः प्रजात्ये ॥ १७ ॥

अथ हैतदप्रतिरथमिन्द्रस्य बाह स्यविरी वृषाणायि-
 त्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेऽतेन यजमानो
 भ्रातृव्यञ्जयति सह्रामे जुहुयादप्रतिह भवतेऽतेन ह वै भर-
 द्वाजः प्रतर्ह्यनं समनह्यत् स राष्ट्रमभवद्यं कामयेत राष्ट्री सगादिति
 तमेतेन सन्नहेद्राष्ट्रो ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो विराजमभ्यजयदशे
 तान्वाह दगाचरा विराह्वैराजं वा एतेन यजमानो भ्रातृव्यं
 वृद्धे तद्दु हैक एकादशान्बाहुरेकादगाचरा वै वृष्टुष् वेष्टुभौ
 यजो यजेथैवैतद्भ्रंसां सपसेधति दक्षिणतो वै देवानां यत्र रक्षा-

BIBLIOTHECA INDICA :
4
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES, No 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।

GOPATHA BRAHMANA
OF THE ATHARVA VEDA
IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

PAJENDRALALA MITRA

AND

HARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA
FASCICULUS II

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESA PRESS

1872

BIBLIOTHECA INDICA :

▲

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

or

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, Nos 215 and 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।

THE GOPATHA BRAHMANA

OF THE ATHARVA VEDA

IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA

AND

HARACHANDRA VIDYABHUSHANA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1872.

LIST OF PROPER NAMES

N. B.—No references have been attached to such names as Indra &c which occur very frequently.

Aditi,	33
Agnī,	
Agastya,	38
Artasa,	177
Ahgarasa,	142
A'ngurasa,	
Anaryána,	84
Anga,	30
Atharvan,	3
A'runi,	71
Babhruka,	28
Bálakhilla,	171, 182	
Bharadyája,	28 54	
Bhrigu,	
Brahma,	
Budila,	171
Chandramá,	60
Chilvaṣṭi,	28
Dadhya'ngurasa,	84
Dantavala,	20
Dhauvra,	16.
Divyatri,	28
Gautama,	28, 45, 49	
Gláva,	10
Gosla,	171
Guhugugu,	28
Indra,	
Jamadagni,	28

Janamejaya,	25
Kabandha,	16
Kābandhi,	30
Kāsi,	16
Kaśyapa,	28
Kaśalyā,	16
Kausāmbeya,	71
Krinvána,	28
Kuru,	46 30
Kusuravindu,	71
Magadha,	30
Maitreya,	
Māndhātā,	15
Matsya,	16.
Maudgalya,	16
Mitra,	
Nārāyana,		60
Pañchāla,		45 30
Parikshit,	25,176
Prajāpati,		
Práchinayogya,		49
Priyamedhá,	51
Proti,	71
Sáivya,	30
Sāyru,	33
Sāñhanu,	28
Sarpadañshtrá,	15
Satyahavya,	111
Saunaka,		45
Savāsa,	30
Sólva,	30
Svaiddāna, Saunaka,	45
Śvā,	28
Svayambhu,	22
Tarakshu,	71
Uddālaka Áruná,	71 45

Udichya,	30
Ulavrikárkshu,	28
Usinara,	30
Vámudeva,	137
Varáha,	28
Varuna,	
Vaśishtha,	28, 111	113
Vicharí,	35
Vishnu,	141
Viśvámitra,	150
Viśvodeváh,	
Vrihaspati,	144, 115
Vriśhákapi,	171, 183
Yauvanásva,	30

Kandika	Page
17 —Creation of the earth &c from Om,	10
18 —Do. ether &c do,	ib
19 —Do. Heaven &c do,	ib
20 —Do. water &c do	ib
21 —Do. Sruti &c do,	ib
22 —Praise of Om	11
23 —Legend of the Devas giving preeminence to Om	ib
24 —Questions regarding the derivation of Om	12
25 —Legend of Indra and Prajapati on the derivation of Om,	ib
26 —The root of Om	13
27 —The syllabic instants of Om,	ib
28 —Legend on the preeminence of Om	14
29 —Relation of Om to the different Vedas,	15
30 —Philosophy of Om	16
31-32 —Anecdote of Mandalya and Glava on the meaning, object and preeminence of the Gayatri	ib
33 —The twenty four sources and twelve couples of the Gayatri,	18
34 —Meaning of the first foot of the Gayatri	19
35 —Do of the second foot of do	20
36 —Do of the third foot of do	ib
37 —Succession of the twelve great elements	ib
38 —True knowledge of the relative importance of the twelve elements,	21
39 —Advantages of washing the mouth (<i>achamana</i>) with reference to the preeminence of water,	22

CHAPTER II

1 —Propriety of performing the Brahmacharya	23
2 —A Brahmachari should overcome the seven passions prior to caste, of fame of dream, of anger, of praise of beauty, of do for virtue, of do for sweet odour,	ib

Kandshá	Page
3—The duties of a Brahmacharí, collection of sacrificial fuel for the teacher, and tending his house-hold fire morning and evening, other service to the teacher, begging; abstention from carnal connection and angry words, thinking oneself to be a greater sinner than other people,	24
4—The five fires which abide in the two hands, the mouth, the heart, and the genitals, should be overcome, . . .	25
5—Anecdote of Janamejaya son of Paikshita and two ganders, pointing out the importance of Brahmacharya, and the time which should be devoted to it (12 to 24 years,)	25
6—Legend of Brahma subjecting all creation to death except Brahmacharis, who are to collect sacrificial wood, and house holders to give them alms,	26
7—Conduct of Brahmacharis, they are to abstain from sleeping on bedsteads from singing, dancing &c. &c. . .	27
8—Legend on the propriety of betaking to a hermitage, and of examples of different sages who did so,	29
9—The preeminence of Brahma at a sacrifice,	30
10 11—Anecdote of Kabandhu and the officiating priests of Yauvanásva, on the preeminence of sacrifice, and the special knowledge with which the different priests should perform their duties,	30
14—Devayajana defined,	31
15—The advantages of the sacrifice with cooked rice for a year, and those of putting sacrificial wood, a span long each, on the sacred fire for the same period, . . .	33
16—Brahmodana sacrifice originated by Atharva, and the reason why there are four monthfuls offered in it. In course of this a Rig verse is explained in detail, . .	34
17—Átreya yajna and the reason why the first fire at a sacrifice should be given to Átreya,	34
18.—Legend about the pacification of the sacrificial horse, the first requirement of Agnyádhara. The horse was	34

Kaṇṭhikā	Page
produced by speech from darksome fruitful waters, and was pacified by Kabandhu with an Atharvāya mantra after the other Vedas had failed, ..	35
19 —The origin of the officiating priests, the second requirement of <i>Ajyūḍhāna</i> described in a legend in which Indra assumes different shapes to protect a sacrifice of the gods from the intrusion of the Asuras, ...	36
20.—Origin of the Vaiśvānara fire and of the sacrificial horse,	37
21 — <i>Agni pacifies the horse, the offerings to be presented to him,</i> ..	38
22 —Advantages of offering oblation on the <i>Santāpana</i> fire,	39
23 —The domestic ceremonies in which the <i>Santāpana</i> fire should be employed, ..	40
24 —Legend on the qualification of the priests the <i>hotā</i> should know the <i>Rig Veda</i> , the <i>Adhvaryu</i> should know the <i>Yajur Veda</i> , the <i>Udgāta</i> should know the <i>Sāmā Veda</i> , and the <i>Brahma</i> should know the <i>Atharva Veda</i> , ..	42

CHAPTER III

1 —The importance of having a <i>Brahma</i> versed in the <i>Atharvāyāna</i> at a sacrifice, ..	42
2 —The impropriety of employing less than four priests versed in the four Vedas at a sacrifice, ...	43
3 —Expiations for a priest speaking when officiating, ..	44
4 —The chief duties for which the priests receive fees (<i>lakṣhṇa</i>),	44
5 —Legend showing that in a sacrifice with three priests the fees were reduced by one half, ..	46
6-10 —A legend of <i>Udīkika</i> in which questions are propounded and answers given regarding the process of the development of the body and the functions of its different organs, ..	45
11-12 —Legend of <i>Prachīnāvogya</i> and <i>Gotama</i> , the former inquires which are the different <i>Devas</i> with reference to whom the different members of the <i>Agnihōta</i> are performed, and the latter replies thereto, ..	47

Kandika	Page
13—Legend continued, questions and answers about certain accidents to the sacred fires and expiations for the same,	51
14—Advantage of knowing the above,	53
15—Legend of Pṛijamedhas of the race of Bharadvāja, on the number of times the Agnihotra should be performed daily (twice,)	54
16—Do continued, on the origin, derivation &c of the word Svaha,	55
17—Legend about certain sages of the name of Kāru, who performed an Agnishtoma with a fee of one cow, and the praise thereof,	ib
18—Directions regarding the distribution of the slaughtered cow among the officiating priests &c,	ib
19 20—Ordination or <i>dikṣā</i> and certain defects in connection with it,	56
21-22—Duties which the unordained should not perform,	ib
23—The necessity of cooking frumenty by an ordained priest should his wife be in season,	60

CHAPTER IV

1—Ordination of the householder,	ib
2—Do. of Brahma,	ib
3—Do. of Udṛatā,	61
4.—Do. of Hotā,	ib
5.—Do. of Adhvaryu and Pratiprasthata,	ib.
6.—Do. of subordinate priests and the persons to whom they are respectively subordinate,	ib
7.—Different ceremonies belonging to different <i>Devās</i> ,	62
8—Rewards attendant upon the performance of the different ceremonies, the performer attains the rank of the presiding divinity of the ceremony,	ib
9—Origin of the year from the times devoted to certain sacrificial ceremonies	64

Kandiká	Page
10.—Rewards attendant upon the performance of those ceremonies—(the same as in the 8th K.),	65
11.—Advantages of knowing the above,	66
12.—Do. of performing the Daśarātra as a part of the year,	ib.
13.—Do. do. Mahāvratā as do.,	67
14.—Questions and answers regarding the performance of do.,	ib.
15.—Do do.,	ib.
16.—Do. do.,	68
17.—Rewards attendant on do.,	ib.
18.—The two wings of the year, the two half years, ..	69
19.—Both half years connected with sacrifice, ...	ib.
20.—Question and answer regarding the connection of the Jyotishtoma &c. with the half-year, . . .	ib.
21 22.—Connection of the year with the Atirātras &c., ...	70
23.—Do. with the sun,	ib.
24.—Legend of Prethi son of Kausāmbi, and Uddalaka son of Kusuravindu, on the subject of the ceremonial connection of the days of the year, . . .	71

CHAPTER V.

1.—Abhiplava ceremony noticed in connexion with the year,	72
2.—Gādhapratishṭhā ceremony noticed,	ib.
3-5.—Allegorical description of the year as a man, its members are represented by the different ceremonies, ...	73
6.—Advantage of performing the ceremonies after knowing their relation to the year,	77
7.—The succession of ceremonies; which should follow which,	ib.
8.—Legend of Prajapati attaining eternal fruition by a ceremony which involved a fee of a thousand heads of cattle,	ib.
9.—The most important requirements of different ceremonies to make their fruition permanent,	75
10.—A legend about the Sahasra samvatsara sacrifice, and its substitute,	79

Kandika	Page
11 —Legend about the qualifications of the priests	80
12 —Object of reciting certain verses in the morning Savana sacrifice,	82
13 —Do do midday Pavamana do,	ib
14 —Do do Arbhava Pavamana d,	82
15 —Do do Sunsthta savana	ib
16 19 —Explanation of the verse quoted in the last,	83
20.—Advantage of knowing the above	ib
21 —Legend about certain mystic words (<i>vaahritis</i>) which avert evils from sacrifices,	84
22 —Certain sacrifices which yield equal fruits,	ib.
23 —Questions and answers regarding the classification of ceremonies, and explanations of technical terms	ib
24 —Creation and requirements of ceremonies	86
25 —The uses of the different Vedas in the performance of ceremonies,	87

SECOND BOOK

CHAPTER I

1 —Expiation for a slip of hay falling from the seat of Brahma, the necessity of silence on his part when filling the <i>prajata</i> , and of surrounding the altar with a <i>pari thi</i> ,	89
2 4 —Legend of Prajapati performing a sacrifice in which the share of Rudra was refused, and the consequences thereof, resulting in the preeminence of Brahma	90
5 —Dakshinā forbidden on the full and the new moon ceremonies, the rice cooked on those occasions supplying its place,	92
6 —The guests of a sacrificer are of two kinds, 1st, those who drink the Soma juice and 2nd, those who do not partake of it, or those who partake of the <i>merusa</i> , and those who do not—the officiating priests and the Devas worshiped belong to the first class, other Devas, <i>Itahvata</i> and men to the second,	ib

Kandikā	Page
7.—Legend on the origin of the <i>Odina savi</i> or cooking ceremony,	11
8.—Origin of the <i>Nakshatras</i> ,	93
9.—Expectation necessary should the moon rise when the priest is about to cook rice for the evening offering,	16
10.—The new and full moons, and the creation of animals therefrom,	94
11-15.—Rules regarding ceremonies to be performed on the new and the full moons,	91
16.—Sacrifice to Indra and Agni by those whose father and grandfather have not drunk the Soma juice,	95
17.—Legend showing the different <i>ushuras</i> of the offerings at an <i>Indrigni</i> sacrifice,	11
18.—Do continued, showing the advantages of the sacrifice,	96
19.—Advantages of the <i>Chaturmāsya</i> homa which should be performed for four months from the full moon of <i>Phalgunā</i> ,	97
20.—Advantages of worshipping different deities at the <i>Agnisoma</i> sacrifice,	16
21.—Anecdote of <i>Prajāpati</i> creating the animated world, and <i>Varuṇa</i> regulating the same	98
22.—Advantages of various offerings to <i>Indrigni</i> , <i>Varuṇa</i> &c,	99
23.—Advantages of offerings at various times,	100
24.—Do offerings to the manes,	101
25.—Do of various offerings to different deities on different occasions,	16
26.—Do of the <i>Chaturmāsya</i> homa,	103

CHAPTER II

1.—Offerings of flesh meat on the <i>Aśvamedha</i> ,	104
2.—The gods resolved to overcome the <i>Asuras</i> , devils, then they were divided into five parties,	11
3.—They suggest different means of conquest,	115

Kandiká	Page
4 —They have recourse to the butter of the sacrifice as their thundering arm,	106
5 —The sacrifice should not be defective (lit with holes)	107
6 —They perform the sacrifice,	108
7 —The gods fight with the Asuras, and being overcome, seek protection of the Upasada	109
8 —The Upasada described,	110
9 —Agnidhra describes the Devapatni,	ib
10 —Praise of drinking the Soma juice at a sacrifice,	111
11 —Legend of the Devas, after failing to overcome the Asuras, performing a yajna	112
12 —Expiation for the Soma juice being accidentally spilled,	ib
13 —Legend of Vasishtha seeing Indra and getting a Brah mana comprising certain stomas assigned to him,	113
14 —The stomas recited,	114
15 —Advantage of knowing the above,	115
16 —Appointment of the Agnidhra,	116
17 —Reasons for offering the Pravitabuti	117
18 —Salutation to Prajapati,	ib.
19 —Salutation to Sadasya &c	118
20-21—Specialities in offerings to Indra,	ib
22 —The evening offering to do,	120
23 —Importance of uttering truthful words,	ib.
24 —At a sacrifice the Devas of the preceding days should be revoked on the last day,	121

CHAPTER III

1 —The Vashatkala recommended,	ib
2 —The Vashathara identified with the thunder bolt, the six seasons, &c.	122
3 —Different kinds of Vashat, and the rules for repeating them,	ib
4 —The Vashat to be repeated while reflecting on the Deva for whom an oblation is taken up,	231

Kandika	Page
5 —The means of making the Vashat most advantageous	124
6.—The Vashat identical with speech and breath	ib
7.—Do do with the seasons,	125
8 —Repetition of a certain mantra beginning with the word <i>Iotā yakshat, &c,</i>	ib
9 —Reasons for repeating the Hūhāri,	126
10 11 —Various terms and measures appropriate for the morn- ing noon and evening sacrifices,	127
12 —Legend of Prajapati and Mrityu in connexion with the morning offering of the Ekaha ceremony,	130
13 —Mitra and Varuna's shares of the morning offering	ib
14 —Surya and Indra's share at do,	131
15 —Indragani's do at do,	ib
16 —Number of invocations meet at do,	132
17 —Necessity of fee, or dakshina, at the morning and the midday offerings,	133
18 —The order in which fee should be given beginning with the Agnidhra,	ib
19 —Advantages of giving cows, goats, sheep, horses, gold clothes carriages cooked rice &c,	134
20 —Legend of the Sama and the Rik uniting to multiply,	ib
21 —Identification of members of a sacrifice with certain classes of mantras,	135
22.—The above identifications explained in detail	ib
23 —The god of the midday ceremony (India) and offerings to him,	136

CHAPTER IV

1 2 3.—Relationships of the members of the Vedas with the Devas	137
4 —Hymns appropriate at the ceremony,	139
5 —The evening offering to be made by the Agnidhra with the Pativata hymns,	ib

Kaṇḍika	Page
6 —The Sakala offering at the evening ceremony,	140
7 —Different articles of offering,	16
8 —Covering of the altar with grass and then offering barley meal thereon	141
9 —Cooking cakes on four platters for the Ekasī taha rite, and the mantras for offering them,	16
10 —Peculiarities to be observed at the morning the midday and the evening offerings and their advantages,	142
11 —Legend showing the means the Devas adopted to prevent the Asuras from entering the evening ceremony the substitute thereof for human observance,	144
12 —Praise of the substitute—adoration with the five vital airs,	17
13 —Discussion as to how the Uktha includes the five devas (airs) and not two (Indra and Agni),	145
14 —The double Gods of the Uktha	16
15 16 17 —Different mantras for the different gods of the Uktha, and peculiarities about them,	
18 —Exhortation to Adhvaryu, &c.,	148
19 —Derivation of the word Shodasī applied to the ceremony,	149

 CHAPTER V

1 —Legend about the origin of the word Sarrasī as a name of night,	16
2 —Advantages of praying with words of different paryavas,	150
3 —Hymns appropriate for the night,	16
4 —Identifications of the human body with the sacrifice and of the officiating priests &c with the five vital airs &c,	151
5 —Various paryavas, appropriate and their advantages,	152
6 —Drinking of the Soma juice,	153
7 —Soma hymns to be sung,	154
8 —Legend about and praise of the Vajaprya ceremony,	155
9 —Praise of the Apataryama ceremony	156
10 —Certain mantras when appropriate,	16

Kandika	Page
11 —Anukāhika ceremony described, ...	157
12 —Vrambhānīya mantras,	158
13 14 —Parukhānīya mantras,	159
15 —The singing of the Achchhāvāka priest, ..	159

CHAPTER VI.

1 —Origin of the Sampata mantras,	161
2 —Praise of the Sampata mantras,	162
3 —Do of the Pragathia, lastamintra &c,	163
4 —Do of the Sampāta mantras,	165
5 —Peculiarities about the Ahīas ceremony	16
6 —Doubts regarding the Uktha solved,	166
7 —The uses and advantages of various Ukthas, ..	167
8.—Do of the Nābhānedhita, Narsānisa, Pragathia, Bāla- khilya, Vihrita, Vrihati, and other hymns, ..	169
9 —Legend in support of the above,	171
10 —Praise of the 6th and the 7th days,	173
11 —Legend regarding the above,	174
12-16 —Various hymns to be muttered (śūcāna) in course of the ceremony,	175

INTRODUCTION

ERRATA.

Page	3	line	11	for	constitute	read	constituted	
"	"	"	33	"	Upanishad	read	Upanishad	
"	7	"	10	"	to,	refers	read	to refers
"	"	"	12	"	Professors	read	Professors	
"	9	"	16	"	Narayana	read	Narayana.	
"	10	"	24	"	Isvarakrishna	read	Isvarakrishna.	
"	11	"	11	"	deities	read	deities	
"	12	"	12	"	Fragmentary	read	fragmentary.	
"	13	"	13	"	divided	read	divided.	
"	"	"	28	"	he	read	it	
"	"	"	31	"	pronoun	read	pronoun	
"	12	"	29	"	Angarasa	read	angarasa	
"	23	"	"	"	austerity, by	read	austerity, by	
"	28	"	5	"	divided	read	divided	
"	29	"	2	"	fragmentary	read	fragmentary.	
"	35	"	31	"	Egyptians	read	Egyptians	
"	37	"	4	"	discussion	read	discussion	
"	"	"	23	"	the	read	this.	

discuss the subject

* Prof Wilson's *Vishnu Purana* p. 250. I have not been able to verify this in my MS. of the *Veda*.

munly, though not exclusively, founded on the repeated mention of the Vedas in ancient Sanskrit literature under the name of *Trayi'-vidyá* or "the threefold knowledge," or simply *trayi'* "the three," (*trí vidyá strayas trayá* Amarakosha) including the Rig, the Sáma, and the Yajush, but omitting the Atharva. This, argue the impugners, is as plain an acknowledgement as could be, of the non-existence of the Atharva at an early period, and of its want of authority as a Veda; and, in support of this opinion, quote, among others, two passages from the *Shadvínsa Bráhmaṇa* of the Sáma Veda, (1 p 3 bh) in which it is said that "Prájápati created the (the first) three Vedas,*" and that "he produced the Rig Veda from the earth, the Yajur Veda from space, and the Sáma Veda from the heaven," (Lit from this),† and also a *shloka* from *Manu*, which says, 'Prájápati milked from the three gods Agni, Váyu, and Ravi, the three Vedas, Rig, Yajush, and Sáma for the accomplishment of sacrifices"‡.

The defendants admit the premiss, but deny the conclusion. They assert that the term *Trayi'-vidyá*, is a common name for those parts of the Vedic literature which refer only to sacrifices, and as the hymns of the Atharva are not used in such sacrifices, they are very properly excluded, without in any way impugning their authenticity or authority as scriptures. There was, they add, only one Veda at first, and when the hymns comprised in it were classified those which did not refer to sacrifices were put together and these constitute a separate class. Thus, "the Veda" says *Madhvasúdana Sarasvata*, "is divided into Rich, Yajush and Sáma for the purpose of carrying out the sacrifice under its three different forms. The duties of the Hotri priests are performed with the Rig-

* प्रजापतिर्वा एवा त्रीन् वेदासृजत् ।

† अग्नेर पृथिव्या यज्ञस्य द्यौर्वाचिवायामग्नेर्दोमुत्पन्नम् ।

‡ अग्निवायुर्वरिभ्यश्च यज्ञं सृजत्प्रजापते । द्यौर्वैव यज्ञनिर्वाहं स्यात्प्रजापतस्य ।

veda those of the Atharva priests with the Yajur veda those of the Udgatri priests with the Sama veda. The duties of the Bráhmaṇ and the sacrificer are contained in all the three. The Atharva Veda, on the contrary is totally different. It is not used for the sacrifice but only teaches how to appease to bless, to curse &c * This argument may, at first sight appear more ingenious than convincing but notwithstanding the broad and remarkable facts that the Hindus themselves have raised doubts regarding the authenticity of the Atharva and that it did not contribute to those ceremonies and sacrifices which constitute the essence of Vedic Hinduísm the circumstances of its embracing a great number of hymns which occur likewise in the Rik Saṁhitá, and of its being frequently named in the Bráhmaṇas of the other Vedas leave little room for doubt that it was compiled or put together, at about the same age when the other collections were completed. It is of course of a comparatively later date than the Rik Saṁhitá, for it includes a portion of that Veda and its position is doubtless lower † but that it belongs to the same age which resulted in the compilation of the Yajush and the Sāma, is what will scarcely be questioned. Dr Max Muller, after a careful consideration of the whole question has come to this conclusion. He says "Tráya vidyá" the threefold knowledge, is constantly used in the Bráhmaṇas with reference to their sacred literature. This however proves by no means that at the time when the Bráhmaṇas were composed the songs of the Atharvaśikṛa did not yet exist. It only shows that originally they formed no part of the sacred

* Apud Max Muller's Ancient Sanskrit Literature 415

† "Its proper position, with a reference to the other Vedas" says Professor Max Muller "is well marked in a passage of the Taittiriya Áranyaka (V, 113 where the Yajush is called the head, the Fich the right side the Sama, the other veda, the Atharva (the Upanishad) the vital breath and the Atharvaśikṛa, was the tail" Ancient Sanskrit Literature, 417

literature of the Bráhmaas. In some of the Brahmanas, the Atharváṅgiras' are mentioned. The passage translated before shows that at the time when the Śatapatha Bráhmaṇa was composed the songs of the Atharváṅgiras' were not only known, but had been collected, and had actually obtained the title of Veda. Their original title was the Atharváṅgiras' or the Brigrváṅgiras, or the Atharvans, and these very titles show that songs which could be quoted in such a manner must have been of ancient date, and must have had a long life in the oral tradition of India**

According to Puránic account the name of the Atharva Veda is due to a mythological personage, Atharvan, the eldest son of Brahmá, to whom, it is alleged, it was first imparted. From Atharvan it descended through a succession of pupils to Aṅgiras, from whose name the Veda is called A'ṅgirasa, or Atharváṅgirasa. It is, likewise sometimes, called Bhárgvāṅgirasa, and Brahma Veda. The last name is accounted for on the assumption that it belongs to the Brahmá, or the chief priest, in the same way as the other three belong to the Hotá, the Adhvaryu, and the Udgátá. Inasmuch, however, as it contains nothing which a Brahmá can make use of at a sacrifice, the ascription is probably due to a desire to raise the Veda to a rank which it did not originally possess. The Gopatha Bráhmaṇa recognises all these several names, but the details it gives (as quoted below) are totally different from those of the Puráns.

Allegorically the Atharva is represented as a lean, black-man, sharp and irascible, amorous and fond of little things, possessing power to assume any shape it likes. It is described to belong to the family or clan (gotra) of Vaitána, and to have Indra for its special divinity, and the anustubh for its peculiar metre. Its upavedy or subsidiary branch is said to be the science of warfare, *s'astravidyá*.

* Ancient Sanskrit Literature, 116.

After its classification and arrangement by Vyāsa according to the Vishnu Purāna "the illustrious Muni Sumantu taught this Veda to his pupil Kabandha who made it twofold, and communicated the two portions to Devadarsa and to Pathya. The disciples of Devadarsa were Maudgā, Brahmā-lāsi, Śaukāyāni, and Pippalāda. Pathya had three pupils, Jājali, Kumudādi, and Saunaka and by all these were separate branches instituted. Saunaka having divided his Sūhita into two gave one to Babhru and the other to Sundharāvāya, and from them sprang two schools the Samdhavas and Munjakesas. The principal subjects of difference in the Sūhitas of the Atharva Veda are the five kalpas or ceremonies: the Nakshatra kalpa or rules for worshipping the planets, the Vaitāna kalpa, rules for oblations according to the Vedas generally, the Saubhita kalpa, or rules for sacrifices, according to different schools; the Aṅgīrasa Kalpa incantations and prayers for the destruction of foes and the like, and the Śānti Kalpa, or prayers for averting evil.*

The account given in the Bhāgavata Purāna is similar to the above, but not without some peculiarities of its own. According to it Vyāsa after classifying the four Vedas taught the Atharvan to Sumantu, "Sumantu the learned in the Atharvan imparted his Sūhita to his pupil (whose name according to the commentator Śrīdhara Svāmī was Kalandha). He (Kalandha) divided it in to two parts and expounded them to Pathya and Vedadarsa. Śaukāyāni Brahmāsin Mododha and Pippalāsi were the pupils of Vedadarsa (who learnt it from him). Now, Brāhman hear of the pupils of Pathya. They were Kumuda, Śimaka, and Jajali the knowers of the Atharva. The pupils of Babhru were Angīras (Saunaka) and Sundharāvāya, who learnt two Sūhitas (from their tutor) Savarna and others (pupils of Sundharāvāya) followed. The Nakshatra Kalpa the Śānti Kalpa, Kavapa, Aṅgīrasa &c. (other parts of the

* Wilson's Veda's Purāna, p. 27

Veras (whose teacher's name says the commentator, are not given) These are the teachers of the Atharvans' *.

The *Charanavyāha*, which is believed by some to be an older and more reliable authority, does not, however, support these subdivisions. According to it there were, originally, only nine different recensions of the hymns of the Atharvans. But neither the *sakhās* of the *Vāyu*, nor those of the *Charanavyāha* with one exception are now available, and even of the nine schools of the latter the names are in many cases doubtful. According to Dr Max Muller's conjectural emendations, the names are 1 Pippaladas, 2 Saunakas, 3 Dāmodas, 4 Totāyanas, 5 Jayālas, 6 Brāhmapālasas, 7 Kaunakhins, 8 Devadarsans, 9 Charanavidyas.

These, however, are not all borne out by the six MSS which I have consulted. They give—

MS with me	MS with a pundit	No 1477 Sanskrit College	No 1482 Do	No 1479 Text Do	No 1479 Do com ment.
1 Pippalas.	Stattas	Pippalas.	Pippalas	Pippalas	Pippalas
2 Dātās	Dāmodas	Dāntas.	Dāntās	Dāmodas	Dāntās
3 Pradapa las.	Snātas	Pradantas	Pradantas	Tiotas	Pradantās.
4 Taitā	Autās	Autas	Taitas	Kunattas.	Auptas
5 Brahma dapalas	Brahmapa las	Brahmapa lasas	Brahmada pasa	Brahmada pasa	Brahmadās
6 Jābālās.	Jāyalas	Jabal *	Autās.	Jābālās	Rasās
7 Saunakī	S. kunakī	Saunakās	Saunakas	Saunakas	Saunakī
8 Devadarsī	Devadarsī	Devadarsas	Vedars	Devadarsī	Vedadarsī
9 Chārana vidyas	Charanavi dyas	Charanavi dyas	Charanavi dyas.	Charanavi dyās	Charanavi dyas

- * अथर्वविद सुमन्त्रश्चिद्यमध्यापयन् स्वकाम् ।
महिता सोपि पय्याद्य वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शोण्कायनिर्गच्छन्निर्भोदोव पितृपक्षायमि ।
वेददर्शस्य शिष्यान्ने पय्यशिक्ष्यान्मयोऽष्टन ॥ २ ॥
कुमुद शूनको प्रश्नन् जात्रनिर्वाप्ययथर्वित ।
बध शिष्ये य इतिम मैत्रवायन एव च ॥ ३ ॥
अधीतेता अहितेद् मावर्णाद्याज्यापरे ।

Professor Max Müller puts all the names in the plural, but in my manuscripts some of the names are in the singular, and the Commentator observes that where the names are in the plural, there many original teachers are implied, where they are in the singular only one original teacher is understood *yatra vahurachanam itra vahuvah yatrai i achanam so cha eva*. Looking to these discrepancies it may be fairly concluded that the names had become already obsolete when the Charaṇavyūha was compiled.

The exception above alluded to refers to the text which is now current under the name of the Atharva Veda Samhitā of which an excellent edition has been published by Professor Roth and Whitney. To which of the nine recensions it belongs I know not. Some pandits take it to be the text of the Śannakas, but on no reliable authority that I am aware of. It comprises twenty chapters (kāṇḍas) of which the last two are said to be supplementary. The following is Professor Whitney's summary of its nature and contents. The Atharva is like the Rik a historical and not a liturgical collection. Its first eighteen books of which alone it was originally composed are arranged upon a like system throughout the length of the hymns and not either their subject or their alleged authorship being the guiding principle those of about the same number of verses are combined together into books and the books made up of the shorter hymns stand first in order. A sixth of the mass however is not metrical but consists of longer or shorter prose pieces nearly akin in point of language and style with passages of the Brahmanas. Of the remainder or metrical portion about one sixth is also found among the hymns of the Rik and mostly in the tenth book of the latter the rest is peculiar to the Atharva. Respecting their authorship the tradi-

tion has no information of value to give they are with few exceptions attributed to mythical personages. The greater portion of them are plainly shown both by their language and internal character to be of much later date than the general contents of the other historic Veda and even than its tenth book with which they yet stand nearly connected in import and in origin. The condition of the text also in those passages found likewise in the Rik, points us distinctly to a *more recent period as that of the other collection*. This however, would not necessarily imply that the main body of the Atharva hymns were not already in existence when the compilation of the Rik took place. Their character would be ground enough for their rejection and exclusion from the canon, until other and less scrupulous hands were found to undertake their separate gathering into an independent collection. The nineteenth book is a kind of supplement to the preceding ones, and is made up of matter of a like nature which had either been left out when they were compiled, or had been since produced. The twentieth and last book is a liturgical selection of passages from the hymns of the Rik, and it is not easy to see how it should have become appended to the Atharva as a portion of its text. *

No record has any where been met with of the number of Brahmanas which the Atharva Veda originally included. At present the Gopatha is the only one which is accessible.

If the Atharva is thus poor in its hymnological and liturgical portions, it is particularly rich in Upanishads. The Rig Veda is represented by only two Upanishads, the Aitareya and the Kaushaki, the Sama by two the Chhandogya and the Talavakira, the White Yajush also by two the Vrihadara yaka and the Vajrasaneyi, the Black Yajush by four the Taittiriya the Maitrayani the Yajurika and the Satasvitara whereas the Atharva has no less than fifty two distinct

ed to it besides a number of others of more or less doubtful authenticity. The three codices of the so called A'tharvāna Upanishads which I have seen are all imperfect. Each of them has a separate order of arrangement. One of them includes the Talvakāra of the Sama Veda, another the Taittirīya, of the Black Yajush, and the third, which is the most modern the Gopāla tāpanī, the Gopichandana and other works which are excluded from the other two. The fifty two, besides, are made up by counting the different chapters of the Svetāsvatara and other treatises as distinct works. After a careful comparison of the three I have compiled the following conjectural list, viz

1	Garbha	22	A'tman
2	Prasna	23 to 27	Mahā
3	Brahma.	28 to 33	Kathavallī.
4	Kshurika	34	Nārājanna
5	Chulika	35	Vrihannārāyana(?)
6	A'runeya	36	Mahānārājana
7	Prānāgnihotra	37	Sarva
8	Mundaka	38.	Hansa
9	Māndukya	39	Paramahansa.
10	Vaitathya	40	Kālāgnūudra
11	Alataśānti	41 42	Ramātapana
12	Nīlarudra	43	Kaivalya
13	Nādavindu	44	Jāśta
14	Brahmavindu	45	A'srama
15	Amritavindu	46	Pinda
16	Dhyānavindu.	47	Siva
17	Tejovindu	48	Sikha
18	Yogasikha	49 50	Nrisinha tapana
19	Yogatattva.	51	Svetāsvatara
20	Sanyasa	52	Garuda
21	Kanthisruti		

The commentary of Nārāyana omits Nos 10 11, 20 23 to

33, 35, 36, 45, and 51 and supplies their places by Brahmavidyá, Sámanyá, Shatchakra, Gopala tápaní, Vásudeva, Gopichandana, Átmabodha, Gṛnapatí, Krishna, Atharvaveda, and a second Mahá, following in this respect the modern MS of the text.

It should be noticed, however, that, strictly speaking the Upanishads cannot be called integral parts of the Vedas for they have generally been placed in opposition to those works. Thus Jaimini in the Púrva Mimánsa defines the Vedas to be "works intended to promote ceremonial observances, those which do not promote them are not Vedas" * Prabhakara, in the same way, says "there is no part of the Vedas which is purely descriptive, and which does not induce, restrain, enjoin, or prohibit actions" † In the Múndaka Upanishad the Vedas are condemned as teaching "secondary knowledge" (Apara vidyá) which is to be rejected in favor of the teaching of the Upanishads ‡ Narada, in the Chhándogya Upanishad, appears before Svarikumará, and says that he has studied the Rig the Yajush, the Sáma and the Atharva Vedas, and other subjects but that they have not sufficed to give him true knowledge, and he accordingly seeks instruction in the Upanishads || Kapila holds the Vedic or revealed means of attaining salvation to be as ineffectual as the temporal one ¶, and Ishvákrishna, working in this light, condemns the Vedas as worthless because the rewards attainable by them are transient § The Gopatha Bráhmamúndaka likewise makes the Upanishads stand apart from the Vedas (I, 21) Seeing further, that the so called Ytharva

* आस्त्रायस्त्र क्रियार्थज्ञानदानार्थक्यमतदर्थो नाम १।२।१।

† प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेदप्रतिरोक्तेषु केवलबलुवादी वेदभागो नास्ति ।

‡ अथरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेद अथर्ववेद इत्यादि ।

|| Chhándogya U. p. 11C.

¶ अविज्ञेययोभयो ।

§ दृष्टवदादृष्टविकं सद्म विदुश्चिद्यपानिमयदुक्तः ।

na Upanishads do not occur as parts of any extant Brahmaṇa or Āraṇyaka of the Atharva veda, they may very reasonably be taken to be altogether independent of that Veda. It should, nevertheless, be borne in mind that some of the works of this class have existed from a very early period and Manu Vyāsa and other high authorities have recognised their right to be thought as parts of the Sruti and the whole of the Vedānta depends for its authority on their authenticity as scriptures. Most of these tracts are theological in their character with a special leaning in some cases, to particular deities of the Hindu pantheon. But altogether they are of so miscellaneous a character—so inconsistent with each other,—so dissimilar in language style and subject, that they cannot be taken to be the productions of one age much less of one author. For brief accounts of the contents of these I must refer the reader to my 'Notices of Sanskrit MSS.' Vol. I, and to the learned dissertation of Professor Weber in the first two volumes of the *Indische Studien*. Unreliable translations of these are to be met with in Duperron's *Upaniṣhat*.

The Gopātha Brahmaṇa is divided into two parts, the first (*Purvārtha*) comprising five chapters, and the second (*Uttarārtha*) six chapters. The chapters are of unequal length and comprise from 39 to 15 paragraphs or *Kaṇḍikas* each the longest being the first two (39 and 34), and the shortest the last two (15 and 16), the others ranging from 19 to 26 *Kaṇḍikās*.

The language of the Gopātha is similar to that of the other Brahmaṇas having all their archaisms grammatical irregularities and elliptical and involved style but it is at the same time somewhat simpler. It has no pretension to rhetorical ornament, and rarely rises to any thing like elegance of diction. Metaphors and allegories occur in the work frequently, but they constitute its subject and not the ornament of its lan-

gauge. With the exception of a few quotations from the hymns of the Rig Veda and several anustubh ślokas the work is throughout in prose resembling in this respect the Aitareya more closely than the Brāhmanas of the Yajush and the Śāma. This resemblance is also observable in its subject. Nothing is treated of in it in full or in all its detail. The reader is presumed to be familiar with the rituals of the Vedas and has only particular topics brought to his notice which serve to elucidate some obscure point, or is worthy of being known as important, and even these are discussed in such a disjointed fragmentary abrupt way that they entirely fail to be to us at least in any way interesting. Myths legends and parables constitute the staple of the work but they are short inconsequential and pointless. They are intended to explain the origin nature and fruits of particular ceremonies, but being most inartistically set forth fail to attract attention. The case may have been different before but certain it is that they have ceased to interest the people of this country since the last two thousand years.

The work opens with the creation of the world to which the bulk of the first chapter is devoted. As the subject has been treated in it with greater detail than in any other Veda, and is of some interest I shall attempt to give a paraphrase of it here with the omission only of such eulogistic and explanatory passages as break the thread of the narrative.

‘Om! Verily Brahma alone by itself only existed at first. It willed. I alone exist as the highly adorable*. Ho! I must create from myself a second Deva like unto me. It worked upon it well warmed it fully heated its self. On the forehead of this working, well warmed and fully heated (being) perspiration broke forth. Well pleased thereby it said. I the highly adorable know well all that should be known.”

"He* worked again, he warmed himself well again, he fully heated his self; thereupon separate streams of perspiration flowed from all the pores of the body of that working, well-warmed and fully heated being. They pleased him. He said, 'by these I shall support all and every thing whatever, by these I shall create all and every thing whatever, by these I shall attain all and every thing whatever.'

"Having thus created water † he looked down, and in the water beheld his own shadow. The seed of the beholder, of its own accord, oozed out and dropped into the water. He thereupon worked and well warmed and fully heated the water. The belaboured well warmed and fully heated water, along with the seed, divided into two. Thereof that which was gross, common very saline, unpotable unpalatable, and unsteady, along with the seed in it, became the ocean; the other which was potable, palatable and quiet, was worked upon and well warmed and fully heated and thereby whatever seed was in it dried up and because it dried up (*abhriyyata*), therefore it became Bhrigu.

"Having created Bhrigu he disappeared. Bhrigu, having thus been created, looked towards the east. Speech resounded, 'Váyu, Váyu (wind)'. He turned, he looked towards the south. Speech resounded, "Matarisvan, Mátarivan," (wind). He turned, he looked towards the west. Speech resounded, "Pavamána, Pavamána," (wind). He turned, he looked towards the north. Speech resounded, "Váta, Váta," (wind). He replied - "I know it not." "No," (said the other) 'Look below into the water,' and because he said "look below into the water' (*Atharván*) therefore Atharvan proceeded from it, and hence

* In the first para. Brahma (neuter) is followed by the neuter pronoun *etad* (it,) but in the second the masculine *as* (he) is substituted without any change in the antecedent.

† The word is in the plural number in the text.

Atharvan is called by that name. Verily, of that venerable sage (rishī) Atharvan, the whole body with its members down to the smallest hair and the vital airs, was like that of Brahma. To him, Atharvan, said Brahmā, "Having created the beings of Prajapati protect them." And because he said, *Prajapateḥ prajā śrīṣṭva palayasi*, therefore Prajapati came into being, and became the lord of creation. Atharvan verily is that Prajapati.

"He (Brahmā) worked upon and well warmed, and fully heated that sage Atharvan. Out of that wrought, well-warmed and fully heated Atharvan he formed ten Atharvāna sages, one of one rishī, one of two rishīs, one of three, one of four, one of five, one of six, one of seven, one of eight, one of nine and one of ten rishīs. Those Atharvāna rishīs, he worked upon, and well warmed and fully heated and therefrom ten Atharvāna rishīs proceeded, the eleventh, twelfth, thirteenth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, seventeenth, eighteenth, nineteenth, and twentieth.

'He worked upon, well warmed and fully heated those Atharvāna as well as the Atharvāna rishīs, and whatever mantras he beheld in those wrought, well warmed and fully heated rishīs, the same became the Atharvāna Veda. He worked upon, and well warmed, and fully heated the Atharvāna Veda, and from it issued forth the mind like syllable Om.

'He again worked upon well warmed and fully heated his self. From his self he created the three regions earth, ether and heaven. He verily produced the earth from his feet, the ether from his belly, and the heaven from his head. He worked upon, well warmed and fully heated the three regions, and therefrom created the three gods Agni, (fire) Vāyu, (air) and A'ditya (sun). He verily made Agni out of the earth, Vāyu out of the ether, and A'ditya out of heaven. He worked upon, well warmed and fully heated the three gods, and therefrom produced the three Vedas, Rig, Yajush and Sāma, the

Rig Veda from Agni, the Yajur Veda from Vayu and the Sâma Veda from A'ditya. He worked upon, and well warmed and fully heated the three Vedas and therefrom produced the three great Vyâhritis *bhuk bhurah* and *svuk* the first from the Rig Veda the second from the Yajur Veda, and the third from the Sâma Veda.

"The 'water which encircling the seed (formed) the ocean, flowed towards the east and the south the west and the north, and because it flowed (*samavaharanta*) therefore is it called *samudra*, ocean. It was frightened and said "Lord, we install thee as our king." And because encircling (*trivra*) it remained, therefore was Varuna produced from it and since Varuna was formed of it therefore is it indirectly called Varuna, for verily the gods are fond of indirect and mimical to direct, allusions.

He, Varuna, separated (*amuchyata*) from the ocean, he became Muchya, and because Muchya was born of him therefore is he called indirectly Mrityu for verily the gods are fond of indirect, and mimical to direct allusions. He (Brahma) worked upon, well warmed and fully heated that Varuna was Mrityu, and from all the members of the body of that wrought, well-warmed and fully heated Mrityu fluids (*rasa*) exuded, these formed the fluids of his body (*ahgarasa*) and those fluids of his body are indirectly called Ahgaras, for verily the gods are fond of indirect, and averse to direct allusions.

"He (Brahma) worked upon well warmed and fully heated that Ahgaras the sage and therefrom proceeded the Viṣṇava Ahgarasas. He worked upon well warmed and fully heated the Viṣṇava Ahgaras sages, and therewith formed the ten Ahgarasa A'sheyas (sons of sages) having sixteen eighteen twelve one, three, four, five six two and seven richis. He worked upon, well warmed and fully heated the Ahgarasa sages and the Ahgarasa A'sheyas, and whatever mantras he perceived in them then with he formed the Ahgaras Veda. He worked upon and well warmed and fully heated that Ahgarasa Veda, and therefrom proceeded the two syllables *Jan it*

"It, the *A'ngirasa Veda*, remained above, leaving these regions, therefore the remainder of the *A'ngirasa* remains above

"He (Brahma), looked towards the sides, the east, the south, the west, the north, above and below, and worked upon and well warmed and fully heated them; and therefrom prepared the five Vedas, *Sarpa Veda*, *Pisacha Veda*, *A'sura Veda*, *Itihasa Veda*, and *Purana Veda*. From the east side he formed the *Sarpa Veda*, or the science of serpents, from the south the *Pisacha Veda*, on the science of hobgoblins, from the west the *A'sura Veda*, or the science of giants; from the north the *Itihasa Veda*, or the science of history, and from above and below the *Purana Veda*, or the science of ancient legends. He worked upon, and well warmed and fully heated the five Vedas, and therefrom formed the five great *Vyahrutis*, *Vridhat*, *Karat*, *Guhan*, *Mahat* and *Tat*; *Vridhat* from the *Sarpa Veda*, *Karat* from the *Pisacha Veda*, *Guhan* from the *A'sura Veda*, *Mahat* from the *Itihasa Veda*, and *Tat* from the *Purana Veda*.

"He looked forwards and backwards, and worked upon and well warmed and fully heated them, and formed therefrom the preeminent syllable *Sam*.

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, and from his mind produced the moon, from his nails the stars, from the hairs of his body herbs and trees, and from his minor vital airs the other numerous objects *

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, he beheld the threefold seven stringed and twenty-one-membered sacrifice (*Yajna*) Thereof this *Rig Veda* verse may be quoted: "Agni formed the threefold and seven stringed sa-

* The word used is "devan" gods, but seeing that in the *Rig Veda* even pestles and mortars and leather strainers are named devas, the word, it may be presumed, is here used in the sense merely of created objects, and not of divine beings especially. The use of the word *anyānu* "others" as opposed to *herbs and trees* can suggest no other meaning.

crifices On that subject this supplementary sloka may also be quoted 'The seven sacrifices of cooked rice, are seven-stringed'

'He collected it, he performed a sacrifice with it In that sacrifice Agni officiated as Hota, Váyu as Adhvaryu, Surya as Udgáta Chandramas as Brahmá, Paryjanya as Sadasya, herbs and trees as oblation spoons the Adhvaryu Vísvedevas as Hotrakas, and the Atharváśgrasas as Goptaras

'These learned officiating priests having completed the sacrifice, thus addressed it, may this resulting oblatory butter make not the immortal creation heedless Verily these guardians are called the leaders of sacrifice *sa lak prasana pakam* To these says Prjapati plentiful fees should be awarded, for inefficient priests who have not observed Brahmacharya and are wanting in earnestness, are verily enemies of the sacrifice, the enemies of the sacrifice injure the institutor thereof, the enemies of the institutor injure the Ritvijas, the enemies of the Ritvijas injure the fees, the enemies of fees injure the institutor with his children and cattle, the enemies of his children and cattle injure the institutor in this world and in heaven, the enemies of heaven and earth injure half the resources of the institutor's life they only accomplish half a sacrifice'

Having thus described the origin of creation the work proceeds, after two short paragraphs on certain expiations for flaws in the performance of sacrifices, to describe the creation of the universe from the syllable Om It says 'Brahma verily created Brahma on a lotus leaf Of a truth he Brahmá, thus created, was engaged in the reflection 'by what single syllable can I perceive all desirable objects all regions all Devas all Vedas, all sacrifices, all words all fruition all creation whether fixed or moving' He performed a Brahmacharya, he beheld the syllable Om, of two letters, four instants all pervading preeminent, unchangeable, the Brahma, the Brahmá, the Vyabriti, the godly Brahma From it was produced all desirable objects, all

regions, all Devas all Vedas all sacrifices, all words, all fruition
the whole creation fixed and moving

From its first letter was produced heaven, and from its
second letter vigor and the luminaries

“From its first vocalic instant were produced the earth fire
herbs trees, the Rig Veda the mystic syllable (*Vyahriti*) *bhū*,
the Gayatri metre the threefold stoma the eastern side the
spring season, the instrument of speech—tongue, and the power
of taste

From its second vocalic instant were produced ether, air
the Yajur Veda the mystic syllable *bhūva* the traistulha
metre the fifteen fold stoma the western side the summer
season the organs of breath—the nostrils, and the power of
smelling

From its third vocalic instant were produced the heaven the
sun the Sāma Veda the mystic syllable *svah* the jagati metre
the seventeen fold stoma the northern side the rainy season
the seats of light—eyes, and the power of vision

“From its consonantal instant *b* were produced the waters
the moon the Atharva Veda the stars the circumflex Om its
life *janat*, the Aṅgirasas the anustulh metre the twenty one-
fold stoma, the southern side the autumn season, the seat of
knowledge—mind and the power of knowing

“From its consonantal instant *m* were produced the Itihāsa
Purāna speech, metrical language, *nārasaṁsi* the Upanishads,
the commanding syllables *Vridhat Karat Guhan Mātāt Sat*
m *ṅ* *ṣ* *m*, the great *Vyāhriti* Om harmony of many corded instru-
ments voice dancing singing, music, the Chaitraratha *D* is
lightning light the vridhatī metre the thirty three fold stoma the
upper and lower sides the cold and drowsy seasons the organs of
hearing—ears and the power of audition •

• Though the syllable *ṅ* is said to comprehend four instances, yet the two
vocalic and two consonantal instances are here reckoned probably the
last two are counted as one

A legend now follows in which the Devas are said to have overcome the Asuras by starting to the attack led by Om to which they promised every preeminence. The subsequent *kanḍikās* of the first chapter are devoted to the praise of Om, its origin, derivation and uses, its different positions in the different Vedās and its place in the *Gāyatrī* the meaning of which is explained at length.

The account given of the *Gāyatrī* is the fullest I have met with in the Vedas, and will perhaps be interesting to many as containing the oldest ideas of the Brahmanas on the subject. The account is given in the form of a narrative and is as follows —

“Glāva of the race of Mitra (*Mutreya*) repaired to Maudgalya, who was well versed in the (science of) eleven syllables and seeing him engaged in the duties of Brahmacharya said ‘How is this? Whatever exists in this Brahmacharya, and whatever Maudgalya is performing are all perishable.’

“A disciple of Maudgalya hearing this repaired to his tutor, and said, ‘the man who has this day become our guest speaks ill of your learning.’

“‘What does he know fair youth?’ enquired the teacher

“‘He reads the three Vedas sir’ replied the pupil

“‘Invite near me, fair youth, the most forward pupil of the man who has come to question my learning

“The pupil of Maudgalya called a pupil of Glāva, and said to his tutor, ‘Here he is, sir’

“(Of him enquired Maudgalya) ‘What, fair youth, does your tutor profess?’

‘He reads the three Vedas sir’ replied the youth

“(Glāva said), ‘How do you, fair youth, speak thus of your tutor to us who have got all the three Vedas in our mouth? How do good people so speak of good people? He does not wish to reply to the question I have asked him, nor does he know it.’

“Maudgalya, thereupon, said to his own pupil, ‘Repair, fair

it, tell me the courses through which the sun moves on (*prachodayát*)" *

"To him said the other thus, 'wise men say the Vedas and the *chandas* (metres) are the preeminent parts (*varanya*) of the sun, and the glory (*bhūga*) of that god is alimnt, (*anuvā*) I tell you also that *dharma* means duties (*karmāni*) and the courses, those by which the sun moves on

"Having understood this *Ghṛi* requested him saying 'teach me, sir, who is *Savitā* (sun) and what is the *Sāvitrī*?"

"(*Mudgalyā* replied), the mind (*manas*) is the sun *Savitā* and speech the *Sāvitrī*. Wherever there is mind, verily there also is speech, and wherever there is speech there also is mind, thus there are two sources and one couple. The fire, *Agni*, is *Savitā*, and the earth, the *Sāvitrī* wherever there is earth there always is *Agni*, and wherever there is *Agni* there always is earth, thus there are two sources and one couple. *Vāyu* of a truth is *Savitā*, and ether, the *Sāvitrī*, wherever there is *Vāyu* there is ether (*antarikṣā*) and wherever there is ether there is *Vāyu*, thus there are two sources and one couple. The sun, *A'ditya*, is *Savitā*, and sky (*dyau*), the *Sāvitrī* wherever there is *A'ditya* there always is sky, and where there is sky there also is *A'ditya*, thus there are two sources and one couple. *Chandramā*, the moon, verily is *Savitā*, and the stars, the *Sāvitrī*, wherever there is moon there also are stars, and wherever there are stars there is the moon, thus there are two sources and one couple. The day (*āhan*) is *Savitā*, and the night (*ratni*), the *Sāvitrī*, wherever there is day there is night, and wherever there is night there also is day, thus there are two sources and one couple. Heat (*udhā*) is *Savitā*, and cold (*śīta*), the *Sāvitrī*, wherever there is heat, there also is cold, and where there is cold, there also is heat; thus there are two sources and one couple. The cloud

* These questions include all the leading words of the sacred *Gāyatrī*

(*abhra*) is *Savitá* and rain (*tarsha*) the *Sávitri*, wherever there is cloud there is rain and where there is rain there is cloud, thus there are two sources and one couple. The lightning (*uliyut*) is *Savitr*, and the thunder (*stanayitnu*), the *Sávitri*, wherever there is lightning there is thunder, and where there is thunder there also is lightning, thus there are two sources and one couple. Life (*prana*) is *Savitá*, and food (*anna*) the *Sávitri*, wherever there is life there is food, and where there is food there also is life, thus there are two sources and one couple. The Vedas are *Savitá*, and the metres (*ekhanvís*) the *Sávitri*, wherever there are Vedas there are metres and where there are metres, there also are the Vedas, thus there are two sources and one couple. Sacrifice (*Yajñá*) is *Savitá* and fee (*dalshiná*), the *Sávitri*, wherever there is sacrifice there is fee and where there is fee there also is sacrifice, thus there are two sources and one couple. These verily are the twelve couples.

“Verily *Brahmá* beheld this receptacle, the adorable prosperity, (the *Sávitri* alias *Gáyatri*) Meditate on it. If it be religiously held (*vrate*), it abides* in truth. He, *Savitá* having created *Bráhmaṇas* from the *Sávitri* held it within him, hence the first foot of the *Sávitri* is *savitur varenyam* the preeminent portion of *Savitá*, (a play upon the word *vrate* religiously held and thence *varenyam* the preeminent.) By the earth is uphold the *Rig* hymns, by the *Rig* hymns, *Agni*, by *Agni*, prosperity (*śri* here intended for *Sávitri*), by prosperity, woman, by woman, a couple, by a couple man by man, work, by work, religious austerity, by religious austerity, truth, by truth, *Brahmá*, by *Brahmá* *Bráhmaṇas*, by *Bráhmaṇas*, devotion, by devotion are *Bráhmaṇas* bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed who knows thus the first foot of the *Sávitri* or knowing explains it.

* प्रत्यानिष्ठान् The verb is in the past tense

“ ‘ We contemplate the glory of the god,’ (*bharyo devasya dhámahí*) is the second foot of the *Sávitrí*. By ether is the *Yajush* upheld, by the *Yajush*, *Váyu*, by the *Vayu*, cloud, by the cloud, rain, by the rain, herbs and trees, by herbs and trees, animals, by animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth, *Brahma*, by *Brahma*, *Bráhmána*, by *Brahmana*, devotion; by devotion is *Brahmana* bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows thus the second foot of the *Savitrí*, or knowing explains it.

“ ‘ He who irradiates our understanding,’ (*bhryo yo nah pra-chodayat*), is the third foot of the *Savitrí*. By the sky is the *Sáma* upheld, by the *Sama*, *A'ditya*, by *A'ditya*, light, by the light, rain, by the rain, herbs and trees, by the herbs and trees, animals, by the animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth *Brahma*, by *Brahma*, *Bráhmána*, by the *Bráhmána* devotion, by devotion is the *Bráhmána* bepraised, made voidless and unbroken. His lineage remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows thus the third foot of the *Savitrí*, or knowing explains it.

“ By the *Bráhmána* who, thus knows this, is, of a truth, *Brahma* acquired, digested and well understood. By *Brahma* is the ether acquired, digested and well understood. By the ether is *Vayu* acquired, digested and well understood. By *Váyu* is the light acquired, digested and well understood. By light is water acquired, digested and well understood. By water is earth acquired, digested and well understood. By earth is food acquired, digested and well understood. By food is life acquired, digested and well understood. By life is mind acquired, digested and well understood. By mind is speech acquired, digested and well understood. By speech are the *Vedas* acquired, digested and well understood. By the *Vedas* is sacrifice acquired, digested and well understood. Verily these twelve great

elements are situated in this order, and thereof is sacrificed the highest

Those who know the above think that they know it rightly, but in reality they know it not. Sacrifice is established on the Vedas, the Vedas are established on speech, speech is established on the mind, the mind is established on life, life is established on food, food is established on the earth, the earth is established on water, water is established on light, light is established on wind, the wind is established on ether, the ether is established on Brahma, Brahma is established on Brahmans acquainted with Brahma. Verily he is conscient of Brahma who knows this. He achieves meritorious acts and sweet odours—he destroys all sins and enjoys endless grace—who knows this, as also he who knowing this adores the Upanishad which has the Savitri the mother of the Vedas for its subject.

This interpretation differs from what is generally received by later authors inasmuch as it separates the epithet *varcasi* from *bhanga*, and makes the two distinct. This however is more apparent than real for it is merely allegorical, and does not alter the sense. Otherwise it is on all fours with the belief of the Hindus that the object adored is Brahma or the universal soul, and therefore also of the sun and not the sun itself as represented by its rays. As the interpretation is the oldest we possess and was given within a short time after the Gâyatri had been composed this fact is worthy of note, particularly as it is at variance with the version given by some European orientalists, notably by the late Professor Wilson which makes the sun itself to be the object of worship. It is of course impossible to say what the author of the Gâyatri himself had in view, but his Indian commentators both ancient and modern are at one in believing that he rose from nature up to nature's God and adored that sublime humanity which is visible only to the eye of reason and not the planet we daily see in its course.

agru? and why and how other organs of the body perform their functions? and they are explained by references to various parts of the Darṣapaurnamāsa sacrifice, as also regarding certain accidents to the sacrificial fire and their expiations. Passing over two other short legends of little importance, we come to a set of rules regarding the distribution of the sacrificed cow among the different persons engaged in the sacrifice. According to them the Prastatā is to receive the two jaws along with the tongue, the Pratihartā, the neck and the hump, the Udgatā the eagle-like wings or briskets, the Adhvaryu, the right side chine with the shoulder, the Upagatā the left chine, the Pratiprasthātā, the left side shoulder, the Brahmā and the wife of the Rāthya, the right rump, the Brahmanachchhañsi, the right hip lower down the round, the Pota the thigh (leg†), the Hotā, the left rump, the Matravaruna the left round, the Achchhāvāka, the left leg, the Neshta, the right arm, (clod), the Svādasya, the left clod, the master of the house, the sirlom and some part of the abdomen (flank? sada and anuka), his wife, the low or the pelvic region which she is to bestow on a Brāhmaṇ, the Agnidhra, the stomach (anushtu), the heart, the kidneys, and the right fore leg (vāhu), the A'treya the left leg, the householder who ordains the sacrifice‡ the two right feet, the wife of the householder who ordains the sacrifice, the two left feet and both of them in common the upper lip, the Grāvistut, three bones of the neck, (vertebre) and the manirjāh (whatever

● दक्षिणा शोचिरव्यालीबुद्धयः । The passage is evidently corrupt and I am doubtful of its import. The meaning above given is a mere guess.

† I cannot make out the distinction between the avarasakī/a "hip lower down" and the uru "thigh." I suspect the last to mean the leg.

‡ पदपतेर्होतप्रदस्य । I do not know the difference between this person and the householder who gets the sirlom.

that be), the man who leads the cow, three other vertebrae and a half of the perinæum, the Chamasárdhvaryu, the bladder, the Subrahmanya, the head, the man who invites people to a Soma sacrifice, the hide. These altogether make a total of thirty-six parts. Dire imprecations are hurled against those who venture to depart from this order of division. The chapter is brought to a close with some subsidiary rules regarding *dīkshā* or initiation and the formal engagement of priests at a sacrifice.

The fourth chapter continues the subject of initiation, giving directions as to the order in which the different priests are to be initiated, and the several assistants who are to officiate under the chief priests. Some of the principal ceremonies and the gods who preside over them are then named and the rewards due for the performance of those ceremonies are given in detail. The latter half of the chapter is devoted to a description of the mystic connection of the year with ceremonies.

The first six *kaṇḍikās* of the fifth chapter continue the subject of relation of ceremonies to the year, and sum it up with an allegory in which the year is represented as a human being and its different members are formed by the different ceremonies noticed in the preceding *kaṇḍikās*. The seventh gives the order which the ceremonies should successively follow, the first is Agnyádhána, then Purváhuti, then Agnihotra, then Darsa and Purnamása, then Agrayan, then Cháturmásya, then Pashubandha then Agnishtoma, then Rájasúya, then Vájapeya, then Ásvamedha, then Purushamedha, then Sarvamedha then Dakshinávanta then Dakshina then Adakshiná, the last three forming parts of the Sahasrahakshiná. A legend follows in which Prajapati is represented to have performed all the other ceremonies and, attaining thereby only perishable rewards subsequently to have secured eternal

* This passage in the original text is evidently incorrect, and my version is conjectural.

fruition by the ceremony of *Sahasrahshring* (one involving a fee of a thousand heads of cattle). Passing over some unimportant paragraphs we come to the twenty-third, which gives some details about the classification and particular times of sacrifices. All ceremonies are divided into three classes, 1st including all those in which the cooking of rice or frumenty is the most important element, hence called *Pākayajna**,—2nd those in which the offering of clarified butter is the most important—*Haviryajna*, and 3rd those in which the Soma beverage holds the most prominent place—*Somya* or *Somayajna*. Each of them includes 7 different kinds of sacrifices. Thus—

Class I Pākayajna, comprising, 1, *Sāyam* homa, 2 *Prātar* homa, 3 nine kinds of *Sthūlipāka*, 4, *Bali*, 5, *Pitriyajna*; 6, *Ishtakāh*, 7, *Paṣu*

Class II Haviryajna comprising 1, *Agnyādheya*, 2 *Agnihotra*, 3, *Paurṇamāsī*, 4 *A'māśyā* or *Darka*; 5, the nine *Ishtis*, 6, the four *Chāturmāsya*s, 7, *Paṣubandha*.

Class III Somayajna comprising, 1, *Agnishtoma*, 2, *Atyagnishtoma*, 3 *Ukthya*, 4, *Shodasimāna*, 5, *Vājapeya*, 6 *Atirātri*, 7, *A'ptoryśma*.

The last two *kaṇḍikās* of the chapter are devoted to the creation and requirements of ceremonies and the uses of the different Vedas in the performance thereof

* Although the cooking of rice is a *śūcya* in these ceremonies, yet some authors are of opinion that *śūcya* does not mean cooking. "It signifies, according to Indian authorities" says Max Müller; "either small or good. That *śūcya* is used in the first sense appears from such expressions as *yo mat pākatarah*, "Ic who is smaller than we." But the more likely meaning is good or excellent or perfect, because, as the commentators remark, these ceremonies impart to every man that peculiar fitness without which he would be excluded from the sacrifices, and from all the benefits of his religion." *Ancient Sanskrit Literature*, 203

The contents of the Second Book are even more desultory, inconsequential and fragmentary than those of the first. No subject is taken up *ab initio*, or described otherwise than casually, and with reference to some particular point of doubt only. The author of the work starts with the assumption that the reader is familiar with the subject, and needs elucidation only with reference to some abstruse point or other. The Book opens with a direction to throw out a wisp of hay from the seat of the Brahmá, and on the necessity of the Brahmá's remaining silent when filling the sacrificial vessel called *pranita*, and of the altar being surrounded by a strip of cloth named *paridhi*. Then follows a legend intended for the praise of Brahmá as the most important member of the clerical staff. It is said that Prajapati once performed a sacrifice without awarding to Rudra his share of offerings. Rudra wished that since he had been cut out of the ceremony it should not yield the desired return, and accordingly, seizing and piercing it cut off a portion from it. The resulting fragment is the *Prasitra* food. It was given to Bhaga, but no sooner that divinity beheld it than his eyes dropped out, for which he is called "the Blind Bhaga." He took it not. It was next offered to Savitá, who took it, but his hands thereupon were immediately cut off, and he had to put on golden hands, whence he is praised as the "golden handed." The oblation was next offered to Pushan, who tasted it, but that broke his teeth, therefore he is called the "toothless eater of cakes." It was then offered to Idhmáñgiraśa, who likewise tasted it, and thereby lost his head. The oblation returned to the Yajña. Thereupon it was offered to Varhi Añgiraśa, who, partaking of it had his body disjointed. The food reverted to its place. It was offered next to Vrihaspati Añgiraśa, who was frightened by the idea of an impending danger, and repeated a mantra, which ultimately resulted in the glorification of the Brahma as the head of the sacrifice. The le-

gend though pointless and uninteresting is of importance as containing the germ on which the Puranic tale of Daksha's great sacrifice has been elaborated. According to the popular version, which is founded on that of the Bhāgavata Purāna once on a time Daksha, the mind-born son of Brahmā, happened to be present at a Viśvasrig sacrifice celebrated by his father, and, on the arrival of Siva there, was wanting in courtesy to him. A quarrel thereupon broke out between the two, and culminated in a curse from Daksha, who ordained that thenceforward Siva should not be allowed a share at a sacrifice. Subsequently Daksha himself celebrated a grand sacrifice such as creation had never before beheld, resplendent with all that unlimited wealth and divine command could bring together. To it assembled all the gods with their wives, all the Rishis and nymphs, and Pitris and Gandharvas from the farthest parts of the world and the only persons designedly excluded were Umā and her lord Siva. Umā, seated in her blissful mansion on the crest of the Kailāsa mountain, beheld the crowds that were moving towards her father's house, and soon heard of the rejoicings that were going on to which she had been purposely excluded.

“Wroth of heart was Umā,
 ‘To her lord she spake—
 ‘ ‘Why dost thou, tho mighty,
 ‘ ‘Of no rite partake?
 “ ‘Straight I speed to Daksha
 “ ‘Such a sight to see
 ‘ ‘If he be my father,
 “ ‘He must welcome thee.’

But her lord could not be prevailed upon to go to a feast to which he had not been invited, and so she started alone. Mounting her favorite bull, and followed by a wild band of her lord's spritely attendants, she hurried through space, and in a

twinkling alighted amidst the golly company when feasting
and joy and merriment were at their height in the mansion
of her father

Greeting gods and sares
Greeting father mine
Work hath wondrous virtue
Where such aids combine

"Guest hall never gathered
Goodlier company
So meth all are welcome —
All the gods but me

Spake the Muni Daksh
Stern and cold his tone —
Welcome thou too, daughter
Since thou comest alone

But thy frenzied husband
Suits another shrine,
He is no partaker
Of this feast of mine

He who walks in darkness
Loves no deeds of light,
He who herds with demons
Shuns each kindly sprite

"Let him wander naked —
Wizard weapons wield —
Dance his frantic measure
Round the funeral field

"Art thou yet delighted
With the recking hide

Body smeared with ashes,
Skulls in necklace tied?

“Thou to love this monster,
Thou to plead his part!
Know the moon and Gungá
Share that faithless heart

‘ Vainly art thou vying
With thy rivals’ charms
Are not coils of serpents
Softer than thine arms? *

These would be bitter words to any faithful wife to hear said of her lord, to Umá, who was the pattern of her sex, and the most devoted of wives, enjoying on that account the proud title of *Sati par excellence*, they proved the most poignant, touching her to the very core of her heart. In a mighty cry of anguish she upbraided her father, and, dilating on the merits of her husband and the injustice that had been done him, ended by declaring that she would no longer retain a body which she owed to so wicked a father. Anon she became speechless with overwhelming wrath, took her seat at the northern side of the altar which by law belonged to her lord, and, covering herself with the hem of her cloth, gave up her life in a fit of profound meditation. Awe struck and dumb the company beheld the tragedy, without being able to make any attempt for her rescue. Her attendants now rushed forwards, but Bhrigu, the chief priest, in an instant poured an oblation on the fire, and brought forth from the flames a mighty host of frightful Ribhus who soon compelled them

* Waterfield's *Indian Ballads and Poems*. The Bhagavata makes Daksha utter these reproaches when he meets Siva at the festal hall of his father, but the popular version brings them to this place.

proved efficacious and Siva was at last induced to restore the killed and wounded to life and health. But Daksha's head having been burnt, it had to be replaced by that of a goat* which was lying handy by the altar.

The Káliká Purána differs from the Bhágvata in

the nose at Sugandhá, 4, the top of the neck at Kásmira, 5, the tongue at Jvalamukha, 6, the right breast at Jálandhara, 7, the heart at Vaidyanátha, 8, the knees at Nepala, 9, the right hand at Mánasa, 10, the navel in Utkala, 11, the right cheek at Gandaki, 12, the left arm at Vahulá, 13, the elbow at Ujryani, 14, the right arm at Chattala Chandrasekhara, 15, the right foot at Tripura, 16, the left foot at Triśrota, 17, the pudendum at Kamagiri (Kámakhya), 18, the right great toe at Yugadya, 19, other right toes at Kalpítha (Kálghat), 20, the fingers at Prayaga, 21, the thighs at Jayanti, 22, the earrings at Varánasi, 23, the back of the trunk at Kanyasrama, 24, the right ankle at Kurukshetra, 25, the wrists at Manivedaka, 26, the back of the neck at Srísaila, 27, the backbone at Kánchi, 28, one hip at Kálmadhava, 29, the other hip at Narmada, 30, the left breast at Ramagiri, 31, the hairs of the head at Vrindavana, 32, the upper row of teeth at Suchi, 33, the lower row of teeth at Panchasagara, 34, the left talpa (shoulder blade) at Karatoya, 35, the right do at Śrīparvata, 36, the left ankle at Vibhášha, 37, the belly at Prabhasha, 38, the upper lip at Bhairava parvata, 39, the chin at Jalasthala, 40, the left cheek at Godavari, 41, the right shoulder at Ratnavali, 42, the left shoulder at Mitila, 43, the leg bone at Nalapati, 44, the ears at Karnata, 45, the mind at Vakreśvara, 46, the palm at Jasora, 47, the lower lip at Attahasa, 48, the necklace at Nandipura, 49, the ankle's at Lanka, 50, the toes of the left foot at Virata, 51, the right leg at Magadha. How the mind and the ornaments formed parts of the body, are Tantric mysteries which I cannot unravel. The Bhagavata has nothing to say about this division as according to it, the body was consumed by a fire which was evolved from the Devi's profound meditation.

* I am according to Wilson, the Sanskrit word in the Bhágvata Purána is *gō*, which means both a goat and a sheep.

every six months accomplishes the offering of his own self to Indra and Agni. The same offering should be made by those who desire long life, or numerous descendants, or crowded herds. For a prayer to Yama for long life, the offering meet is a green parrot, and for numerous progeny the offering to Tvashtrá should be a mare. Then follows a legend in which the Devas issue forth under five generals to conquer the Asuras. Agni leads the Vasubus, Soma the Rudras, Indra the Maruts, Varuna the Adityas, and Vrihaspati the Visvedeváh, but they are defeated and at last are obliged to regain their lost ground by a Yajna. The 13th kandá gives an account of how Vasishtha, through having seen Indra in person, obtained certain stomas for himself. These stomas are subsequently recited, and the advantage of knowing them is explained. We next come to a number of details about the appointment of the Agnidhra, the offering of Pravitáhuti, and salutations to Prajapati, Sadasya and other priests. The twenty third kandiká insists upon the necessity of truthfulness on the part of the priestly staff, giving us a reason that none can lie a liar.

The first half of the third chapter is devoted to the mystic syllables Vashat and Hã the advantages of repeating them during a sacrifice, the best way in which and the proper times when, they should be repeated and the various metres appropriate at the morning, the noon, and the evening ceremonies.

The most important legend in the third chapter refers to the relation which the Rig Veda bears to the Sama. According to it "at first there existed only the Rik and the Sáma. Sá was the name of the Rik, and Ama that of the Sáma. The Rik (feminine) said to Samá (masculine) 'let us unite for the multiplication of animated beings' 'Not so,' replied Sáma, 'my greatness is higher than yours' The Rik divided herself into two, and addressed the other, but got no reply. She divided herself into three and again addressed him. Thus she became three fold and because she became three

fold, therefore is he (the Sáma) praised by three Riks, sung with three Riks, and completed with three Riks. Hence it is that one man has many wives, but never one woman many rival husbands. Because, of a truth, the discussion was between Sá and Ama, therefore was Sáma produced, and hence the Sáma got the character of Sama, and by it is pacification (sáma) produced, and superiority attained. Whatever is born, it is pacified, (Sáma), that which is Sámaless or unappeased is condemned. Each of the two, Sáma and Rik, became five fold, these five parts are A'háva, Hiháras, and Prastáva, first, Udgitha, the middle, and Nidhana and Vashat the last."

The last three chapters of the Gopatha Bráhmána treat principally of peculiarities and details regarding the morning, noon, and evening rites in connexion with the Ekaha, the Uktá, the Ekáshtaká and other minor sacrifices, but they are not of sufficient importance to require fuller descriptions than what occur in the table of contents.

In the whole range of the Gopatha there is not a single circumstance mentioned which is calculated to throw any light on the political condition of India at the time when the work was composed. The only kings named are Yauvanásva Mándhátá, Janamejaya, and Parikshit. Of other persons, we have Angurá, Bhrgu, Vasishtha and other well known Vedic sages alluded to, but under circumstances which afford no information regarding their lives. The places mentioned are Kuru, Páñchála, Kási, Magadha and other northern provinces; but none beyond the Vindhyan range.

In presenting the the first edition of the Gopatha Bráhmána to the public I have to express my regret that it appears under two very serious disadvantages, 1st, that it has no commentary attached to it, and 2nd that different portions of it have been edited by two individuals at different times, without consulting each other.

When the work was first undertaken it was expected that a commentary would somewhere turn up, and that it would be printed along with the text, but careful enquiry at Benares, and in the Madras and the Bombay presidencies showed that none was extant, and a complete edition could not be accomplished. As however several excellent and correct manuscripts of the text came to hand in course of the search, it was thought preferable to print the text alone, rather than drop the undertaking altogether, particularly as it was supposed that the ripe scholarship and varied knowledge of the late Paṇḍit Harichandra Vidyābhūṣaṇ who had volunteered to edit the text and supply a gloss would stand in good stead of a commentary. The Paṇḍit, however, died soon after the publication of the first fasciculus, and the MS of his gloss was not accessible after his death, the idea of printing a gloss had, therefore, to be abandoned, and the writer of this note confined his labours to the preparation of an eclectic text, with all the *varæ lectiones* of his codices added in foot notes, and a free sprinkling of punctuation to make the reading easy, the MSS consulted having none.

The following are the MSS which have been made use of in preparing the text for the press—

1st अ—From the Bombay Government, comprising 78 folia each $9 \times 5\frac{1}{2}$ inches, and having 9 lines on each page. The writing is clear, but not neat. There are marks of its having been revised. It contains only the first half of the work (*Purvārḍha*).

2nd. उ—From the Benares College Library, 162 folia, each 13×5 , 5 lines on a page, dated, Śamvat 1878. A carelessly written and unrevised MS. Like the preceding, it comprises only the first part of the work. A fragment of the first two adhyāyas of the second half without pagination accompanies this. It has 9 lines on each page, and bears marks of having been revised.

3rd. ऋ—From the Library of the Asiatic Society of Bengal,

a bound volume, 11 x 7 inches, No 274 It includes the two parts of the Bráhmaṇṣ, and also the Pratyāñgrā Kalpa, It is carelessly written, and not revised Dated, Samvat 1878

4th ५—From the writer of this note, lost by the late editor

5th ५—From Ráo Bahádur Gopala Hari desamukha of Bombay, 92 folia, each 9 x 4½, bearing 10 lines on each page Not dated, but apparently old Badly but correctly written, and carefully revised It contains only the second half of the work

6th ५—From the Bombay Government, 38 folia, foolscap, written in the oblong puthi form, and having 13 lines on each page It has been newly copied, but not revised It contains the Uttarárdha complete

7th ५—From the Bombay Government, a carefully written old MS patched in several places, and containing the Purvárdha It comprises 75 folia, each measuring 9 x 3 inches, and having 8 lines on each page It bears a date of four figures of which the first two are 1 and 5, and the fourth 2, the third is illegible

8th ५—From the Bombay Government, 59 folia, measuring 9 x 4½ each, and having 9 lines on each page It is carefully written and correct, and bears date, Samvat 1795 = Saka 1660

9th ५—From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No 760, 64 folia, each measuring 11 x 4½ inches, and having 12 lines on a page It is well and correctly written, and contains both parts of the work It bears date, Samvat 1746, and has the epigraphs written in red ink

These codices differ but slightly and their differences such as they are, are due mainly to unintelligent or negligent copyists. The Bombay texts, for which I am indebted to the kind aid of Dr George Buhler, are almost alike, and appear to be the most trustworthy. It is to be regretted that No 7, was received after the first 96 pages had been printed, and its variants, therefore, could not be embodied in this edition.

स्वर्जिघांसंभ्रान्धप्रतिरथेनापाद्गत, तस्माद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्चप-
त्रेति । यद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्चपत्रेति, यन्नस्याभिजित्वै रक्षमामप-
हृत्यै रक्षमामपहृत्यै ॥ १८ ॥

अथातथातुर्मास्यानां^(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुञ्जीत । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य,
यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, मुखम् उत्तरे फाल्गुन्यौ, पुच्छं पूर्वे,
तद्यथाप्रवृत्तस्यान्तो समेतौ स्याताम्, एवमेवैतत्संवत्सरस्यान्तो
समेतौ भवतः । तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मासैर्यजते,
सुखत एवैतत् संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । अथो भैषज्ययज्ञा वा एते,
यथातुर्मास्यानि । तस्माद्दत्तुमन्विषु प्रयुज्यन्ते, ऋतुसन्विषु वै
व्याधिर्जायते । तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतस्रणां
पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति, चतस्रणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं
समासः । अथ यदग्निं मन्यन्ति, प्रजापतिर्षे वैश्वदेवं प्रजात्या
एव^(२) । अथैनं देवं गर्भं प्रजनयति । अथ यत् सप्तदशमामि-
धेन्द्रः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरास्ये । अथ यत्सदन्ता
वाज्यभागावसिसन्तोति वै सदन्तो भवतः । अथ यद्विराजौ संया-
ज्ये, अन्नं वै त्रिविराड्, अवाद्यस्य त्रियोवरुध्यै । अथ यन्नव प्रयाजा
नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनन्नवमं, तन्नाचरीयां विराजमा-
प्नोति । अथो आहुर्हृशनीं विराजमिति प्रयाजानुयाजा हवीं-
षाघ्नारावाज्यभागाविति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नीषोमी प्रथम देवतानां यजति, अग्नीषोमी वै देवा

१ ङ, चिकित्तपुस्तके चातुर्मास्यानामिति वाटव्यमुक्तम् ।

२ प्रजापत्या इवेति अ०, ग० च ।

नां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती, वाचमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यन्मरुतः स्वतवसी यजति, घोरा वै मरुतः स्वतवसः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद्विस्वान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद् द्यावापृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वाजिनो यजति, पशवो वै वाजिनः, पशूनेव तेन प्रीणाति । अथो ऋतवो वै याजिनः, ऋतूनेव तेन प्रीणाति । अथो छन्दांसि वै वाजिनः, छन्दांसेव तेन प्रीणाति । अथो देवाश्वा वै वाजिनः, अत्र देवाः साश्वा अभीष्टाः प्रीता भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वैश्व-देवेनेष्टं भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसृता वरुणस्य यवां जक्षुः^(१) । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यब्रधात्^(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, येनेद्वा वरुणमप्रीणात् । स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(३) सम्प्रमुच्यन्त इति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रधासं तमाहरत्, तेनायजत, तेनेद्वा वरुणमप्रीणात् । स

१ वरुणस्य यवाञ्जतक्षुरिति ख० । वरुणस्य वाचक्षुरिति ख० भ० च । वरुणस्य यवां चक्षुरिति ट० । वरुणास्या वाचतक्षुरिति म० ।

२ प्रत्याब्रधादिति भ० । ३ सर्वस्मात् इति ख० ।

प्रोतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(१) प्रजाः प्रामुञ्चत् ।
 प्र ह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनी मुच्यन्ते ।
 य एवं वेद । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासुं वैश्वदेवे मन्यन्ति^(२)
 तमेव तत् प्रणयन्ति । यन्मथ्यते, तस्योक्त ब्राह्मणम् । अथ यत्
 सप्तदशसामिधेन्यः, सप्तन्तावाज्यभागौ, विराजो संयाज्ये, तेषामुक्त
 ब्राह्मणम् । अथ यदव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, नवैतानि हवींषि
 समानानि त्वेव पञ्च सञ्चराणि^(३) हवींषि भवन्ति पौष्णान्तानि,
 तेषामुक्तं ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदैन्द्राग्नी हादृशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नी,
 बलमेव तत्तेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यदारुण्यामिक्षा, इन्द्रो वै वरु
 णः, स उ वै पयोभाजनः,^(४) तस्माद् वारुण्यामिक्षा । अथ यन्मा
 रुती पयस्या, अप्सु वै मरुतः चितः, आपो हि पय । अथेन्द्रस्या
 वै मरुतः चितः, इन्द्र पयः, तस्मान्मारुती पयस्या । अथ यत्
 काय एककपालः, प्रजापतिर्वैक, प्रजापतेरास्यै । अथो मुखस्य वा
 एतन्नामधेयद्विमिति, मुखमेव तदध्यात्मन्थत्ते । अथ यत् मिथुनौ
 गावौ ददाति, प्रजात्यै, रूपमुक्था वाजिनः । अथ यदप्सु वरुण
 यजति, स्व एवैनन्तदायतने प्रीणाति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमा
 सेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वरुणप्रघासैरिष्ट भवति ॥ २२ ॥

१ सर्वस्माच्च पाप्मन इति ख०, ग०, च० च ।

२ मन्यन्ति इति ख०, च०, इ० च ।

३ पञ्च सवत्सराणीति ख० । पञ्चम सवत्सराणीति ग० ।

४ स एवै पयोभाजिन इति ख० । स एवै पयोभाजन इति ख० । स एवै पयो-
 भोजन इति ग० । स उ वै पयोभाजिन इति ट०

इन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साकमेधाः, तदयथा महाराजः
 पुरस्तात् सेनानीकानि व्यूह्याभयं पन्यानमन्वियात्, एवमेवैतत्
 पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सोमस्य महाव्रतम्, एवमे
 वैतदिष्टिमहाव्रतम् । अथ यदग्निमनीकवन्तं प्रथमं देवतानां
 यजति, अग्निर्वै देवानां मुख, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ
 यन्माध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति^(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्त
 पनाः, इन्द्र माध्यन्दिन, तस्मादेनानिन्द्रेणीपसंहितान् यजति, ।
 अथ यत् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति,^(२) पुष्टिकर्म वै गृहमेधीय,
 सायम्पौष. पशूना, तस्मात् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति । अथ
 यच्छ्वोभूते गृहमेधीयस्य^(३) निष्कासमियेण पूर्णादर्व्या^(४) चरन्ति,
 पूर्वद्युः कर्मणैवेतत् प्रातः कर्मोपसन्तन्वन्ति । अथ यत् प्रातर्मरुतः
 क्रोडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रोडिन, तस्मादेनानिन्द्रे
 णीपसंहितान् यजति । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासु वैश्वदेवे
 मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ
 यत् सप्तदशमामिधेन्यः, सहन्तावाज्यभागौ, विराजौ सयाज्ये, ते
 यामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवीपि
 समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवीपि भवन्त्यैन्द्राग्नान्तानि, तेषा-
 मुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्नहेन्द्रमन्ततो यजति, अन्त वै येष्टी
 भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यद्वैश्वकर्मण एककपाल ,

१ यजन्तीति ख० ।

२ चरतीति ग० भ० च ।

३ गृहे मेधीयस्येति ख०, ग०, च ।

४ पर्णादर्व्येति ख० ।

अमो वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ
यदृषभङ्गां ददाति, ऐन्द्रो ह यज्ञक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः,
तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपरपक्षभाजो
वै पितरः, कस्मादेनान्^(१) पूर्वपक्षे यजन्तीति । देवा वा एते
पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति । अथ यदेकाग्रमामिधे-
नीन्तिरन्वाहः, सकृदु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधेनीन्तिर-
न्वाह । अथ यद्यजमानस्यार्पेऽन्वाह^(२), नेद्यजमानं प्रमृणजा-
नीति । अथ यत् सोमम्विष्टमन्तं पितृन् सोनवतः पितृन्वर्हिपदः
पितृन्ग्निष्वात्तानित्यावाहयन्ति, न हैके स्वं महिमानमावाह-
यन्ति,^(३) यजमानस्येव महिमेति वदत आवाहयेदिति, स्वेव स्थित-
मग्नेर्ह्येव महिमा भवति, त्र्यो स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति
प्रत्याश्रावयति, स्वधाकारो हि^(४) पितृणाम् । अथ यत् प्रया-
जानुयाजेभ्यो वर्हिष्मन्तावुहरति, प्रजा वै वर्हिः, नेत् प्रजां
पितृषु दधानीति । ते वै षट् सम्पद्यन्ते, षड्वा ऋतवः, ऋतवः
पितरः, पितृणामाप्तैः ॥ २४ ॥

अथ यज्जीवनयन्तावाज्यभागी भवतः, यजमानमेव तत्वीव
यतः । अथ यदेकेकस्य षड्विषन्तिरत्रमिस्त्रो याज्या भवन्ति, द्वय-
त्वेवैनां प्रथमया, द्वितीयया गमयति, त्रैव तृतीयया यच्छति । अथो

१ कस्मादेनानिति च० ।

२ यजमानस्यार्पेऽन्वाह इति च०, ग० च । यजमानस्यार्पेऽन्वाह इति च० ।

३ इत्यावाहयति अर्हैके च० महिमानमावाहयति इति ग० ।

४ स्वधाकारो वै इति च० ।

देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृ-
यज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो
यजति, एतत् स्विष्टकृतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहन-
मन्ततो यजति । अथ यदिडामुपह्रयावघ्राय न प्राग्रन्ति, पशवो
वा इडा, नेत्पशून् प्रमृणजानीति । अथ यत् सूक्तवाके यजमा-
नस्याग्निपोन्वाह(१), नेद्यजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् पत्नीम्
संयाजयन्ति, नेत्पत्नीं प्रमृणजानीति । अथ यत् पवित्रवति माज्ज-
यन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरेवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे
क्रियते । अथ यदध्वर्युः पितृभ्यो निष्णोति, जीवानेव तत् पितृ-
ननु(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैनं पितृ-
यज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैत-
दुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राञ्चोऽभ्युत्क्रम्यादित्यमुपतिष्ठन्ते,
देवलोको वा आदित्यः, पितृलोकः पितरः, देवलोकमेवैनं
पितृलोकादुपसङ्क्रामन्तीति । अथ यदक्षिणाञ्चोऽभ्युत्क्रम्याग्नी-
नुपतिष्ठन्ते, प्रीत्यैव तद्देवेश्वन्ततोर्द्धं चरन्ति । अथ यदुदञ्चोऽभ्युत्-
क्रम्य चैयम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्यां दिशि प्रीणन्ति । अथो
देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै
पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदन्तत आदित्येष्ट्या
यजति(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । अथ

(१) यजमानस्याग्निपोन्वाहेति ख०, ग०, घ । यजमानस्याग्नि पोन्वाहेति च० । यज
मानस्याग्निपोन्वाहेति ट० ।

(२) पिचेननु इति ख०, ट०, घ ।

(३) यजन्तीति ख० ।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाहास्य पूर्वपक्षे साकमिधैरिष्टं भवति ॥ २५ ॥

तद्योदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासीर्य्येण यजते, एतावान्वै संवत्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते, तस्मोक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति, प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्या एव । अथ गद्वायुं यजति, प्राणो वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छुनासीरं यजति, संवत्सरो वै सुनासीरः, संवत्सरमेव तेन प्रीणाति । अथ यत्सूर्यं यजति, असौ वै सूर्यः, योसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तद्रूपं क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं^(१) कुर्वन्ति, स्वस्ययनमेव तत् कुर्वन्ति, यत्तस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा एतैद्यातुर्मासैर्देवाः सर्वान् कामानापुवन्, सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं । न वा एष प्रजापतिः यतुर्विंशः, यच्चातुर्मास्यानि, तस्य सुखमेव वैश्वदेव, ब्राह्म वरुणप्रवासाः प्राणोऽपानो व्यान इत्येतास्त्रिस्र इष्टदः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीरं, स या एष प्रजापतिरेव संवत्सरः, यच्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यद्यैष विद्वांद्यातुर्मास्यै र्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगीपथब्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्त प्रतिनिधिर्निर्गत् ७० । प्रायश्चित्त प्रतिनिधिर्निर्गत् ७०, ३०, ४०, ८० च ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । मात्मीयन्ति वा आहिताग्नेरग्नयः, त एनमेवाग्नेऽ-
 भिधायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राग्नं पशुं षष्ठे षष्ठे मामे(१) आल-
 भते, तेनैवेन्द्राग्निभ्यां यसितमात्मानं निरवदगत । आयुष्काम
 आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानावेवात्मनि धत्तो,
 आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी,
 प्राणापानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आल-
 भेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशु-
 मान् भवति । यामं शुक्रं हरितमालभेत शठं वायःकामः(२), एता
 नाम यः पितृलोके स्यामित्येतेन ह वै यमोमुष्मिंलोक आर्धोत्,
 पितृलोक एवार्धोति(३) । त्वाष्ट्रं वडवमालभेत प्रजाकामः, प्रजा-
 पतिर्वै प्रजाः ससृक्षमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्(४), स
 त्वाष्ट्रं वडवमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा
 असृजन, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति,
 य एवं वेद, यथैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काम्यान्
 पशूनालभते, योनिद्वैन्द्राग्नेन काम्यं पशुमालभन्त(५) इष्टालम्भः
 समृध्यै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो

(१) षष्ठे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) नट वाय काम इति ख० ।

(३) इष्टोर्द्वैर्लोकैश्च ख०, ख० च० । एव अर्धोर्ध्वेति ड० ।

(४) मिथुनमन्वाविन्ददिति ख०, ख०, च० । मिथुन विन्ददिति ड० ।

(५) पशुमालभतेति ड० ।

मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, वरुणस्यतिविश्वेदेवेः । ते देवा अन्नवन्,
असुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्यो रुध्याम्, यन्निधो विभृयास्तः, या
न इमा, प्रियास्तन्वस्ताः समवद्यामहा इति । ताः समवाद्यन्त,
ताभ्यः सन्निर्गच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यम् द्वेष्ट्यादिति । यत्तन्व
समवाद्यन्त, तत् तानूनमस्य तानूनमृत्वं । ततो देवा अभवन्
परासुराः । तस्माद्यस्तानूनमृत्वां प्रथमो द्वेष्टति, स आर्त्तिमा-
र्च्छति । यत्तानूनमृत्वं समवद्यति, भ्रातृव्याभिभूत्ये भवति,
आत्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चमृत्वीऽवद्यति, पाङ्क्तो यज्ञः, पञ्चधा हि ते ता समवा
द्यन्त । आयतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणी वा आयति, प्राणमेत
तेन प्रीणाति । परिपतये त्वेत्याह, मनो वे परिपति, मन एव
तेन प्रीणाति । तनूनमृ इत्याह, तन्वो हि ते ता समवाद्यन्त ।
शक्ररायेत्याह, शक्राए^(१) हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्रन
ओजिष्ठायेत्याह, ओजिष्ठं हि ते तदात्मन समवाद्यन्त । अना
ष्टमित्याह, अनाष्टमं छेतत्^(२) । अनाष्टमित्याह, अनाष्टम्य
छेतत्^(३) । देवानामोज इत्याह, देवानाए छेतदोज । अभि
गन्तिपा इत्याह, अभिगन्तिपा छेतत् । अनभिगन्तेन्यमित्याह,
अनभिगन्तेनए छेतदनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्त
पस्यति । अञ्जसा सत्यमुपगेषां स्विते माधा इत्याह, यथा
यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

१ शक्तिरिति च० ।

० अनाष्टमित्याहानाष्टमं छेतदिति च० । अनाष्टमित्याहानाष्टमं छेतदिति च० ।

२ अनाष्टमित्याह, अनाष्टम्यं छेतदिति च० ।

घृतं वै देवा वञ्चं कृत्वा सोममघ्नन्(१) । सुचौ बाहू, तस्मात्
 सुचौ सोमीमाहुतिं नासाते । अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ
 चाज्यं चान्तिकमाहार्यात् । अन्तिकमिव खलु वा आस्यैतत्
 प्रचरन्ति, यत्तानूनम्ने ण प्रचरन्ति । अंशुरण् सृष्टे देवसोमाप्याय-
 तामिन्द्रायैकधनविद् इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्धीयते, तदेवा-
 स्यैतेनाप्याययन्ति । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्ममिन्द्राय प्याय-
 स्वेत्याह, उभावेवेन्द्रश्च सोमं चाप्याययन्ति । आप्याययास्मान्
 सखीन् सन्या मीधया प्रजया धनेनेत्याह, ऋत्विजो वा एतस्य
 सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति । खस्ति ते देव सोमसुत्वा-
 मुद्वचमशीयेत्याह, आग्निपमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्मालोका-
 च्चरन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि(२) सोमः
 आप्यायत एष्टा राय एष्टा वामानि प्रैषे भगाय ऋतमृतवा-
 दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, धावापृथिवीभ्यामेव नम-
 स्कृत्याग्निंलोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, छिद्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् छिद्रं खमि-
 त्युक्तं, तस्य मेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं छिद्रं करिष्यतीति । छिद्रो हि
 यज्ञो भिन्न इवोदधिविस्त्रवति । तद्वै खलु छिद्रं भवति, ऋत्विग्य-
 जमानविमानाद्वापि वैपां व्यपेक्षया मन्त्रकल्पब्राह्मणानामप्रयोगाद्
 यथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानाङ्गीनाद्वातिरिक्ताद्वात्पाताद्
 भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ।

१ सोममघ्नन् इति भ० ।

२ अन्तरिक्षे देवयो हाति च० ब०, १, ३, ४

ब्रह्मेवं विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोदितस्यगधीयानश्चित्तत्रह्यचर्योऽ-
 न्यूनातिरिक्ताङ्गः^(१) अप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद्यदि
 वाप्यसन्नैध्याद्यथा भिन्ना नीरगाधि महत्युदके सम्प्लवैत्, मत्स्य-
 कच्छपशिंशुमारनक्रमकरपुण्डरीकजखर^(२) जसपिशाचानां भाग-
 धेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनाम् । एवं
 खल्वपि यज्ञञ्छिन्नभिन्नोऽपध्वस्त उत्पातादभुतो बहुलोऽथर्वभिर-
 सत्स्कृतोऽसुरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां भागधेयं भवति, एव-
 मादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनां । तदपि श्लोकाः,

छिन्नभिन्नोपध्वस्तो विश्रुतो बहुधा मखः ।

इष्टापूर्त्तद्रविणं गृह्ययजमानस्यावापतत् ॥

ऋत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च ।

संवत्सरविरिष्टं तद् यत्र यज्ञो विरिष्यते ॥

दक्षिणाप्रवणीभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः ।

हीनाङ्गो रक्षसाश्रागो ब्रह्मवेदादसंस्कृतः ॥

चतुष्पात् सकलो यज्ञथातुर्होत्रविनिर्मितः ।

चतुर्विधैः स्थितो भन्वैर्ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥

प्रायश्चित्तरनुध्यानैरनुष्ठानानुमन्तैः ।

होमैश्च यज्ञविभ्रंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात् ।

स हि यज्ञन्तारयतीति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ अनूनातिरिक्ताङ्ग इति ५०, ५०, ८० च । मानिरिक्ताङ्ग इति २० । मूना-
 निरिक्ताङ्ग इति ३० ।

२ जखरेति २०, ३० च ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोहमन्नं भविष्यामीति । नेति देवा अह्ववन्, अन्नमेव नो भविष्यसीति । तं देवा विंमेधिरि । स एभ्यो विहतः^(१) न प्रवभूव । ते हीचुर्देवाः, न वै न इच्छन् विहतः^(२) अन्नं भविष्यति, हन्तेमत् सभरामीति । तं सएजभ्रुः । तं समृत्वोचतुरग्निनी, इमं भिषज्यतमिति । अग्निनी वै देवानां भिषजावग्विनावध्वर्यू, तस्मादध्वर्यू धर्मं सभरत । तए समृत्वोचतुः, ब्रह्मन् धर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्धर्ममभिष्टुहि, उदातः सामानि गायेति । प्रचरत धर्ममित्यनुजानाति । ब्रह्मप्रसूता हि प्रचरन्ति, ब्रह्म हेदं प्रसवानामीगे, सवित्प्रसूततायै धर्मं तपामि, ब्रह्म जज्ञानमिवम्पिपरा राट्रे त्वय इति । धर्मं ताप्यमानमुपासीत, शस्त्वदर्धर्चंश आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृद्धाभिः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं । यत् कर्म क्रियमाणसृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते । य एवं वेद, वेदमिधुनं वा एतत् यद् धर्मः, तस्मादन्तर्धा हि^(३) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिधुनं चरन्तीति । तदेतदेव मिधुनमित्याचक्षते, तस्य यो धर्मः, तच्छिग्रं, यो शफौ, तावाण्डौ, य उपयमनीके, शीषिकपाले, यत्पयः, तद्रेतः, तदग्नी देवयोन्वां रेतो ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय । सोग्निर्देवयोनिर्ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽभृतमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः सम्पन्नो यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति । तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, २, विरत इति ख० । विहत इति भ० ।

३ अन्तर्धायेति ष० ।

प्रवर्ग्यं कुर्वीत, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो भवन्तीति । कामन्तु योनूचान (२) शोचिय स्यात्, तस्य प्रहञ्जात् आत्मा वै स यज्ञस्येदि विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञेन यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य, यत् प्रवर्ग्यं । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेद्वाप्रवर्ग्येण । तदप्ये पाभ्यनूक्ता, चत्वारि ऋद्धेति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा ऋषयश्चासुरैः सद्यत्ता आमन । तेषामसुराणां मिमांसा पुर प्रत्यभिजिता आसन्, अयम्भयी पृथिवी रजतान्तरिक्ष, हरिणी द्यौः । ते देवाः सद्घात सङ्घात पराजयन्त । ते विदुः, अनायतना हि वै श्य, स्म २ तस्मात् पराजयामहा इति एता ता पुर प्रत्यकुर्वन्त हविर्धानन्दिव आग्नीध्रमन्तरिक्षासद् पृथिव्या । ते देवाः अनुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महा पुरञ्चगन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरग्नन्, एकयासुष्माक्षीका देकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्या । तस्मादाहुः, उपसदा वै महा पुरञ्चयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून प्राविशन् । ते पदुपायन्, तानुपसद्भिरेवर्तुभ्यो निरग्नन् द्वाभ्यामसुष्माक्षीकाद् द्वाभ्यामन्तरिक्षाद् द्वाभ्या पृथिव्याः । त ऋतुभ्यो निर्हता सवत्सर प्राविशन् । ते द्वादशोपायन् तानुपसद्भिरेव सवत्सरा निरग्नन्, चतस्रभिरसुष्माक्षीकाच्चतस्रभिरन्तरिक्षाच्चतस्रभि पृथिव्या । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन् ते यज्ञाय

१ कुर्वी नामनुपनामका इति भ०, ट० च ।

२ काम रूपोऽनूचान इति घ० ग० च ।

३ प्रवर्ग्यवत्यैवति ग० भ० ट० च । प्रवर्ग्यवत्यैवति घ०

मुपायन्, तेनैनान् रात्रा अनुदन्तः^(१) यत् प्रातः, तेनाङ्गः ।
तस्माद्भौः सायम्प्रातस्तनमाध्यायते । प्रातःसायन्तनन्तानुपसङ्गिरे-
वैभ्यो लोकेभ्यो नुदमान आयन् । ततो देवा अभवन् परासुराः ।
सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यनुदमान एति, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ७ ॥

न द्वादशाग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, अगान्ता निर्मृज्येरन्^(२) तिस्रोऽ-
हीनस्य, उपरिष्टाद्यन्नक्रतुर्गरीयानभिधीदेत्, यथागुरुर्भारी श्रीवा
निश्रीणीयादार्त्तिमार्क्येदत् । द्वादशाहीनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव^(३)
सयत्वाय । तिस्रोऽग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय ।
ते देवा असुर्यान्^(४) इमांल्लोकानान्ववैतुमाष्टप्युवन्^(५) । तान
ग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमनुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति ।
यथा क्षेत्रपतिः क्षेत्रे न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांल्लोकान-
भिनयन्ती वन्ति । यो ह वै देवान् साध्वान्वेद, सिद्धप्रत्यम्नै ।
इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः । स य एवमेतान् साध्वान्वेद,
सिद्धप्रत्यम्नै सिद्धप्रत्यमुष्ने । सिद्धप्रत्यम्नाल्लोकात्, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यताह, अध्वर्युरग्नीदेवपत्नीर्व्याचक्ष, सुत्रद्वयस्य सुत्रद्वयस्य-
माह्वयेति । तदपरेण गार्हपत्य प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नवान्नाग्नीप्त्री^(६)

१ आनुदन्तेति च० ।

२ निरमृज्येरन्निति ऋ०, ट० च ।

३ प्रत्युत्तथै इति ख०, घ०, ङ० च । प्रत्यु तथैवा इति ग० ।

४ असुर्यानिति ङ० ।

५ नान्ववैतमाष्टप्युवन्निति ऋ० । नान्वैतमाष्टप्युवन्निति ट० ।

६ तिष्ठन्नवाननाग्नीप्त्री इति ङ० । तिष्ठन्नवाननाग्नीप्त्री इति ग० ।

देवपत्नीर्व्याचष्टे, दृधिव्यग्ने पत्नी वाग् वातस्य पत्नी सेनेन्द्रस्य पत्नी, धेना वृहस्पते पत्नी, पथा पूषा पत्नी, गायत्री वसूना पत्नी, त्रिष्टुप् रुद्राणा पत्नी, जगत्यादित्याना पत्नी, अनुष्ठुप् मित्रस्य पत्नी विराड वरुणस्य पत्नी, पङ्क्तिर्विष्णो पत्नी, दीक्षा सोमस्य राज्ञ पत्नीति । अतिभ्रातृव्यानारोहति नैन भ्रातृव्या आरोहन्ति, उपरि भ्रातृव्यानारोहति य एव विद्वानग्नीध्रो देव पत्नीर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन वर्त्तते, एव यज्ञ एकैका तन्वमभिप्रतितिष्ठन्नेति । पुरा प्रचरितोराग्नीध्रीये होतव्या एतद् वा उवाच वासिष्ठ सात्वहव्यं, अस्क सोम इत्युक्ते मा सूचत प्रचरत प्रातर्वावाद्याह सोम सस्थापयामीति । नास्य सोम स्कन्दति, य एवं विद्वान्त् सोमं पिवति, स ह स्र वमैहास-
न्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य सोम पिवति ग्रह वायु सर्वतो यज्ञ वेद, य एतान(१) वेद न मामेष हिंसिष्यतीति । नैन सोमपी-
थोनपेयो हिनस्ति, य एव विद्वान्त सोम पिवति । त ह स्र यदाहु, कस्मात्त्वमिदमासन्त्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य मामं पिवसीति । देवतास्त्रैव यज्ञ प्रतिष्ठापयामीति अत्रवीद्वाद्य ण । यस्यैव विदुषो यस्यैव विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायायिचत्(२) जुहोति, देवतास्त्रैव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञार्चिं प्रतिजुह्यात् सद्योनित्वाय । यशस्त्रिंशद्वै यज्ञस्य तन्व इति एकान्नत्रिगत्-
स्तोमभागा, त्रीणि सवनानि, यज्ञघतुर्थ, स्तामभागैरेवैतत्

१ एवामिति प० च० इ०, प ।

२ प्रायश्चित्तमिति प० इ०, प ।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुङ्क्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह वा अस्य यज्ञस्य तन्वः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आप्ताः सर्वा अवरुद्धा देवस्य सवितुः प्रसवे बृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुयत् तेनार्ध्वन्, सवित्प्रसूता एव स्तुवन् पृधुवन्, पृथ्यन्ते ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञ ऋध्यते, यजमान ऋध्यते, प्र जाया ऋध्यते, पशुभ्य ऋध्यते, ब्रह्मणे यस्यैवं विद्वान् ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाय ह वा असुरायास्पर्धन्त, ते देवाः समावदेवा यज्ञे कुर्वाणा आसन्, यदेव देवा अकुर्वन्त, तदसुरा अकुर्वन्त, तेन व्याहृत्तमगच्छन्^(१) । ते देवा अद्भुवन्, नयतेम यज्ञं तिर उपर्यसुरेभ्यस्तेस्यामहे इति । तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यजूंषि यज्ञे समिधः स्याहेति । तन्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वन्त, तमेपां यज्ञमगुराणां न्ववाय्, ततो न देवा अभवन् परासुराः । स य एवं विदांस्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवत्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृभ्यो भवति । एतैरेव जुहुयात्स इतयज्ञे^(२) चतुर्भिश्चतुर्भिरन्वाख्यानं पुरस्तात् प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतावान् वै यज्ञः, यावानेय यज्ञस्तं बृहङ्क्ते, स यज्ञो भवति, अयज्ञ इतरः । एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् द्वादशाहस्य । एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तामेवात्मभ्यैतैरेवातिथ्यमभिमृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन्त्सोमोऽस्कन्निति । तमेतयात्मभ्याभिम-

१ यावन्तमगच्छन्ति भा०, ट० च ।

२ यज्ञयज्ञे इति च० ।

न्दयते, अभूद्देव सविता वन्द्योऽनून् (१) इदानीमङ्ग उपवाच्यो
 वृभि, वि यो रत्ना भजति (२) मानवेभ्य ऐष्टन्नो अत्र द्रविणं यथा
 दधदिति । ये अन्नयो अप्सुन्तरिति सप्तभिरभिजुहोति । यदेवा
 स्यावस्कन्न भवति, तदेवास्यैतदग््नौ स्वगाकरोति । अग्निर्हि मरु
 तोना (३) हविषा प्रतिष्ठा । अथ विसृष्ट्य वैप्रुषान् होमान् जुहति,
 द्रप्सयस्कन्देति । या एवास्याभिपूयमाणस्य विपुष स्कन्दन्ति
 अशुर्वा ता एवास्यैतदाहवनीये स्वगाकरोति । आहवनीयो
 ह्याहुतीना प्रतिष्ठा । यस्ते द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वे द्रप्स ।
 यस्ते अशुर्वाहुच्युतो धिषणाया उपस्थादिति, वाहुभिरभिच्युतो
 शुरधिषणाभ्यामधिस्कन्दन्ति । अध्वर्यावां पर्ष्यं पवित्रात्तन्ते
 जुहोमि मनसा वपट्कृतमिति, तद्यथा, वपट्कृत स्वाहाकृत
 हुतमेवं भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्ष नापश्यन् । त वमिष्ठ एव प्रयत्न
 मपश्यत । सोऽविभेत्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवीचदिति ।
 सोऽत्रवीत, ब्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिता प्रजा
 प्रजनयिष्यन्ते (४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवीचदिति । तस्मा
 एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वमिष्ठपुरोहिता प्रजा प्रजा
 यन्त । स्तोमो वा एतेषा भाग, तस्तोमभागाना स्तोमभा

१ वन्द्योऽनून् इति म० भ० ट० च

२ वि यो रत्नाभजतीति य० ग० च० ।

३ सुकृतीनामिति य० च भ० च० ।

४ प्रजनयिष्यन्ते इति म० ।

यज्ञं प्राह । प्रैतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मो मनुष्याः, मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, त्रयो वै लोकाः लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टभोसीति, वृष्टिमेवावरुन्धे । प्रावोस्यङ्गासीति^(१), मियुनमेव करोति । उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश-रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशौ स्वरस्त्वयस्त्रिंशस्त्वयस्त्रिंशद्देवा देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । ओजोसि पितृभ्यस्त्वेति, बलमेव तत् पितृननुसन्तनीति । तनुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशू-ननुसन्तनीति । रेवदस्योपधीभ्यस्त्वेति, ओपधीष्वेव यज्ञं प्रति-ष्ठापयति । घृतनापाडसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशूनु-सन्तनीति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्याहृत्तोसौ वज्रः, तस्मादेधोन्यै व्याहृत्तः । नाभुरसीति, प्रजापतिर्वै सप्त-दशः, प्रजापतिमेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सप्तर्षोसि वयोधा असीति^(२), प्राणोपानघञुः श्रोत्रमित्येतानि वै पुरुषमकरन् । प्राणानुपैति, प्रजात्या एव । त्रिष्टदसि प्रष्टदसि स्वष्टदस्यनुष्टदसीति, मियुन-मेव करोति । आरोहोसि प्ररोहोसि^(३) संरोहोस्यनुरोहोसीति, प्रजापतिरेव । वसुकोसि वस्यष्टिरसिवेपथोरसीति^(४), प्रति-गत्वं । रश्मिरसि क्षयाय त्वेति, त्रयो वै देवा, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्यङ्गासीति इति ग० ।

२ वयोधाधीति च०, ङ०, घ ।

३ प्रारोहोसि इति भ० ।

४ वस्यष्टीरसीति भ० ।

ष्ठितिरैव । आक्रमोसि सङ्क्रमोस्यत्क्रमोस्यत्क्रान्तिरसोति,
 ऋद्धिरैव^(१) । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्धुवत्^(२)
 सवित्प्रसुता एव स्तुवन् नृध्रुवन्ति^(३) । इहस्पतये स्तुतेति,
 इहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्यै वां भूर्जन-
 दिति,^(४) प्रातःसवन ऋग्भिरेवोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै
 स्तुतेत्येव । ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यजुर्भिरे-
 वोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तैस्तुतेत्येव । ओं स्वर्जनदिति,
 तृतीयसवने सामभिरेवोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव ।
 अथ यद्यद्दीन उक्थ्य. षोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामा वा स्यात्,
 सर्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्ध्वं व्याहृतिभिरनुजानाति । ओं भूर्भुवः
 स्वर्जनदृधत् करदृहन् महत्तच्छमीमिन्द्रवन्त स्तुतेति, सेन्द्रान्नाप-
 गायत सेन्द्राण्स्तुत इत्येव । इन्द्रियवान् नृदिमान्^(५) षगीयान्
 भवति, य एवं वेद, यद्यैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयताण्य प्रतियताण्य स्तोमभागान् विद्याच्च^(६)
 विष्यर्धमानयोः सवतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोपे स्तुतोर्जे स्तुतदेयस्य
 सवितुः सवे इहस्पतिं वः प्रजापतिं षो वसून्वो देवान् रुद्रान्वो

१ ऋद्धिरैवेति ष०, न०, च० ष ।

२ तेनार्धुवन् इति ष० ।

३ ऋद्धुवन्ति इति ष०, न०, च । दृद्धुवन्तीति ष० ।

४ वामूर्जनदिति इति ष०, न०, च ।

५ सेन्द्रियाण्स्तुतेत्येवेन्द्रियावानृदिमान् इति ष०, । सेन्द्रियाण्स्तुतेत्येवेन्द्रियावान्

नृदिमानिति ष० ।

६ विद्याचेति ष० ।

देवानादित्यान्वो देवान् साध्यान्वो देवानाह्मन्वो देवान्विश्वान्वो
 देवान् सर्वान्वो देवान्विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्योस्माकम-
 स्तु केवल इतः कृणोतु वीर्यम्, इत्येते ह वा आयताद्यप्रतिय-
 ताद्य स्तोमभागाः, ताञ्जपन्नुपर्युपरि परेषां ब्रह्माणमवेक्षित(१) ।
 तत एपामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः ।
 यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्नर्धे
 यजन्ते देवाय ह वा अमुराय, सहतसोमी यज्ञावतनुताम् ।
 अथ बृहस्पतिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयताद्यप्रति-
 यताद्य स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यमुराणां ब्रह्माणमवेक्षे-
 त । तत एपामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽमुरा
 इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्पुनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञ-
 स्यापराजितं, यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राधिष्णान्विहरति । तत एवैनं
 पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये वहिष्पवमानं
 सर्पन्ति । वहिष्पवमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीन्विहर, बर्हि-
 स्तृणीहि, पुरोडाशानसङ्कुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्त-
 न्वाना आयन्त्यद्गारैर्ह सवने विहरति, गलाकाभिस्तृतीयसवनं
 सशुक्रत्वाय । अथो सन्भवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं
 रक्षांस्यजिघांसन्, तान्याग्नीध्रेणापाघ्नत । तन्मादक्षिणामुखस्ति-
 ष्टन्नग्नीत् प्रत्यायावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै
 रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहु अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृत्ताहुतोर्जुङ्गति, न हवि
र्यज्ञ इति । अकृत्स्ना वा एषा देवयज्या, यद्वविर्यज्ञ । अथ हेमेव
कृत्स्ना एषा देवयज्या यत् सौम्योध्वर, तस्मात् सौम्य एवाध्वरे
प्रवृत्ताहुतोर्जुङ्गति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो वाचस्पतये देधि
वाग् यदाचो मधुमत्तम तस्मिन्ना धा स्वाहा वाचे स्वाहा वाच
स्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहा
कारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञ वहति ।
मनसोन्तरा^(१), मनसा हि मन प्रीतम । तद्दु हैकै सप्ताहुतीर्जुङ्ग
ति, सप्त छन्दासि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्त । यथा मेघ
ला पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते,
मेध्यस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्ण्येभ्यो
देवाना लोका, प्रतीचीन मनुष्याणा । तस्मात् सोम पिवता
प्राञ्चो धिष्ण्यो नोपसर्ष्याः । जन ह्येतद्देवलोका ह्यु ध्यारीहन्ति,
तेषामेतदायतन चीदयन च, यदाग्नीध्रं च सटय । तयोऽवि
हान् सञ्चरति, आर्त्तिमार्च्छति । अथ यो विद्वान्, सञ्चरति
न स धिष्णीयामार्त्तिमार्च्छति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञ, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्व ।
तस्य हेते गोप्तार, यद्विष्णीय, तान् सद प्रसृप्यन्^(१) म्मकरोति,
नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवा ते ह नममिता कर्त्ता
रमतिस्जन्तीति । तत एत प्रजापतिं यज्ञ प्रपद्यते, नमो नम

१ मनसोन्तरामिति घ० ।

१ प्रसृप्यन्ति इति ञ० ।

इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान्
कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥ /

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । सदः
प्रसृप्सन्^(१) ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उ एवात्मानं
परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद,
सदः प्रसृप्य ब्रूयादुपयोत्रे नम इति । वायुर्वा उ उपयोत्रा, तस्मा उ
एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य
एवं वेद । सदः प्रसर्पन् ब्रूयात्, अनुख्यात्रे नम इति, आदिलो वा
अनुख्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा
जरसः प्रमीयते । य एवं वेद सदः प्रसृप्तो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम
इति । ब्राह्मणी वा उपद्रष्टा, तस्मा ज एवात्मानं परिदधाति
सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, एते वै सदस्या
गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रसर्पति,
स सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्या-
मर्त्तिमाच्छन्ति । एतेन ह स्र वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहः,
ते न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्या-
मर्त्तिमाच्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिव्रूयात्तेन
सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य
आहृयेत् प्रमीयते ॥ १८ ॥

तदाहुः, यदेन्द्रो यज्ञीय कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां
प्रत्यन्नादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसो च । इदं ते
सोम्यं मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा हृषभं वयमिति

ब्राह्मणाच्छंसी । नानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो भवन्ति^(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैवावरुणी यजति । वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । मरुती यस्य हि चय इति, पीता यजति । ससुग्रीपातमी जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टारं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । उचायाय षगावायेत्याग्नीधो यजति । सोमपृष्ठाय वेधम इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । प्रातर्थावभिरागतं देवेभिर्जन्या^(२)यसूः इन्द्राग्नी सोमपीतय इति । स्वयं समृद्धा अश्वायाकस्यैतमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यत्राना- देवत्याः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यद्वायवाः, तेनाग्नेयः, तस्माद्देताभिस्तयमवाप्तं भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रम्यितानां प्रत्यक्षादैन्द्रोभि- यंजन्ति, अभिष्टणयतीभिरेकेषु वा । सोममभि यमुयतर्द- इति, हीता यजति । मइम्याह्वि य षट्जीधो तरव इति, मैवावरुणः । एवा पाह्वि प्रद्वया मन्दतु त्विति, ब्राह्मणाच्छंसी । भार्वाडेहि सोमकामस्त्राहुरिति, पीता । तवायं सोमस्त्वमेष्ट- र्थाह्विति, नेष्टा । इन्द्राय सोमाः प्र दिवो जिदाना इति, अश्वा- याकः आपूर्णो अय कानगः स्याहेति आग्नीध्र । एवमु हैता अभिष्टणयत्यो भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः गवन्वाभ्यजदत्, ग

१ भवन्ति इति ३० ।

२ जेन्वा इति ३०, ३०, ३१ । जेन्वा इति ३० ३१ ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यटणवत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं
सवनमभ्यटणवत्, तस्मादेता अभिटणवत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं तृतीयसवनमथ कस्मादेक एव तृतीयसवने
प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः^(१)
समुचितमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्रार्भव्यो
भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमधुसुतमिति मैत्रावरुणो यजति ।
युवो रघो अश्वरो देववोतय इति, वह्नि वा ह तदृभूणां
रूपम् । इन्द्रय सोमं पिवतं बृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी
यजति । आवां विगन्त्विन्दवः स्वामुव इति, वह्नि वा ह
तदृभूणां रूपं । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्पद इति पोता यजति ।
रघुप त्वा नः प्र जिगात बाहुभिरिति, वह्नि वा ह तदृभूणां
रूपं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तमेति नेष्टा यजति । गन्त-
नेति, वह्नि वा ह तदृभूणां रूपम् । इन्द्राविष्णु पिवतं मध्वो
अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामभ्यांसि मदिराख्यग्मन्निति,
वह्नि वा ह तदृभूणां रूपम् । इमधुस्तोममहंते जातवेदस इत्या-
ग्नीध्रो यजति रथमिव संमहे मामनीपयेति, वह्नि वा ह तदृभूणां
रूपम् । एवमुहैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यत्रानादेवत्यास्तेनान्या
देवताः प्रीणाति । यदु जगत् प्रासाहै जागतसु वै तृतीयसवनं
तृतीयसवनस्य ममद्यै ॥ २२ ॥

विचक्षणवतीं याचं भापन्ते^(२) च नसितवतीं । विचक्षयन्ति
ब्राह्मणं च न मपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतद्दे मनुष्येषु सत्यं

१ वाजमभिरिति शं० ।

२ भापते इति ख० ।

यद्यन्तुः । तस्मादाहुराचक्षणमन्द्रागिति^(१) । स यदाहाद्राच-
मिति । तथाहास्य अहधति, यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं^(२) भवति, न
बहूनां जनानामेष अहधाति । तस्माद्दिचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते
च न सितवतीं । सत्योत्तरा हैवैपां वागुदिता भवति ॥ २३ ॥

सहृतयज्ञो वा एषः, यद्दर्शपूर्णमासौ । कस्य वाव देवा
यज्ञभागच्छन्ति, कस्य वा न । बहूनां वा एतत् यजमानानां
सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वदुर्देवताः परिगृह्णीयात् । यो ह वै
पूर्वदुर्देवताः परिगृह्णाति, तस्य ज्ञोभूते यज्ञभागच्छन्ति ।
तस्माद्दिहृथस्य चतस्र ऋची जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते, सोम
एव सहृत इति, यज्ञो यज्ञेन सहृतः ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

ओम् । देवपात्रं वै वपट्कारः । यद्वपट् करोति, देवपात्रेणैव
तद्देवतास्तर्पयति । अथो यदाभित्यन्तोरभिसंस्थं^(१) तर्पयति,
एवमेतद्देवतास्तर्पयति । यदनु वपट् करोति, तद्यथैवादीऽखान्वा
(^२)गा वा पुनरभ्याघारं तर्पयति । एवमेव तद्देवतास्तर्पयति, यदनु

१ आचक्षणमन्द्रागितीति भा० ।

२ रिटिभिति ट० ।

३ दृष्ट्यन्तीभिरभिसंस्थमिति ब० ।

४ अथा वेति ट० ।

वपट् करोति । इमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्णयानथ कस्मात्
पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ जुहति पूर्वस्मिन्वपट् करोति । यदेव सोमस्या-
ग्ने वोहीति अनु वपट् करोति, तेनैव वपट् करोति, धिष्णयान्
प्रीणाति । अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषां
नानु वपट् करोति, तदाहुः, को नु सोमस्य खिष्टकृद्भाग इति ।
यदेव सोमस्याग्ने वोहीत्यनु वपट् करोति, तेनैव संस्थितान्
सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । स उ एष सोमस्य खिष्टकृद्भाग,
यदनु वपट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वे वपट्कारः । स यं^(१), द्विष्यात् तं मनसा ध्यायन्
वपट् कुर्यात् । तस्मिंस्तद्वज्रमास्थापयति । प्रडिति वपट्करोति ।
षड्वा ऋतवः, ऋतूनामास्थै । वौषडिति वपट् करोति । असी वाव
वौ ऋतवः षट्, एतमेव तद्वत्तुषादधाति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति ।
तद्दु ह स्माह, वे त एतानिव^(२) एतेन षट् प्रतिष्ठापयति ।
द्वीरन्तरिचे प्रतिष्ठाता, अन्तरिचं पृथिव्यां, पृथिव्यसु, आपः
सत्येन, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तद्देवताः
प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं देव ॥ २ ॥

तयो वै वपट्काराः, वज्रे धामच्छदताः^(३) । स यदेवोच्चैर्बल-
वपट् करोति, स वज्रस्तन्त^(४) प्रहरति द्विपते भ्रातृव्याय, बधं

१ स्वयमिति ग०, ष०, भ० च ।

२ एतानि वा इति ष० ।

३ धामच्छदता इति ग० ।

४ वज्रस्तन्वमिति ऋ०, ट० च ।

योस्य सृत्यः, तस्मै स्तरोतवे^(१) । तस्मात् स भ्रातृव्यवता^(२)
वपट् कृत्यः । अथ यः स यः सन्ततो निर्हाणच्छ^(३) स्वधामच्छत्,
तन्तं प्रजाय पशवधानूपतिष्ठन्ते । तस्मात् स प्रजाकामेन पशु-
कामेन वपट्कृत्यः । अथ येनैव पट् परार्धोति,^(४) स ऋक्ती
रिक्त्वाद्यानं^(५) रिणक्ति यजमानस्य । पापीयान् वपट्कर्त्ता
भवति, पापीयान् यस्मै वपट् करोति । तस्मात्तस्याशान्नेयात् ।
किंस्वित् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतैति ह स्माह, योस्य वपट्
कर्त्ता भवति, अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत
यथैवानीजानीभूत्तथैवेजान. स्यादिति । यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथै-
वास्य वपट्कुर्यात् । समानमेवैनं तत् करोति, यद्दामयेत
पापीयान् स्यादिति । उच्चैस्तरामस्यर्चं ब्रूयात्रीचैस्तरावपट्^(६)
कुर्यात् । पापीयस्यसमेवैनं तत् करोति, यं कामयेत येयान्
स्यादिति । नीचैस्तरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चै स्तरान्वपट् कुर्यात्,
येयास्यसमेवैनं तत् करोति, त्रिय एवैनं तच्छ्रियमाद-
धाति ॥ ३ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वपट्

१ योस्य सृत्तस्र्मै स्तरोतवे इति ३० । योस्य सृत्तस्र्मै तरोतवे इति ३०,
च० च ।

२ भ्रातृव्यवता इति ३०, ट० च ।

३ निर्हाणच्छदिति ३० ।

४ येनैव वपट् परार्धोति इति ट० । येनैव पट्परार्धोतीति ३०, ३०, ३० च ।

५ रिक्त्वाद्यानमिति ३०, ट० च ।

६ नीचैस्तरान् वपटिति च० ३० ट० च ।

कुर्ध्यात् । साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां परि-
गृह्णाति । संततमृचा वषट्कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया-
पशुभिः, य एवं वेद् ॥ ४ ॥

वञ्जी वै वषट्कारः । स उ एष प्रहृतः^(१) शान्तीदीदाय ।
तस्य ह न सर्व एव शान्तिं वेद् नो प्रतिष्ठां । तस्माद्वाप्येतर्हि भूया-
निव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति । वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार मा मां प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृचं
वृहता मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन्
प्रतिष्ठां मा गमयेदिति । तद् ह स्माह, दीर्घमेवैतत् सदः
प्रभोजः । सह ओज इत्यनुमन्त्रयेत्, ओजय ह वै सहय
वषट्कारथ प्रियतमे तन्वौ प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्हयति ।
प्रियया तन्वा समृध्यते, य एवं वेद् ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्-
कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्रयते, वागोजः सह ओजो मयि
प्राणापानाविति । वाचं चैव तत् प्राणापानौ च होता आत्मनि
प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमोयते, य एवं वेद् ।
शन्नी भव हृद् आपीत इन्द्रो पितेव सोमसूनवे सुशेवः । सखेव
सख्य उरु शश्व धोरः प्र ण आयुर्जीविसे सोम तारोरित्वात्मनं
प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्य-
विहर्तुर्मनरिहन्माभक्षयेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति, आयु-
रेवास्मै तत् प्रतिरते । आप्यायस्वसंतेपयात्सीति हाभ्यां चम-
सानाप्याययन्त्यभिरूपाभ्यां । यद् यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

प्राणा वा ऋतुयाजाः, तद्यदृतुयाजैश्चरन्ति, प्राणानिव तद्यजमाने दधति । पठतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार ऋतुभिर्यजन्ति, अपानंमेव तद्यजमाने दधति । द्विऋतुनेति उपरिष्टाद्, व्यानमेव तद्यजमाने दधति । स चासुसभृतस्त्रेधाविद्धतः^(१), प्राणोपानी व्यान इति । ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंल्लोक आर्धोत्याध्नोत्यमृतत्वमक्षितं स्वर्गं लोके । ते वा एते प्राणा एव, यदृतुयाजाः । तस्मादन्नवानं^(२) ततो यजन्ति^(३), प्राणानां सन्तत्यै । सन्तता इव हीमे प्राणाः । अथो ऋतवो वा ऋतुयाजाः । सःस्थानुषपट्कारः । योवानुषपट्^(४) कुर्यात्, असःस्थितानृतून् संस्थापयेत् । यस्तं तत्र ब्रूयात्, असःस्थितानृतून् ममतिष्ठि । यो दुःखमनुभविष्यतीति^(५), शश्वत्तथा स्यात् ॥ ७ ॥

तदाहुः, यद्येता यद्येता यद्यदिति, मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यति, अथ कष्मादहोत्रभ्यः सद्भ्यो होत्रागंसिभ्यो होता यद्येता यद्यदिति^(६) प्रेष्यतीति । वाग्वै होता, वाक् सर्व ऋत्विजः, वाग् यद्यहाग् यद्यदिति । अथो सर्वे वा एते सप्तहीतारोपि वा ऋचाभ्युदितं, सप्तहीतार ऋतुया यजन्तीति । अथ य उपरिष्टाद्

१ विद्धत इति ग० । विद्धित इति घ० ।

२ तस्मादन्वानिति भा०, ट० घ० ।

३ यजन्तीति ग० ।

४ योवानुषपट् इति ग०, घ०, भ०, ट० घ० ।

५ दुःखम भविष्यतीतीति घ०, भा०, ट० घ० ।

६ होत्रागंसिभ्यो होता यद्यदिति ग० ।

संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः । स योत्र भक्षये-
 द्यस्तं तत्र ब्रूयात्, अशान्तो भक्षो नानुवपट्कृत आत्मानमन्त-
 रगात्र जीविष्यातीति । तथा हास्याद्यो^(१) वै भक्षयेत्,^(२) प्राणी
 दादयर्चजामितायै, ते वै दादय भवन्ति, दादय ह वै मासाः,
 भक्षः प्राण आत्मनमन्तरगादिति । तथैव ह भवति निम्पेदिति
 वाव जिघ्रेत्तत्र^(३) त द्विदेवत्येषु^(४) चेति, तदु तत्र शासनं वेद-
 यन्ते^(५) अथ यदमू व्यभिचरती नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्वर्यु ।
 तस्माद्दुर्तुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत । ता
 हिङ्गारेणैवाभ्यजिघत् । ताः प्रजा अमारन्^(६), तद्वध्यते वा एत-
 द्यज्ञो यद्वींषि पचन्ते । यत् सोमः सृयते, यत् पशुरालभ्यते,
 हिङ्गारेण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिघति, यज्ञस्याहतायै
 (७) यज्ञस्याह्यै यज्ञस्य वीर्यवत्तया इति । तस्मादु हिङ्क्लियते,
 तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सृर्चति, स येषो भवति, प्रजाप-
 तिर्हि तमभिजिघति । यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते^(८) यत्र सृयते,

१ हास्याद्य इति ङ०, ट० च ।

२ भक्षेदिति ङ० ।

३ जिघ्रे तचेति च०, ङ०, ट० च ।

४ तद्विदेव तेषु इति ङ०, ङ०, ट०, च । तद्विदेव तेषु इति ङ० ।

५ तदुत्तरशासन वेदयन्ते इति ङ० ।

६ अस्वमारन् इति ङ० । अस्वमारदिति ङ० ।

७ यज्ञस्याहतायै इति च०, ङ० च ।

८ मध्य खाले इति ङ० ।

तद्धि सापि हिङ्गोति । अथो खल्वाहुः, महर्षिर्वा^(१) एतद्यज्ञ-
स्याग्ने गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यद्विद्वारः । तं
देवाद्य ऋयद्यातुषन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्ने गेयमद्रा-
गिति^(२) । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यद्विद्वारः । ततो वै स
देवानां श्रेष्ठोभवत् । ये न वै श्रेष्ठः, तेन वसिष्ठः । तस्माद्
यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरीयात् । तथा
हास्य प्रीती हिङ्गारी भवति । अथ देवाद्य ह वा ऋपयद्य
यदृक्सामे अपश्यन् । ते ह सैने^(३) अपश्यन् । ते यत्रैने अप-
श्यन्, तत एवैनं सर्वं दोहमदुहन् । ते वा एते दुग्धे यातयामि,
य ऋक्सामे । ते हिङ्गारेणैवाप्यायेते । हिङ्गारेण वा ऋक्-
सामे आपीने यजमानाय दोहं दुहाते । तस्माद् हिङ्गत्याध्वर्यवः
सोममभिपुण्वन्ति । हिङ्गत्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्ति । हिङ्गत्यो-
क्यग ऋचात्विष्यं कुर्वन्ति । हिङ्गत्याधर्वाणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति ।
तस्माद् हिङ्गियते । प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति । अथो खल्वा-
हुः, एको वै प्रजापतेर्ब्रतं विभर्त्ति गौरिव, तदुभये पशव
उपजीवन्ति, ये च ग्राम्या ये चारण्या इति ॥ ८ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः, छन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति ।
शष्मावोमित्याह्वयते, प्रातःसवने वराचरेण । शष्मावो दैवेत्यध्वर्युः
प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा

१ मह ऋषिर्वेति च०, ग०, च । मह ऋषिर्वेति म० ।

२ गेयमस्रागागिति इ० ।

३ सैने इति ।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्^(१) । पुरस्तात् प्रातःसवने चीकृपता^(१)
 मुक्यं वाचीत्याह, शस्वा चतुरचरमोमुक्यशा इत्यध्वर्युः
 प्रतिगृणाति । चतुरचरं तत्, अष्टाचरं सम्पद्यते । अष्टाचरा
 वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत् । उभयः प्रातःसवने चीकृपता
^(१)मध्वर्यो गंसावोमित्याह्वयते । माध्यन्दिने षड्चरेण गंसा
 वो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । षड्चाचरं तदेकादशाचरं सम्प-
 द्यते । एकादशाचरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । पुरस्तान्
 माध्यन्दिने चीकृपता^(१)मुक्यं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्वा षड्चर-
 मोमुक्यशा यजेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । षड्चाचरं तदेकादशाचरं
 सम्पद्यते । एकादशाचरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । उभयतो
 माध्यन्दिने चीकृपता^(१) मध्वर्यो गृगृसावोमित्याह्वयते । तृती-
 यसवने सप्ताचरेण गृसावीदैवेत्यध्वयः प्रतिगृणाति । षड्चाचरं
 तद्वादशाचरं सम्पद्यते । द्वादशाचरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
 पुरस्तात्तृतीयसवने चीकृपता^(१)मुक्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह,
 शस्वा नवाचरमोमुक्यशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । त्र्याचरं
 तद् द्वादशाचरं सम्पद्यते । द्वादशाचरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
 उभयतस्तृतीयसवने चीकृपता^(१) मित्येतद्वै छन्दः, छन्दमि प्रति-
 ष्ठापयति । कल्पयत्येव देवविशः, य एवं वेद । तदप्येपाभ्यनूक्ता,
 यद्वायवे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतन्नानाच्छन्दांस्यन्तरेण गता इय । अथैते श्विष्ठे बलिष्ठे

१ गायत्रमेवैतदिति ५० ।

१,२,४,५,६ ०. चीकृपेति ५० । चीकृपेति २० ।

नान्तरे णव ते ताभ्या(१)प्रतिपद्यते, तद्वर्त्तस्कन्दं रोहस्यरूप स्वर्गं
तदनु वा न(२) मङ्क्लामेत । अमृत वै प्रणवः, अमृतेनैव तत्
सृष्ट्यु तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा व७गेन वा गर्त्तं सङ्क्लामेत,
एव तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणवः, ब्रह्मणैवास्मै तद्ब्र
ह्मोपसन्तनोति । शुद्ध प्रणवः स्यात् प्रजाकामाना मकरान्त ।
प्रतिष्ठाकामाना मकरान्त प्रणवः स्यादिति हैक आहुः । शुद्ध इति
त्वैव स्थितौ भोमासितं प्रणवः । अघात इह शुद्ध इह पूर्ण इति,
शुद्ध प्रणवः स्याच्छस्यानुवचनयोर्मध्य इति, ह स्माह कौपीत
किं । तयस हेतु भवति मकरान्तोवसानार्थे । प्रतिष्ठा वा अव
स न, प्रतिष्ठित्या एव । अथोभयो कामयोरास्या एतौ वै छन्द-
प्रवाहावर छन्दः परच्छन्दोतिप्रवहत, तस्यायुर्नहिनस्ति, छन्दसा
छन्दोतिप्रोठ स्यात्, यत्रैव य द्विधास्त मनमा प्रेष विध्ये(३) छन्दमा
क्रन्दत्वे द्रवति वाच वा शीर्षित इति । त्रि प्रथमा त्रिरुत्तमाम
न्वाह, यत्रस्यैव तद्वर्हिंसौ नह्यति, स्त्रेस्त्रे वलायाविस्त्रसाय । यद्यपि
छन्दः प्रातः सवने युज्येतार्धचंग एव तस्य ग्रस्य(४) गायत्रा
रूपेण । अथो प्रातः सवनरूपेणेति, न त्रिष्टुब्धगत्यावितस्त्रि
स्थानेर्धचंगस्ये चत् किञ्चिच्छन्दः प्रातः सवने युज्येता(५) पञ्च
एवैनयो ग्रस्यमिति सा स्थिति ॥ ११ ॥

१ वन्तिष्ठनात्तरवत्यताभ्यामिते च० ।

२ तदनुवानमिति च० इ० भा० ट० च ।

३ वैध इति ट०

४ ग्रस्यमिति भा० ।

५ युज्यतामिति च० ।

अथात एकाहस्य प्रातःसवनं । प्रजापतिं ह वै यज्ञं तन्वानं
 वहिष्यवमान एव मृत्युं मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत् । स आग्नेय्या
 गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत् । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(१) । प्रजापतिं पर्यक्रा-
 मत् । तं सामान्येऽसीदत् । स वायव्या प्र उ गं प्रत्यपद्यत् । मृत्यु-
 र्वाव तं पश्यत्^(२) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं माध्यन्दिने पवमाने
 सीदत् । स ऐन्द्र्या त्रिष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत् । मृत्युर्वाव तं
 पश्यत्^(३) । प्रजापतिं पर्यक्रामत्^(४) । स तेनैव द्रविणे पूर्वा
 निष्केवल्यस्य स्त्रीत्रियमासीदत्, तमस्तृणोत् । तस्माद्दु य एव
 पूर्वमासीदति, स तत् स्तृणुते । विद्वान् मृत्युरनवकाशमपा-
 द्रवत्, अग्रप्सत्, इतरो निष्केवल्यं । तस्मादेकमेवोक्त्यं होता
 मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते । निष्केवल्यमेवात्र हि प्रजापतिं मृत्युर्वा-
 जहात् ॥ १२ ॥

मित्रावरुणावब्रवीत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां,
 मैत्रावरुणीयां । तथेत्यब्रूतां । तौ सयुजौ सबली भूत्वा प्रासहा
 मृत्युमत्यैतां । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां^(५) ।
 तस्मान् मैत्रावरुणः प्रातःनवने मैत्रावरुणानि शंसति । तौ ह्यस्यै
 तद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

१ मृत्युर्वावदेत पश्यन् इति ङ० । मृत्युर्वावद पश्यदिति ग०, भ० च ।

२, ३, मृत्युर्वावद पश्यदिति भ०, ट० च । मृत्युर्वावत पश्यन्निति ङ० ।

४ ट, चिन्हित पुस्तके न मध्यन्दिन इत्यादि पर्यक्रामदित्यन्त पाठ पुनर-
 मात् ।

५ ट, चिन्हितपुस्तके तथेत्यभूतामित्यादिर्नैमाषणीयामित्यन्त पाठ पुनर-
 मात् ।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः । उत वा-
 मुषमो बुधिः^(१) साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति ऋचाभ्यनूतं ।
 मा नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिगादसेति, मैत्रावरुणस्य
 स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायतेति उक्त्यमुखं । प्र मित्र-
 योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत
 एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति षषट्कृत्यानुषट्करोति । प्रत्ये-
 वाभिसृगन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनारागप्साः सीदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमब्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छं-
 सीयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजो
 सवलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्ग-
 मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छंसीयां । तस्माद् ब्राह्मणाच्छंसी-
 प्रातःसवन ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शप्सति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञ-
 स्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देव ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शप्सति,
 इन्द्र पिव प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्यपोतिरिति
 ऋचाभ्यनूतम् । आयाहि सुपुमाहित आ नो याहि सुतावत
 इति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षण
 इति उक्त्यमुखं । उद्देदभिश्रुतामघमिति पर्यासः । इन्द्र क्रतुविद-
 मिति यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति, षषट्-
 कृत्यानुषट्करोति । प्रत्येवाभिसृगन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
 रागप्साः सीदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी अब्रवीत्, युवन्न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम-

च्छावाकीयां । तथेत्यवृताम् । तौ सयुजौ शवनी भूत्वा
 प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
 मच्छावाकीयां । तस्मादच्छावाकः प्रातःसवन इन्द्राग्नि
 शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्वेवेन्द्राग्नि
 शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जेन्या वस् । इन्द्राग्नी सीम-
 पोतय इति, ऋचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतन्तोशा इतद्वृणा
 हुय इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपी । इन्द्राग्नी अपसस्परी-
 त्युक्थमुखं । इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति पर्यासः । इन्द्राग्नी आगत-
 मिति, यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वपट्-
 क्त्यानुवपट् करोति । प्रत्वेवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
 राशप्साः सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शंसावोमिति, स्तोत्रियागानुरूपायोक्थमुखाय परिधानी-
 याचै इति, चतुश्चतुराङ्गयन्ते^(१) । चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
 तिष्ठन्ते^(२) । अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामास्यै । अथो चतु-
 ष्षर्वाणो हि प्रातःसवने होत्रकाः । तस्माच्चतुःसर्वे गायत्राणि
 शंसन्ति । गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति ।
 तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्कः, अन्ते-
 नैवान्तं परिदधति । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यत् महतीभिर्य-
 जन्ति । सर्वे सृतवतीभिः पोतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्य
 ज्ञेऽभिरूपं, तत्समृद्धं । सवऽनुवपट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्वा अनु-

१ आचक्षते इति ग० ।

२ प्रतितिष्ठन्तीति ३० । प्रतितिष्ठते इति ग० ।

यपट्कारो नेत् श्विष्टकृतमन्तरयाभिति । अय वै लोके प्रात-
सवन । तस्य पञ्च दिश पञ्चोक्तानि । प्रात सवनस्य स एते
पञ्चभिरुक्तयैरेता पञ्च दिश आग्नोत्येताः पञ्च दिश आ-
ग्रेति ॥ १६ ॥

घ्नन्ति वा एतस्मिन् यद्भिषुण्वन्ति । यन्न वा एतद् घ्नन्ति,
यद्दक्षिणा नीयन्ते । दन्न वा एता सन्नक्षियन्ति, तद्दक्षिणाना
दक्षिणात्व । स्वर्गो वै लोको माध्यन्दिन सवन । यन्माध्यन्दिने
सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । बहुदेयं सेतु वा
एतत् यजमान सस्क्रुते स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ।
दाभ्यां गार्हपत्ये, १) जुहोत्वध्वर्युं, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्वान्नेय्या
ग्नीधोये, गन्तरिन्न तेन । यन्माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते,
स्वर्ग एतेन लोके हिरण्य हस्ते भवति । अथ नयति, सत्य वे
हिरण्य, सत्येनैवैनं तद्वयति अग्रेण गार्हपत्य जघनेन सदी
न्तराग्नीधोयञ्च सदस्य । ता उदीचीरन्तराग्नीधोयञ्च सदस्य
चात्वालक्षोतसृजन्ति । एतेन ह स्या वा अङ्गिरस स्वर्ग लोक
मायन् । ता वा एता पन्थानमभिवहन्ति ॥ १७ ॥

अग्नीध्रे, १) अग्ने ददाति । यन्नमुख वा अग्नीत् यन्नमुखेनेव
तद्यन्नमुख समर्थयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो वे ब्रह्मा,
प्रज पतिमेव तेन प्रीणाति । ऋत्विगभ्यो ददाति, होत्रा एव तथा
प्रीणाति । सदस्येभ्यो ददाति, सोमपीथस्तथा निष्क्रीणीते । न हि
तस्मा अर्हति सोमपीथ तथा निष्क्रीणीयात् । या शुश्रूयव आर्धे

१ गार्हपत्यनति भा० ४, ४ ।

२ आग्र प्र इति भा० ४ ।

याय ददाति, देवलोके तयाद्भौति । यामशुश्रूषवेऽनार्षेयाय ददाति,
मनुष्यलोके तयाद्भौति । यामं प्रसमाय ददाति, वनस्पतयस्तया
प्रथन्ते । यां याचमानाय ददाति, भ्रातृव्यन्तया जिन्वीते । यां
भीषाघ्नं, तथा ब्रह्मातीयात् । यां प्रतिनुदन्ते, सा व्याघ्री दक्षि-
णा । यस्तां पुनः प्रतिगृह्णीयात्, व्याघ्री ह्येनं भूत्वा प्रव्वीनीयात् ।
अन्यया सह प्रतिगृह्णीयात्, अथ हैनत्र प्रव्वीनाति ॥ १८ ॥

यद्वा ददाति, वैश्वदेवी वै गौः, विश्वेषामेष तद्देवानां तेन
प्रियं धामोपैति । यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्नेरेव तेन
प्रियन्धामोपैति । यद्विं ददाति, आव्यन्तेनापजयति । यत्कृतात्रं
ददाति, मांसन्तेन निष्क्रीणीते । यदनो वा रथो वा, गरीरन्तेन ।
यद्वासो ददाति, हृहस्पतिं तेन । यद्विरण्यं ददाति, आयुस्तेन
वर्षीयः कुरुते । यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन
प्रियन्धामोपैति । अन्ततः प्रतिहर्त्से देयं । रौद्रो वै प्रतिहर्त्ता,
रुद्रमेव तद्विरवजयति । यन्मध्यतः प्रतिहर्त्से दद्यात्, मध्यतो
रुद्रमन्वषयजेत् । स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविध्यत् । तद्वि-
रपनुोद् । तद्विरन्वपश्यत् । यदात्रेयाय हिरण्यं ददाति,
तम एव तेनापहेत । अथो ज्योतिरुपरिष्ठाहारयति, स्वर्गस्य
लोकस्य समष्टौ ॥ १९ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । ऋक् च वा इदमये साम
वास्तां^(१), सैव नामर्गासीत् । अमो नाम साम, सा वा ऋक् सामो-
पावदत्, मिथुनं सश्रवाव प्रजात्या इति^(२) । नेत्यववीक्षाम, ज्यायान्

१ चानामिति इ० । श्रुत्वामिति ट० ।

२ प्रजापत्या इति ट० । प्राजापत्या इति च०, ऋ०, च ।

या अती मम महिमेति । ते हे भूत्वोपावदताम् । ते न प्रतिवचनं
समवदत । तास्तिस्त्रो भूत्वोपावदन् । यत् तिस्त्रो भूत्वोपावदन्, तत्
तिस्रभिः समभवत् । यत् तिस्रभिः समभवत्, तस्मात्तिस्रभिः स्तुव-
न्ति, तिस्रभिरुद्रायन्ति, तिस्रभिर्हि सामं सम्मितं भवति । तस्मादे-
कस्य बहुो जाया भवन्ति, न हैकस्या बहवः महपतयः । यद्दै तस्मा
चामथ समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् साम्नः सामत्वं ।
सामं भवति श्रेष्ठतां गच्छति । यो वै भवति, स सामं भवति ।
असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पश्चान्यद्भूत्वा पश्चान्यद्भूत्वा
कल्पेताम्, आहावय हिङ्गारय प्रस्तावय प्रयमा चोद्गीथय
मध्यमा च प्रतिहारयोत्तमा च निधनय वपट्कारय । ते यत्
पश्चान्यद्भूत्वा पश्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहु, पाङ्क्तो यज्ञः
पाङ्क्ताः पगव इति । यद्दु विराजं दग्नीमभिसम्भयेयातां,
तस्मादाहुर्विराजो यज्ञो दग्न्थां प्रतिष्ठित इति । यद्दु हृहत्याः
प्रतिपद्यते । बार्हती वा एषः, य एषस्तपति । तदेनं स्वेनरूपेण
समर्धयति । हे तिस्रः करोति । पुनरादायं प्रजात्यै रूपं हावि-
याग्रे भवतः । तत उपप्रजायते ॥ २० ॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पत्रो धाय्या, पगवः
प्रगायः, यहाः^(१) सूक्तं, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, प्रतिष्ठा परि-
धानीया, अयं याज्या । सोस्त्रिंश लोके भवत्यमुस्त्रिंश प्रजया
च यज्ञभिय गृहेषु भवति, य एष वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं शृणोति । आत्मा वै स्तोत्रिय, स मध्यमया याचा
गंस्तव्य आत्मानमेवा अस्य तत् कम्पयति । अनुरूपं शंसति,

प्रजा वा अनुरूपः, तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । प्रतिरूपी
 हेवास्य प्र जायामाजायते नाप्रतिरूपः । तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं
 कुर्वन्ति । स उच्चैस्तरामिव शंसत्यः, प्रजामेवास्य तच्छ्रेयसी-
 करोति । ध्यायां शंसति, पत्नी वै धाय्या, सा नीचैस्तरामिव
 शंसत्या । प्रतिवादिनी हेवास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं
 विहान् नीचैस्तरान्धायां शंसति । प्रगाद्यं शंसति, पशवो वै
 प्रगाद्यः, स स्वरवत्या वाचा शंसत्यः । पशवो वै प्रगाद्यः, पशवः
 स्वरः, पशूनामाख्यै सूक्तं शंसति । गृहा वै सूक्तं, प्रतिवीतं तत्,
 प्रतिवीततमया वाचा शंसत्यम् । स यद्यपि ह दूरात् पशू-
 लभते, गृहानेवैनानाजिगमियति । गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा ।
 निविदं शंसति, यदन्तरात्मन्, तद्विवित्, तदेवास्य तत्
 कल्पयति । परिधानीयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानीया, प्रति-
 ष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यवा यजति, अन्नं वै
 याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत् कल्पयति । मूलं वा एतद्यज्ञस्य,
 यद्वाय्याद्य याज्याद्य । तद्यद्वाः अन्ना^(१) दाय्याद्य याज्याद्य सुशु-
 उन्मूलमेव तद्यज्ञं वुर्युः । तस्मात्ताः सामान्य एव स्युः ॥ २२ ॥

तदाहुः, किन्देवत्यो यज्ञ इति । ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे वाय
 यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन् । ता प्रातःसवने
 मरुत्वतीये तृतीयसवने च । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरु-
 त्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्केवलानि शंसन्ति । यदेव निष्केव-
 ल्यानि, तत् सर्गस्य लोकस्य ^(१) रूपं । य देवनिष्केवलानि, एकं

१ तद्यन्या अन्य इति व० । तदास्य न्या इति ग० ।

१ ह्यभ्येति व० ।

ह या अप्रे सवनमासीत् प्रातःसवनमेव । अथ हैतं प्रजापति-
 रिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत्, यन् माध्यन्दिनं सवनं ।
 तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव
 निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि,
 या ह वै देवताः प्रातःसवने होता शंसति, ताः गत्वा होत्रा-
 शंसिनोनुशंसन्ति । मैत्रावरुणं ढचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयं
 मैत्रावरुणं । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुशंसति । ऐन्द्रं ढचं प्र उ
 गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्रं । ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुशंसति,
 ऐन्द्राग्नं ढचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्राग्नं । ऐन्द्राग्न-
 मच्छावाकोऽनुशंसति । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वमरुत्व-
 तीया । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि,
 तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि, यदेददेवीरसहि-
 ष्ठमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति ऋचाभ्यनूतं । देवान्
 ह यज्ञन्तन्वाना असुररक्षांस्यजिघांसन् । तेऽभुवन्, वामदेवं त्वं
 न इमं यज्ञं दक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो
 भरद्वाजं, सर्वाननु विश्वामित्रं । तस्मान् मैत्रावरुणो यामदेवात्र
 प्रचवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसी, भरद्वाजादच्छावाकं, सर्वे वि-
 श्वामित्रात् । एत एवासीत्तदृषयो हरहर्नमगा अप्रमत्ता यज्ञं
 रचन्ति, य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगीपथब्राह्मणस्य तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

धोम् । कया नक्षत्र आशुवत् कया त्वं न ज्येति मैत्रावरु-

यस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कस्तमिन्द्र त्वा वसुमिति बार्हतः प्रगा-
थः । तस्योपरिष्ठाद्ब्राह्मणं । सद्यो ह जातो हृषभः कनीन इति
उक्थमुखम् । एवा त्वामिन्द्र वञ्चित्रवेति पर्यासः । उग्रद्रुपुणः^(१)
सुमना उपाक इति यजति । एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्री-
णाति, वषट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति,
न ह्यनाराशप्साः सीदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदस्य सृतीषहं तच्चा यामि सुवीर्यमिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ । उदु त्ये मधुमत्तमा गिर इति बार्हतः
प्रगाथः । पशवो वै प्रगाथः, पशवः स्वरः, पशूनामास्यै । अतो मध्यं
वै सर्वेषां हृन्दसां हृहतौ, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तन्मध्ये-
नैव मध्यं समर्द्धयति । इन्द्रः पूर्भिर्दातिरहासमर्कैरित्युक्थमुखं ।
उदु ब्रह्माण्यैरतश्चवस्येति पर्यासः । एवेदिन्द्रं हृरणं वञ्चवाहुमिति,
परिदधाति । वसिष्ठासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति । अन्नं वा अर्कः,
अन्नाद्यमेवास्यै तत्परिदधाति । स न स्तुतो धीरवडातु गोमदिति,
प्रजाञ्चैवास्यै तत्पशुंघाशास्ते । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति,
स्वस्तिमतो रूपसमृद्धा । एतद्दे यन्नस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्धं । यत्
कर्म क्रियमाणमृग्यञ्जुर्वाभिर्दति, स्वस्ति तस्य यन्नस्य पारमश्रुते ।
य एतं वेद यद्यैतं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंसो एतया परिदधाति ।
ऋजोपो वचो हृषभस्तुरापाडिति यजति । एतामेव तद्देवतां
यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते-
नाप्याययन्ति, न ह्यनाराशप्साः सीदन्ति ॥ २ ॥

तरोभिर्वोविद्वसुन्तरणिरिक्षिपासतीति, अच्छावाकस्य स्तो-

त्रियानुरूपी । उदिन्वस्य रिच्यत इति, वार्हतः प्रगाथः । तस्योक्तं
 ब्राह्मणं । भूय इडावृधे षीर्यायेति उक्थमुखम् । इमानूपु प्रभृतिं
 सातयेधा इति, पर्यासः । तस्य दशमोमुदरति । घोरस्य धा
 आङ्गिरसस्यैतदार्यं नेद्यज्ञं निर्दहेत् शस्यमानं पिबा वर्धस्व तव
 द्या सुतास इति यजति । एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रीणाति
 वषट्कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिभृगन्ते नाप्याययन्ति, न
 ह्यनारागऽसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्वर्यां शऽसावोमिति, स्तोत्रियानुरूपाय प्रगाथायी
 क्थमुखाय परिधानीयाया इति, पञ्चकृत्व आङ्गयन्ते । पञ्चपदा
 पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः । सर्वे ऐन्द्राणि त्रेष्टुभानि शंसन्ति । ऐन्द्र
 हि, त्रेष्टुभं माध्यन्दिनऽसवनं । सर्वे समवतीभिः परिदधति,
 तद्यत् समवतीभिः परिदधति । अन्तो वै पर्यासोन्त उदर्कः,
 अन्तेगैवान्त परिदधति^(१) । सर्वे मद्गतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मद्ग
 तीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति ।
 यद्यज्ञेभिरूप, तत् समृद्ध । सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्वा
 यमु वषट्कारी नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामेति । अन्तरिक्षलीको
 माध्यन्दिन सवनं । तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्तानि माध्यन्दिनस्य
 सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेता पञ्च दिशः आप्नोत्येताः
 पञ्च दिशः आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदौषासन तृतीयसवन उपाम्यन्ते, पितृनेव तेन प्रीणा-
 ति । उपांशु पात्नीवतस्याग्नीध्री यजति, रेतो वै पात्नीवतः,
 उपांश्विव वै रेतः सिच्यते, तन्नानुवषट्करोति, नेद्रेत सितां

संस्थापयामीति । असंस्थितमिव वै रेतः सिक्तं समृद्धं । संस्था वा
 एषा, यदनुवपट्कारः । तस्मान्नानुवपट् करोति । नेष्टुरुपस्ये ।
 धिष्णान्ते वासीनो भक्षयन्ति, पत्नीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत् ।
 पत्नीषु रेतो धत्ते, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां
 प्रजननाय । प्रजायान् प्रजनयिषुर्भयति प्रजात्यै । प्रजायते प्रजया
 पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ शाकलां जुहति । तद्यथाहिर्जीर्णांशास्त्वचो निर्मुच्येत
 इषीका वा मुञ्जात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्प्रमुच्यन्ते,
 ये शाकलां जुहति । द्रोणकलगे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरा-
 दधति । पशुषो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भस्मान्ते निव-
 पन्ति । योनिर्वै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनंस्तद्गोष्ठे निरपक्रमो
 निदधति । अथ स व्याहृतीप्सु सोमानाप्राययन्ति, तान् ह अन्त-
 र्वेद्यां सादयन्ति, तद्धि सोमस्यायतनं । चात्वान्नादपरेणाध्वर्यु-
 यमसानद्भिः पूरयित्वादीचः प्रणिधाय हरितानि लणानि व्यव-
 दधति । यदा वा आपस्यौपधयय सङ्गच्छन्ते, अथ सत्सः सोमः
 सम्प्रयते । ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति । यज्ञो वै विष्णुः, यज्ञमेवै-
 नमन्तः^(१) प्रतिष्ठापयति । अथ यद्भक्षः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति,
 मानुषेणैवैनं तद्भक्षेण देवं भक्षमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुष्मिंल्लोकेध्वर्युञ्च यजमानञ्चाभिवहति, तद्यदेनं
 दधानभिहुत्यावभृथमुपहरेयुः । यथा कुणपं वाति, एवमेवैनं तत्
 वारोति । अथ यदेनं दधानभिहुत्यावभृथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं
 सयोनिं सन्तनुते, समृद्धिं सम्हरन्ति । अभूद्देत सविता वन्द्यो ।

नून^(१) इति जुहोति, सर्वमेवैनं सपर्वाणं सम्भरन्ति^(२) । तिसृभि-
स्त्रिहृद्भिर्यज्ञो द्रुष्यवतीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं सर्वाङ्गं सम्भ-
रति^(३) । सौमीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं स आत्मानं भरति^(४) ।
पञ्चभिरभिजुहोति, पाङ्क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्धे । पाङ्क्तः
पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति । पाङ्क्ताः पशवः, पशुश्चैव प्रतितिष्ठति ।
प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी । कुसीदं^(५) वा एतद्यमस्य^(६) यज-
मान आदत्ते, यदीपधोभिर्वेदिं स्तृणाति । तां यदनुषोष्य प्रया-
यात्, यातयेरन्नेनमेऽमुषिंज्ञोके यमे यत्कुसीदमयमित्यमप्रतीत-
मिति^(७) वेदिमुपोपन्ती^(८) हैव सन्यमङ्कुसीदं निरवदाय^(९) अनृणो
भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहेऽमी-
त्याह, हेतादा यजमानस्यापराभावाय यदु मियमिव चरन्त्य-
ञ्जलिना सक्तान् प्रदाव्यै जुहुयात् । एष ह वा अग्निर्वैश्वानरो
यत् प्रदातव्यः, सस्यामेवैनं तद्योन्यां सादयति ॥ ८ ॥

अन्हां विधान्यामेकाष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पञ्चका प्रात-
रेतेन कक्षमुपोषेत् । यदि दहति पुण्यमम भवति, यदि न दहति

१ वन्द्योत्तुन इति ग०, भ० च ।

२ सम्भरन्ति इति ग०, भ०, ट० च ।

३-४, सम्भरन्तीति च० ।

५ यम इयं यमसो कुसीदमोदमिति ग० । यम इयं यमी यत् कुसीदमिति च० ।

६ एतद्यजमानस्येति च० ।

७ कुसीदमपमित्यमप्रतीतमिति ग० । कुसीदमपमित्यमप्रतीतमिति च०, भ० च ।

८ वेदिमुपोषतीति भ०, ट० च ।

९ निर्वंदायेति च०, भ० ।

पापसमं भवति । एतेन ए स्म वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घ-
 सत्रमुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारमेव
 विद्वान्यजते, सममुषिंश्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा,
 वायुर्वा उपश्रोता, आदित्यो वा अनुख्याता, तान्य एवं विद्वान्य-
 जते, सममुषिंश्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । यत्रो नभसस्पति-
 रित्याह, अग्निर्वै नभसस्पतिरग्निमेव तदाह । एतन्नो गोपायेति
 स त्वं नो नभसस्पतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाह ।
 एतन्नो गोपायेति देव संस्त्रानेत्याह^(१), आदित्यो वै देवसंस्त्रानः,
 आदित्यमेव तदाह । एतन्नो गोपायेत्ययं ते योनिरिति, अरण्यो-
 रग्निं^(२) समारोपयेत् । तदाहुः, यदरण्योः समारूढो नश्येदु-
 दस्याग्निः सोदेत्, पुनराधेयः स्यादिति । या ते अग्नेर्यज्ञिया
 तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्याविशायन्ते योनिरित्यात्तन्नग्नीन्
 समारोपयेत् । एष ह वा अग्निर्वीनिः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां
 सादयति ॥ ८ ॥

यो ह वा अग्निष्टोमं सान्हं वेद, अग्निष्टोमस्य सान्हस्य
 सायुज्यं सलीकतामश्नुते । य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्वेपोग्नि-
 ष्टोम एष सान्हः, तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः, सान्हो वै नामैषः,
 तेनासन्त्वरमाणायरेयुः^(३) यद्वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्त्रानेत्याहेति ग० । संस्त्रानेत्याहेति ऋ० ।

२ अरण्योरग्नीनिः ऋ०, ट० ष ।

३ अमत्वरमाणायरेयुः ऋ०, ट० ष ।

रमाणाश्चरन्ति,^(१) तस्माद्धिदं । तं प्राची ग्रामता बहुलाविष्टा ।
 अथ यद्वेदं तृतीयसवने सत्स्वरमाणाश्चरन्ति,^(२) तस्माद्धिदं प्रत्यञ्चै-
 हीर्घारणानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्यदिनसवन एवं
 तृतीयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासत्स्वर-
 माणाश्चरेयुः^(३) । यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रतमं तपति,
 तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्यथ
 बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् ।
 अथो यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्बलिष्ठतमया
 वाचा तृतीयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त द्रेशत^(४),
 वाग् हि शस्त्रं, यवानुवाचोत्तरख्योत्तरयोत्सहेत्, आसमापनाय-
 तना प्रतिपद्येत^(५) । एतत् सुगस्ततरमिव भवति, स वा एष
 न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेन पद्यादस्तमवतीति
 मन्यन्ते, अन्ह एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यतेहरेवाधस्तात्
 क्षणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति
 नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं
 गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रिमेवाधस्तात् क्षणुतेऽहः पर-
 स्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न ह वै

१,२, गत्स्वरमाणाश्चरन्तीति ग० ।

३ तेनासत्स्वरमाणाश्चरेयुरिति ग० ।

४ वाक् इ शंसेति ष० ।

५ प्रतिपद्यते इति ग० ।

कदाचन निग्नीचति । एतत्सह सायुज्यं सलोकतामश्रुते, य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव तृतीयसवनं, देवाऽसुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः कदाहश्चेमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति । अहश्चेयग्निरव्रयोत्, अहश्चेति वरुणः, अहं चेति वृहस्पतिः, अहं चेति विष्णुः । तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धिर्निर्जघ्नुः । यदभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धिर्निर्जघ्नुः, तस्मादुत्था अभ्युत्थाय ह वै द्विपक्तं भ्रातृव्यं निर्हन्ति^(१), य एवं वेद । सोग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयीभिरुक्थानि प्रणयन्ति । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मात्साकमश्वं । यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्युः^(२), तस्मात्पञ्च देवता उक्थे गस्यन्ते । या वाक् सोग्निः, यः प्राणः स वरुणः, यन्ननः स इन्द्रः, यच्चक्षुः स वृहस्पतिः, यच्छ्रोत्रं स विष्णुः । एते ह वा एतान् पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन् । तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता उक्थे गस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्ह्येतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणैभ्यो देवान्^(३)मसृजे । यदु चेदं किं च पाङ्क्तं तत् सृष्ट्वा व्याज्वलयत् । ते होचुर्देवाः, स्वानीयं

१ निहन्तीति ङ० । निहन्तीति ट० ।

२ अभ्युत्तस्युरिति ङ०, ट० च ।

३ प्राणैभ्यान्यान्देवानिति ङ०, ट० च ।

पिता मयीभूः, पुनरिमं समीर्योत्थापयामोति (१) । स ह सत्त्व-
माग्याथाभ्युपतिष्ठते (२), यदि ह वा अपि निर्णिक्तस्यैव कुलस्य
सन्ध्युत्थेण यजते, सत्त्वं हेवाग्याथाभ्युपतिष्ठते । यो वै प्रजापतिः स
यज्ञः । स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापितः । ये ह वा
एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन्स्ता उ एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यद्दयोर्देवतयोस्तुवत इन्द्रान्योरिति, अथ कस्माद्भूयिष्ठो
देवता उक्थे शस्यन्तः (३) इति । अन्तो वा आग्निभारुतमन्तरु-
क्थान्यन्त आश्विनं कनीयसोपु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति ।
अथ कस्माद्भूयिष्ठो देवता उक्थे शस्यन्तः (४) इति । हे हे उक्थमुखे
भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १३ ॥

अथ यद्देन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । इन्द्रावार्ह-
स्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति । इन्द्रावैष्णवमच्छावाक-
स्योक्थं भवति । हे संशस्यंस्त इन्द्रं च वारुणस्यैकमैन्द्रावारुणं
भवति । हे संशस्यंस्त इन्द्रं च वार्हस्यस्यैकमैन्द्रावार्हस्यत्वं
भवति । हे संशस्यंस्त (५) इन्द्रं च वैष्णवस्यैकमैन्द्रावैष्णवं भवति ।
हे हे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १४ ॥

अथ यद्देन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं धृतन्नतावित्यूचाभ्यनूक्तः ।

१ उतथापयामोतीति च०, २० च ।

२ चाभ्युपगम्यते इति च० ।

३, ४, शस्यते इति न० ।

५ हे संशस्यन्त इति भ० । हे संशस्यन्त इति च० ।

मद्वद्धि तृतीयसवनम् । एत्यूषु^(१) ब्रवाणि ता अग्निरगामि भारत
इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपौ । चर्मणी धृतं मधवानमुक्थ-
मित्युक्थमुखं । तस्योपरिष्ठाद्वाह्मणम् । अस्तन्नाद्यामसुरो विश्व-
वेदा इति वारुणं सांशंसिकम् । अहश्चेति वरुणोन्नवीहिवतयोः
सांशंसायानतिशंसाय । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति पर्यास
इन्द्रावरुणे । इन्द्रावरुणमस्यैतन्नित्युक्थं^(२) । तदेतत् स्वस्मि-
न्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्वा एन । अथो इन्द्रस्यैव मिधु-
नस्य प्रजात्यै सैकपादिनी^(३) भवति । एकपादिन्या हीता
परिदधाति । यत हीतुर्होत्रकाणां युञ्जन्ति^(४), तत् समृद्धन्तै
खल्वावां राजानामध्वरेवष्टव्यामिति । एवमेव केवलपर्यासं
कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोत्तरयोर्भवति । इन्द्रावरुणा
मधुमत्तमस्येति यजति । एते एव तद्देवतेः यथाभागं प्रीणाति,
वपट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाभ्याययन्ति न
ह्यनाराश्रप्साः सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ यदैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति, इन्द्रस्य
सोमं पिबतं बृहस्पतेस्मिन्^(५) यज्ञे मन्दसाना हृषणसू इत्युच्चा-
भ्यनूत्तं मद्वद्धि तृतीयसवनं । वयसु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदं

१ एत्यूषु इति ट० च । एत्यूषु इति घ० ।

२ अस्मैत नित्यमुक्थमिति घ० ।

३ सैकपादिनीति ऋ० ।

४ युञ्जतेति ग० ।

५ बृहस्पते नस्मिन्निति ग० ।

पुरेति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपो । प्र मंहिषाय वृहते
 वृहद्रथ इत्युक्तमुखं । ऐन्द्रं जागत, जागताः पशवः, पशुना-
 भात्यै । जागतमु वै तृतीयसवर्नं तृतीयसवनस्य रूप । उद-
 प्रतो (१) न वयो रक्षमाणा इति बार्हस्पत्यं मांससिकं । अह-
 ष्वेति वृहस्पतिरब्रवीत्, र्वेतयोः सगंसावानतिगमाय(२) ।
 अश्वाम इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति पर्यास ऐन्द्रावार्हस्पत्ये ।
 ऐन्द्रावार्हस्पत्यमस्यैत नित्यमुक्तं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने
 स्वस्थां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा
 व्यजयन्त विजित्वा एष, अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्यै ।
 वृहस्पतिर्नः परिपातु पथादित्येन्द्रावार्हस्पत्या परिदधाति । इन्द्रा-
 वृहस्पत्योरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति, उत्तोरम्नादधरादधायो-
 रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिव. क्षणोत्विति ।
 सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आग्निपमाशास्ते, नात्वीय कामं कामयते ।
 सोमै कामः समृध्यते, य एवं वेद । यद्येवं विद्वान् ब्राह्मणच्छंस्ये-
 तया परिदधाति । वृहस्पते युवमिन्द्रस्य वस्य इति यजति । एते
 एव तद्देवने यथाभागं प्रीणाति षपट्कृत्यानुषपट्करोति । प्रत्ये-
 षामिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनारागत्माः मीदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रायैष्णावमच्छावाकस्यीक्यं भवति, इन्द्राविष्णु मद्
 यतो मदाना मा सोमं यातं द्रविणो वधानेत्युधा भ्यगूतं मददि
 तृतीयसवर्नं । अधाहीन्द्र गिवण इत्यन्त इन्द्र गिवण इत्युष्णा-
 वाकस्य स्तोत्रियानुरूपो । ऋतुर्जनिवी तम्या अपमम्परीत्युक्त्वा-

१ उदप्रतो इति ३० ।

२ उगमाय नतिगमायेति ३० ।

मुखं । तस्योक्तं ब्राह्मणं, नूम्तो दयते स निथन्निति वैष्णवं सांगं
 सिकं । अहञ्चेति विष्णुरब्रवीत्, देवतयोः संगंसायानतिशंसाय ।
 सं वां कर्मणा समिषा हिनीमीति पर्यास ऐन्द्रावैष्णवे । ऐन्द्रा-
 वैष्णवमस्यैतं नित्यमुक्थं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वम्यां
 प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त
 विजित्वा एव । अथो इन्द्रस्यैव मियुनस्य प्रजात्या उभा जिग्यधुर्न
 पराजयेथे इत्येन्द्रावैष्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेष यज्ञं
 प्रतिष्ठापयति । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति । एते
 एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति ।
 प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशुसाः सीदन्ति ॥१७॥

अथाध्वर्यो गृशुसावोमिति स्तोत्रियायानुरुपायोक्त्य-
 मुखाय परिदधानीयाया इति चतुसतुरावृह्यन्ते । चतस्रो वै
 दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुष्पादः पशवः, पशू-
 नामास्यै । अथो चतुष्पदाणि हि तृतीयसवने होत्रकाः, तन्मासतुः
 सर्वे त्रैष्टुभं जागतानि शंसन्ति । जागतं हि तृतीयसवनं । अथ
 हैतत् त्रैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतोये तृतीय-
 सवने च होत्रकाणां गस्रं । धोतरसं^(१) वा एतत्सवनं, यत्तृतीय-
 सवनं । अथ हैतद्धोतरसं श्रुक्तिर्यं छन्दः, यत् त्रिष्टुभा यातया-
 मसवनस्यैव तत्^(२) मरुत्वतायै । सर्वे समवतीभिः परिदधति,
 तद्यत्समवतीभिः परिदधति । अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्कोन्तः, स-
 जाया उ ऋ वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति । सर्वे महतीभि-

१ धोतरमिति ग०, भ०, ट० च ।

२ सवनस्यैतदिति इ० ।

यंजन्ति, तद्यन्मदतोभिर्यंजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिर-
भिरूपाभिर्यंजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तत्कर्मदं । सर्वेनुवपट् कुर्वन्ति,
ष्विष्टस्तृत्वा अनुवपट्कारो नेत् स्विटकृतमन्तरयामिति । असी वै
लोकस्मृतोयसवर्गं, तस्य पञ्च दिग्, पञ्चोकथानि तृतीयमवनस्य ।
स एतैः पञ्चभिर्हृक्थैः एताः पञ्च दिग् आप्नोति । तद्यदेषां
लोकानां रूपं, या मात्रा । तेन रूपेण तया मात्रयेमांज्ञीका
नृधोतोमांज्ञीकानृधोतीति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं षोडशिनः षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि षोडश
गस्ताणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोड-
शिनोनुष्टुभमभिसम्पन्नसः^(१) । वाचो वा एतो म्शनो, सत्यानृते
वाव ते, अवत्यैन सच, नैनमनृत हिनस्ति, य एय वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदेत्तरगोपथब्राह्मणस्य चतुर्थं प्रपाठकं समाप्तः ॥४॥

अथ पञ्चमप्रपाठक ।

ओम् । अहर्वै देवा आययन्त रात्रीनसुराः । तेऽसुराः
समावदीर्या एवामन्, नो व्यावर्त्तन्त । शोऽववीत्, इन्द्रः कथाहं
चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैशामहा इति । स देवेषु न प्रत्यधिन्दत्,
अविभयू रातेस्तमसः । मृत्योस्ताम इव हि रात्रिः, मृत्युर्वै तमः,
तस्मादाप्येतर्हि भूयानिव नक्तं । स यापन्मावमिवाप्रक्रम्य
विभेति, तं वै छन्दस्त्वैवान्ववायन् । तद्यच्छन्दान्वैवान्ववायन्.

१ अतुष्ट भेसभिसम्पन्नस्येति इ ।

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविच्यस्यते न पुरोरन्नधाया नान्या देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, तान्त्रै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त । यत् पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं । तान्त्रै प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वेरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्मध्यरात्रादुत्तमैरपररात्रात् । अपिगर्वया अपिस्रसीत्यनुवन् । तद्यदपिशर्वया अपिस्रसीत्यनुवन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं । शर्वराणि खलु ह वा अस्यैतानि छन्दांसिति ह स्माह । एतानि ह वा इन्द्रं रात्र्यास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषामश्या गाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते^(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां वामो हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते । आ द्विपती वसु दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद ॥ २ ॥

पवमानवदहरित्वाहुः, न रात्रिः पवमानवती, जघमुभ पवमानवती भवतः, केन ते समावज्ञाजौ भवत इति । यदेवेन्द्राय मङ्गले सुतमिदं^(२)वसो सुतमन्व इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

१ लुपन्त इति ३० ।

२ सुतमिति ३० ।

षंशंसन्ति (१) च, तेन रात्रिः पवमानवती, (२) तेनोभे पवमान-
वती भवतः, तेन ते सभावद्वाजौ भवतः । पञ्चदशस्तोत्रमहरि-
त्याहुः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः,
केन ते सभावद्वाजौ भवत इति । द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वराणि
तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना रायन्तरेणाश्विना यः स्तुवते, तेन
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते
सभावद्वाजौ भवतः । परिमितं स्तुवत्यपरिमितमनुशंसन्ति,
परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुन्ध्यादित्यतिशं-
सन्ति (३) । स्तोममति वै प्रजास्यात्मानमतिपगवः (४) । तद्यदेवा-
स्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । अथो ह्यं वा इदं सर्वं स्नेह-
सैव तत्तेजस्य । अथ तदहोरात्राभ्यामाप्तं स्नेहतेजसोरास्यै ।
गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो, वै गायत्री, तमः पाप्मा,
रात्रिस्तेन तेजसा तमःपाप्मानन्तरन्ति पुनरादायं (५), शंस-
न्ति । एवं हि सामगाः स्तुवते, यथास्तुतमनुशस्तं भवति ।
न हि तत् स्तुतं यत्रानुशस्तं । तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात्
प्रतीहारादाह्वय साम्ना शस्तमुपसन्तन्वन्तीति ॥३॥

पुरुषो वै यज्ञः, तस्यशिर एव हविर्धानं, मुखमाहवनीयः, उदरं
सदः, अन्तरुक्थानि, बाह्व माज्जालीयद्याग्नीधीयय, या इमा

१ स्तुवति च शंसतीति ग० ।

२ पवमानवतीतीति ग० ।

३ अतिशंसतीति ग०, ४०, ४० च ।

४ प्रजास्यात्मानमिति ग०, ४० च ।

५ पुनरादायेति ग० ।

देवतास्ते अन्तःसदः, सन्धिष्ठाप्रतिष्ठे^(१) गार्हपत्यव्रतश्रवणी इति ।
 अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उहाता, अपानः प्रस्तोता,
 व्यानः प्रतिहर्त्ता, वाग्धोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः,
 अद्भानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः । तद्यदध्वर्युस्तोत्रमुपा-
 कारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्वधते, ब्रह्मन् स्तोथारः प्रशास्तरिति ।
 मनोग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन
 स्तयामेति, प्राणानेव तत् मनसा सन्दधाति । अथ यद्ब्रह्मा स्तुते-
 त्युच्चैरनुजानाति, मनो वै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति ।
 अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तोति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति । अथ
 यदुहातोहावति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्वीता
 साम्ना शस्त्रमुपसन्तनोति, वाग्वै हीता, वाचमेव तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो ब्रह्माणमुपासीदति, प्रजापतिर्वै
 सदस्यः, प्रजापतिमेवाप्नोति । अथ यद्वीत्राशंसिनः सामं सन्तति
 कुर्वन्ति, अद्भानि वै होत्राशंसिनः, अद्भान्येवास्य तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासीदति, आत्मा वै यज-
 मानः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति । तस्माद्वैनं वहिर्वेद्यभ्या-
 श्रावयेयुर्नाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियान् नाधिष्ठे प्रतपेन्नेत् प्राणैभ्य
 आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निन्दयन्ति, प्रथमरात्रा-
 देव तदसुरान्निरघ्नन्ति । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

निर्नर्हयन्ति, मध्यमरात्रादेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति । उत्तमेषु पर्यायेषु
 स्तुवते, उत्तमेषु निर्नर्हयन्ति, उत्तमरात्रादेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति ।
 तद्यथाभ्याघारात् पुनः पुनः पाप्मानं निर्हरन्त्येवमेवैतत् स्तो
 त्रियानुरूपाभ्यामहोरात्राभ्यामेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति । गायत्रीं
 शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं
 यजमाने दधति । गायत्री शस्त्वा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म ह वै
 जगतो, ब्रह्मणैवास्मै तद् ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । व्यावृहयन्ते
 गायत्रीय जगतीयान्तरेण, कृन्दांस्थेव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति ।
 जगतोः शस्त्वा त्रिष्टुभः शंसन्ति, पशवो वै जगतो, पशूनेव तन्
 त्रिष्टुभः परिदधति । बलं वै वीर्यं त्रिष्टुप्, बलमेव तद्दीर्यं-
 न्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अन्यस्रत्यो महत्यः सुतवत्यः पीतव-
 त्यस्त्रिष्टुभो याज्याः समृद्धाः सुलक्षाः, एतद्दे रात्रौरूपं जाश्रियात् ।
 राशिं यावदु ह वै न वा स्तुवते न वा शस्यते, तावदीश्वरा
 असुररक्षांसि च यजमनुवनयन्ति^(२) । तन्मादाहवतीयं ममिध-
 माग्नीध्रीयं गार्हपत्यं धिष्णं समुज्वलयते । अतिभापयेरन्
 ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारि भिन्नं सुवीरंस्तान् हातः
 श्रेष्ठो वा इति पाप्मानाभिवृत्तीति^(३) । ते तमःपाप्मानमपाघ्नते
 ते तमःपाप्मानमपाघ्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूपं वै त्वाद्मिन्द्रोहं स त्वष्टा हतपुत्रीभिस्वरणोयमपेन्द्रं

१ तद्दीर्यं मत इति भ० । तद्दीर्यं तज इति भ० ।

२ यजमनु मनयन्तीति भ० । यजमनुमनयतीति भ० ।

३ अभिवृत्तीति भ० ।

सोममाहरत्^(१) । तस्येन्द्रो जज्ञिरे । स संस्तृत्वा^(२) प्रासहा सोम-
मपिवत् स विष्टद्वर्कत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन^(३) न
पातव्यः । सोमपीयोस्य दृग्दिको^(४) भवति । तस्य मुग्धात्
प्राणेभ्यः श्रौर्यशांस्यूध्वान्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविशन् ।
तस्मात् पशवो यशोयशो ह भवति, य एवं वेद । ततोऽस्मा
एतदग्निनी च सरस्वती च यज्ञं समभरन्^(५), सौत्रामणिं भैषज्याय ।
तयेन्द्रमभ्यपिञ्चन् । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः
स्नानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यथैवं विद्वान्त् सौत्रा-
मण्याभिपिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, चक्रं वै साम, चतुरैवेनं तदभि-
पिञ्चति । अथो साम्राज्यं वै साम, साम्राज्येनैवेनं तत्
साम्राज्यं गमयति । अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्देवानां रसेनाभिपिञ्चति । बृहत्यां गायन्ति^(१),
बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठार्यां प्रतिष्ठतरूपति ।
ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायन्ति^(२) । ऐन्द्री वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रा-
मणिः । ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एवैनं तदायतने
प्रीणाति । अथ कस्मात् संस्थानानि नाम, एतैर्वै सामभिर्देवा

१ सोममाहरदिति च०, भ० च ।

२ संस्तृत्वा इति ग० ।

३ नानुपहृतेन इति भ० ।

४ दृग्दिक इति च० ।

५ सभरदिति च० ।

६ बृहत्या गायतीति ब०, उ० च । ऐन्द्र्या गायतीति ग० ।

७ ऐन्द्र्या गायतीति ग० ।

इन्द्रमिन्द्रियेण वीर्येण समश्नन्^(१), तथैवैतद्यजमाना एतैरव
 मामभिरिन्द्रियेणैव वीर्येण मश्नन्ति । संश्रवसे विश्रवसे सत्य-
 श्रवसे श्रवस इति मामानि भवन्ति । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठा
 पयति । चतुर्निधनं भवति, चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
 तिष्ठन्ते । अथो चतुष्टादः पशवः, पशूनामाप्तैः । तदाहुः, यदे-
 तत् माम गीयते, अथ क्लैतस्य साम्प्रमुक्थं, का प्रतिष्ठा । अथै
 देवां एकादशेत्याहुः, एतद्वा एतस्य साम्प्रमुक्थमिषा प्रतिष्ठा ।
 त्रयस्त्रिंशं ग्रहं गृह्णाति, साम्प्रः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयत, वाजभाप्रुयात्, स्वर्गं लोकमेति । म एतं
 वाजपेयमपश्यत् । वाजपेयो वा एषः, य एष तपति, वाजमेतैन
 यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति । शुक्रदत्तो ज्योतिषतयः प्रातःसवने
 भवन्ति, तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति । वाजदत्तो माध्यन्दिने
 सवने स्वर्गस्य लोकस्य समर्थै । अन्नदत्तो गणत्रयः पशुमत्यस्त-
 तीयसवने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति । सर्वः सप्तदशो-
 भवन्ति^(२), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिसेवाप्नोति । हिरण्यस्रज
 ऋत्विजो भवन्ति, महस एव तद्रूपं क्रियते । एष मेसुषिंश्लोके
 प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिपैवैनमन्तर्दधत्याजिं
 धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति,
 विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्यलोकादेवैनमन्तर्द-
 धति । देवस्य सवितुः सत्रं स्वर्गं लोकं वर्षिष्ठं नाकं रोहियमिति
 ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सविष्टप्रसृत एवैनं तत् समर्पयति । अथो

१ अश्नन् इति च० ।

२ भवतीति ग० ।

प्रजापतिर्वै ब्रह्मा, प्रजापतिमेवैनं वज्रादधिप्रसुवति, नाकस्यो-
 न्नित्यै वाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिगायति, वाजिमान्
 भवति । वाजो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति ।
 विष्णोः शिपिविष्टवतीषु हृद्दुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं
 रूढ्वा ब्रह्मस्य विष्टपमतिक्रामत्यतिक्रामति ॥ ८ ॥

अथातो असोर्यामाः, प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता
 वै तां ता असृजत । ताः सृष्टाः पराच्य एवासन्नोपार्वतन्त । ता
 एकेन स्तीमेनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त, ता द्वाभ्यान्ताः सर्वैः ।
 तस्मात् सर्वस्तोमः, ता एकेन पृष्ठेनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त,
 ता द्वाभ्यां ताः सर्वैः, तस्मात् सर्वसृष्टः । ता अतिरिक्तोक्थे वार-
 वन्तीयेनावारयन्, तस्मादेपोतिरिक्तोक्थवान् भवति । तस्माद्दार-
 वन्तीयं ता यदाप्ता यच्छत्, अतो वा असोर्यामाः । अथो प्रजा-
 वाप्पुरित्याहुः, प्रजानां यमन इतोहैवैतदुक्थत्^(१), ता वहिः प्रजा
 आयेरंस्तर्हि^(२) हैतेन यजते, स एपोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन्
 यज्ञे विश्वजितः पृष्ठमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमेवेति ।
 पितृषु यजानां तद्यथा श्रेष्ठिनि संवशेयुरपि विद्विषाणाः, एवमेवै-
 तच्छ्रेष्ठिनी वशेयान्नमत्रस्यानुचर्थ्याय चमन्ते ॥ ९ ॥

तद्यथैवादीन्ह उक्थानामाग्नेयं प्रथमं भवति, एवमेवैतदत्रा-
 प्याग्नेयं प्रथमं भवति । ऐन्द्रे वायु तत्रोत्तरे ऐन्द्रे वा एते
 ऐन्द्रवैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति । चतुराहावान्यतिरिक्तोक्-
 थानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशवः, अथो चतुष्टयादः पशवः, पशूना-
 माप्तैः । त एते स्तोत्रियानुरूपास्तृचा अर्धचंशम्याः । प्रतिष्ठा वा

१ इतिहैवैतदुक्तमिति ८०, ४० च । इतोहैवैतदुक्तमिति ४० ।

वर्द्धन्तः, प्रतिष्ठित्या एव । अथैतेषामेवाश्विनानां सूक्तानां हे हे समाहायमेकैकमहरहः शंभति, अश्विनी वै देवानां भियजी, तस्मादाश्विनानि सूक्तानि गृह्णन्ति, तदश्विभ्यां प्रददुरिदं भियव्यतमिति । क्षेत्रवत्यः परिधानीया भवन्ति, यत्र हतस्तत्प्रजा अग्रनायन्तीः पिवासन्तीः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना एताभिर्यथाक्षेत्रं पाययाञ्चकार तर्पयाञ्चकार अथो इयं वै क्षेत्रं पृथिवी, अस्यामदीनायामन्ततः प्रतिष्ठास्यामहा इति । विष्टुभो याज्या भवन्ति, यत्र^(१) हतस्तत्प्रजा अग्रनायन्तीः पिवासन्तीः संरुद्धा स्थिता बभूवुः, ता ह्यैना एताभिर्यथौक्तसं व्यपसाययाञ्चकार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १० ॥

अथातो नैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवनेहीनमेव तद्वन्तन्वन्वहीनस्य मन्तव्यै । तद्यथा ह वा एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुतः^(२), तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति । तद्यश्चःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातः सवनेहरेव तदङ्गी रूपं कुर्वन्ति । अपरेणैव तदन्हापरमहरभ्यारभन्ते^(३), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने । त्रीर्विष्टुभानि तानि तस्मिन्नेवावस्थितानि भवन्ति । एतेनैव विधिना तृतीयसवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१ य च इति ट० ।

२ एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति च० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति च० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ग०, ट० च ।

३ चभ्यारभन्ते इति ट० ।

अथात आरम्भणीया एव, ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रा-
वरुणस्य । मित्रो नयतु विद्वानिति, प्रणेता वा एष होत्रकाणां,
यन्मैत्रावरुणः, तस्मादिषा प्रणेतृर्मती^(१) भवति, इन्द्रं वो विवृतस्य-
रीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमेवैतया-
हरहर्निर्वर्हयन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्रं वृद्ध्क्ते । यत्रैवं विद्वान्
ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति । यत् सोम आसतेनर इत्यच्छा-
वाकस्य । इन्द्राग्नी अजोहवुरितोन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निर्वर्ह-
यन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी वृद्ध्क्ते । यत्रैवं विद्वानच्छा-
वाकस्येतामहरहः शंसति, ता या एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः
सन्तारण्यः । स्वर्गमेवैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य ।
इषांश्च स्वधीमहीति^(२), अयं वै लोक इषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति
उभावेवैनो तौ लोकाचारभते । व्यन्ततरिचमतिरदिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनो विवृष्टचं^(३) । स्वर्गमेवैताभिर्लोकं विवृणोति । मदे सो-
मस्य रोचनेन्द्रो यदभिनइलमिति, सिषासवो ह वा एते यद्दीक्षि-
ताः, तस्मादिषा बलवती भवति । उहा आजदङ्घ्रिरीभ्य आविष्कृणुन्
गुहामतोः । अर्वाञ्चं शुनुदे बलमिति, सनिमेतेभ्य एतयावरुण्ये ।
इन्द्रेण रोचनादिवो वृढानि वृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुद
इति, स्वर्गमेवैतयाहरहर्लोकमवरुण्ये । आहंसरस्वतोवतोरित्यच्छा-
वा तस्य । इन्द्राग्न्योरवोहण इति, एतद वा इन्द्राग्न्योः प्रियन्वामः,

१ प्रणेतृर्मतीति व० । प्रणेतृर्मतीति च० ।

२ इषश्च स्वधीमहीतीति व० । इषश्च स्वधीमहीतीति च० ।

३ यदिवृष्टमिति व० । विवृष्टमिति च० ।

यद्वागिति, प्रियेणैवेनो तद्वाग्ना समर्पयति । प्रियेणैव धाम्ना समृ-
ध्यते, य एवं वेद् ॥ १३ ॥

उभयो^(१) होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, अहीनपरिधानीयासौ-
काहिन्यस्य^(२), तत एकाहिकीभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते
नास्मांश्लोकात्र प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक-
स्यास्यै, उभयोभिर्त्राक्षणाच्छंसो । एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण
एतोमञ्च लोकममुञ्च । अथोऽहीनस्यैकाहश्च, अथोसंवत्सरश्चाग्नि-
ष्टोमञ्च, अथो मैत्रावरुणश्चाच्छावाकश्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभ-
माण एति । अथ तत एकाहिकीभिरेव तृतीयसवने होत्रकाः
परिदधाति, तेनास्मांश्लोकात्र प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छा-
वाकः स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे । कामं तद्वीता शंसेत्, यदहोत्रकाः
पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होता तदहोत्रकाः, प्राणो वै होता, अह्नानि
होत्रकाः, समानो वा अयं प्राणोद्भान्यनुसञ्चरन्ति । तस्मात् तत्
कामं होता शंसेत्, यदहोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होता तद्वी-
त्रकाः, आत्मा वै होता, अह्नानि होत्रकाः, समानो वा इमेद्भान-
नामस्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंसेत् । यदहोत्रकाः पूर्वेद्युः
शंसेयुः, यद्वै होता तदहोत्रकाः, सुक्रान्तौ होता परिदधाति,
अथ समान्य एवं होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति ॥ १४ ॥

यः श्वःस्तोत्रियमद्यन्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवने-
हीनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहीनस्य सन्तत्यै । त एते होत्रकाः
प्रातःसवने । षडहस्तोत्रियं शस्त्वा माध्यन्दिनेहीनसुक्रानि शंस-

१ उभय इति ३०, ४०, ४०, ४० वा ।

२ एकाहिन्येति ४० ।

न्ति, (१) सत्यो यातु मधवां ऋजोषीति । सत्वान् मैत्रावरुणो
 अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसी । शासद्वद्भिर्दुहितु-
 नैत्यगादित्यच्छावाकः । तदाहुः, कस्मादच्छावाको वद्विवदेतत्
 सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । वीर्यवान्
 वा एष वद्व चः, यदच्छावाकः । वहति ह वै वद्वेर्हुरः, यासु यु-
 ज्यते । तस्मादच्छावाको वद्विवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स
 पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । तानि पञ्चम्वहःसु शस्यन्ते । चतु-
 र्विंशोऽभिजिति विपुवति विश्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीन-
 सूक्तानीत्याचक्षते । न ह्येषु किञ्चन हीयते, परास्त्रि ह वा
 एतान्यहान्यभ्यावर्त्तीनि भवन्ति । तस्मादेतान्येतेष्वहःसु शस्यन्ते ।
 यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यद्देवैतानि
 शंसन्ति, इन्द्रमेवैतैर्निर्वर्ह्यन्ते, यथ ऋषभं वासितायै ते वैदेवाय
 ऋषयद्याब्रुवन्, समानेन यज्ञं सत्तन्वामहा इति । तदे-
 तद्यज्ञस्य समानमपश्यत् । समानां प्रगाथां समानो प्रतिपदः
 समानानि सूक्तानि । ओकःसारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं
 गच्छति । गच्छत्येव तत्रापरे यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगोपथब्राह्मणस्य पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥५॥

अथ षष्ठप्रपाठकः ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममश्रत्,

एवा त्वामिन्द्र वञ्चिवत् यन्न इन्द्रः जुजुषे यच्च यष्टि कथामहाम-
 वृधत् कस्य होतुरिति । तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवी असृ-
 जत । सहे रक्षाशक्रे^(१) विश्वामित्रो यान् वाह सम्पातानदर्शं^(२),
 स्तान्त्वामदेवो असृजत । कानि त्वं हि सूक्तानि सम्पातां-
 स्तत्प्रतिमान् सृजेयमिति । स एतानि सूक्तानि सम्पातां
 स्तत्प्रतिमाननसृजत, सद्यो ह जातो वृषभः कनीन उदु बद्धा-
 ष्यैरतययस्याभितष्टे^(३) वदीधया मनोपामिति विश्वामित्रः ।
 इन्द्रः पूर्भिदातिरहाममकैर्यं एक इदव्यशर्पणीनां यस्तिग्मशृङ्गो
 वृषभो न भीम इति वमिठ^(४) । इमामूपुप्रभृतिं मातयेधा
 इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः गासहज्जिर्दुहितुर्नृस्यङ्गादिति^(५)
 भरदाजः । एतैर्वै सम्पातैरेत ऋषय इमान् लोकान् सम-
 पतन् । तद्यत्समपतन्, तस्मात् सम्पाताः, तत् सम्पातानां
 सम्पातत्वं । ततो वा एतां स्तोत्रं सम्पातान् मैत्रावरुणो विप-
 र्यासमेकैकमहरहः शंसति, एवा त्वामिन्द्र वञ्चिवत्तेति प्रथमे-
 हनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टोति द्वितीये, कथामहामवृधत्
 कस्य होतुरिति तृतीये । त्रिनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छृण्वी
 विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, इन्द्रः पूर्भिदातिरहाममकैरिति
 प्रथमेहनि, य एक इदव्यशर्पणीनामिति द्वितीये, यस्तिग्मशृङ्गो
 वृषभो न भीम इति तृतीये । त्रिनेव सम्पातानच्छावाकी

१ सहे रक्षाशक्रे इति ग०, ब० च ।

२ सम्पातानदर्श इति च० ।

३ वयस्याभितष्टे इति ट० च । अयस्याभितष्टे इति च० ।

४ नःशृङ्गादिति ग०, च०, ब०, ट० च ।

विपर्यासमेकैकमहरहः गंसति, मानूपप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शास-
द्विदुर्दुहितुर्दुष्यद्गादिति^(१) तृतीये । तानि वा एतानि नव त्रीणि
चाहरहःशंस्थानि । तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः
संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजा-
पतिं यज्ञमाप्नोति । तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः
प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तान्यन्तरेणावापमाव-
पेरन्, अन्यखा^(२)विराजयतुर्थेहनि, वैपदीय पङ्क्तिः पञ्चमे,
पारुक्षेपी पष्ठेथ यान्यन्यानि महास्तीत्राख्यष्टशान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अथ नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुणः । वनेन वा योऽन्यधायि
चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंसो । आयाह्यर्वाङ्मुपबन्धुरेष्ट इत्यच्छा-
वाकः । एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्देवाद्य ऋषयश्च
स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं
लोकं यन्ति । सदो ह जातो ह्यपभः कनीन इति मैत्रावरुणः
पुरस्तात् सम्पातानामहरहः गंसति । तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन
सूक्तेन देवाद्य ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना
एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदपभवत् पशुमद्भवति
पशूनामास्यै । तत्पञ्चदशं वभति, अन्नं वै पङ्क्तिः, अन्नाद्यभ्याव-
रुध्यै^(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्विति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नष्टाद्गादिति ग०, च०, इ०, ट० च ।

२ आवापेरन्नुखा इति ऋ० । आवापेरन्नुखा इति इ० । आवापेरन्नुखा इति ट० ।

३ आवरुध्यै इति इ० ।

शंसति । उदु ब्रह्माख्यैरतश्रवस्येति ब्राह्मणाच्छ्रुत्सौ । ब्रह्मण्यु
 देतत् सूक्तं, समृद्धमेतेन सूक्तेन देवाय ऋषयश्च स्वर्गं लोक-
 मायन् । तद्यैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकां यन्ति । तदु
 वै षडर्चं, षड् वा ऋतवः, ऋतूनामाख्यै । तदुपरिष्ठात् सम्पाता-
 नामहरहः शंसति । अभितष्टे वदीधया मनीषामित्यच्छात्राको
 अहरहः शंसति । अभिवदति तस्यै रूपमभिप्रियाणि भर्तृश-
 त्यराणीति, यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
 भिममृशन्तो यन्त्यभ्यारभमाणाः । परी वा अस्मात्लोकात्^(१)
 स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृशन्ति । कवीं ऋच्छामि^(२)
 सन्दृशे सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वं प्रीतास्ते वै कवयः,
 तान्यमेव तदभ्यभिवदति । यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राणा-
 नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै । यदु वै गदर्चं, दश वै पुरुषे
 प्राणाः, दश स्वर्गो लोकाः, प्राणाश्चैव तत् स्वर्गं च लोकानाप्नोति ।
 प्राणेषु चैवैतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतिष्ठन्तो यन्ति । यदु वै
 दशर्चं, दशाचरा विराड्, इयं वै विराड्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
 प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सक्तदिन्द्रं निरा-
 हते, नेन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते, तदुपरिष्ठात् सम्पातानामहरहः
 शंसति ॥ २ ॥

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कवव्यो अतसोनां कद्रूहन्वस्यातं^(३)

१ अस्मात्लोका इति क०, ऋ० च ।

२ रिच्छामिति क० । रुच्छामिति ऋ० ।

३ कद्रून्वस्राचतमिति ग० । कद्रून्वस्राचतमिति ऋ०, ङ० च । कद्रून्वस्रा
 चतमिति ऋ० ।

इति कदन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति । एको वै प्रजापति',
 प्रजापतेरास्यै । यदेव कदन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव
 कदन्तः, अथो अनं वै कं, अथो अन्नस्यावरुध्यै । यदेव^(१) कदन्तः,
 अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुध्यै । यदेव^(२) कदन्तः,
 अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति, तानि
 कदद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति^(३),
 तान्येताञ्छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । त्रिष्टुभः सूक्तः
 प्रतिपदः शंसेयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या
 इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चत्रं वै होता, विगो होत्रा-
 शंसिनः, चत्रस्यैव तद्विषं प्रत्युद्यामिनीद्भुर्युः । पावमानस्य^(४)
 सन्विष्टुभौ मा इमा^(५) सक्तः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै
 समुद्रं प्रवरेयुः, एवं हैवैते प्रववयन्ते^(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं
 वीपासन्ते, तद्यथा सैरावती नावं पारकामाः समारोहेयुः,
 एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति । न ह वा
 एतच्छन्दी गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तन्ते^(७) । वीर्यवन्तं
 मंहिताभ्यो नद्याव्हयीत, समानं हि छन्दः, अथोऽन्ये धाय्या

१ यदेवेति च०, छ० च ।

२ यदेवेति च०, ट० च ।

३ भवतीति ट० ।

४ पावमानस्येति च०, भ० च ।

५ ना इमा इति छ०, ट० च ।

६ प्रववयन्ते च०, भ०, ट० च । प्रववयन्ते इति ग० ।

७ लोकमुपावर्त्तन्ते इति ग०, छ० च ।

करवाणीति । यदेनाः शंसन्ति^(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यद्देवैनाः शंसन्ति^(२), इन्द्रमेवैतैर्निह्वयन्ते, यद्य ऋषभं^(३) वासि-
तायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पा-
तानामहरहः शंसति । अपापाचो अभिभूते नुदम्बापोदीचो
अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति, अभयस्य
रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति,
ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति । युक्तवतीं युक्त इवाह्वहीनो-
हीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुनेपीति, अह्वावाको अहरहः शंसति ।
अनुनेपीत्येत इवाह्वहीनोऽहीनस्य रूपं नेपीति मन्त्रायणरूपं ।
शोकःसारी हैवैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं, यथा
ऋषभं^(४) वासितायाः, एव हैवैषामिन्द्रो यन्नमागच्छन्ति^(५) ।
न शूनं यथाहीनस्य^(६) परिदध्यात् । क्षत्रियो ह राट्टाश्रवते,
यो हैव परो भवति, तमभिह्वयति ॥ ४ ॥

अथातोहीनय युक्तिष विमुक्तिष व्यन्तरिचमतिरदित्यहीनं
युङ्क्ते । एवेदिन्द्रमिति विमुञ्चति । नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते ।
नूष्ट इति विमुञ्चति । एष ह वा अहीनं तन्तुमर्हति, य
एनं योक्तश्च विमोक्तश्च वेद, तस्य हैवैव युक्तिरेया विमुक्तिः ।

१, ९, शंसतीति ट० ।

२ यथाऋषभमिति ग० ।

३ यथाऋषभमिति ग०, च०, ऋ० च ।

४ यथाऋषभमिति ग० ।

५ न शूनं यथाहीनस्येति च० ।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकीभिः परिदध्युः, प्रथम एवा-
हनि यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदहीनः परि-
धानीयाभिः परिदध्युः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्सृज्येत, एवं
यजमाना उत्सृज्येरन्, नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदुभयीभिः
परिदध्युः, तद्यथा दीर्घाध्व उपविमेकं याज्याः, तादृक् तत्
समानीभिः परिदध्युः । तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्तोम-
मतिशंसेत्, दीर्घाङ्गणानि भवन्ति, यत्र बह्वीभिः स्तोमोति-
शस्यते, अथो चिप्रन्देवेभ्योऽवाद्यं सम्प्रयच्छामीति, अपरिमिताभि-
रुत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गस्य
लोकस्य समर्थः । तद्यथा अभिष्टेपते पिपासते चिप्रं प्रयच्छेत्,
तादृक् तत् समानीभिः परिदध्युः । सन्ततो हेवैपामारब्धो
विस्त्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृचा वपट् कृत्यं सन्तत्यै समीयते
प्रजयो पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

तदाहुः, कथं हुक्थो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा द्विसूक्ता
इति । असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेक-
सूक्तः । स यद्विध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डलं भा अपरं
शुक्लमपरं कृष्णं, तस्माद्द्वैक्यः । रश्मयो वाव होत्राः, ते वा
एकैकं, तस्मादेकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य रश्मेर्दो हो वर्णा भवतः,
तस्माद् द्विसूक्ताः । संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मा-
देकसूक्तः । तस्य यद् हयान्यहानि भवन्ति, गीतान्यन्तान्युणान्य-
न्यानि, तस्माद् हुक्थः । ऋतवो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मा-
देकोक्थाः । तद्यदेकैकस्यर्तो दो हो मासो भवतः, तस्माद् द्विसूक्ताः ।
पुरुषो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यत्पुरुषो

भवत्यन्यथैव प्रत्यङ् भवत्यन्यथा प्राङ्^(१), तस्माद् हुक्थः । अहानि
 वाव होत्राः, तानि वा एकैक, तस्मादेकोक्था । त यदेकैकमङ्
 द्युतिर्भवति, तस्माद् द्विसृक्ताः । तदाहु, यद् हुक्थो होतैक
 सूक्त एकोक्था होत्रा द्विसृक्ता, कथं तत् समं भवति, यदेव द्विदे
 वत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसृक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहु, य
 दग्निष्टोम एव सति यज्ञे द्वे होतुरुक्थे अतिरिच्येते, कथं ततो
 होत्रा न व्यवच्छिद्यन्त इति । यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो
 यद् द्विसृक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति
 यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि छन्दास्याप्याययन्ति, अथ कतमेन
 छन्दसायातयामान्युक्थानि प्रणयन्ति, कया देवतयेति । गायत्रेषु
 छन्दसाग्निना देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह यज्ञं तन्वाना असुर
 रक्षास्यभिचेरिरे यज्ञपर्वणि, यज्ञमेपां हनिष्यामस्तृतीयमवन प्रति
 तृतीयमवने ह यज्ञस्वरिष्टो वलिष्ठ प्रतनुमेपा यज्ञं हनिष्याम
 इति । ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो वृहस्पतिमुत्तरतो
 विष्णु । ते ब्रुवन्, एकैका सा, नेदमुत्महामहेति, स्तुनी
 द्वितीयो येनेदं सह व्यग्रवामहा इति । तानिन्द्रोब्रवीत्, सर्वे
 महितोया स्थिति । ते सर्व इन्द्रं द्वितीया, तस्मादेन्द्रावारुण
 मैन्द्रावार्हस्यत्वमैन्द्रावैष्णवमनुशस्यते । द्वितीयवन्तो ह वा
 एतेन स्वा भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्यते, य एव वेद ॥ ६ ॥

आग्नेयीषु मैत्रावरुणस्योक्थ प्रणयन्ति, वीर्यं वा अग्नि,
 वीर्यं वैश्वामै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुशस्यते, वीर्यं
 वा इन्द्रः, चतस्र वरुण', पयव उक्थानि, वीर्यंशैव तत् चक्षेण

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्वा अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोपु
 ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्यैवास्मै तत्
 प्रणयन्ति । ऐन्द्रावाहंन्यत्यमनुगम्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, ब्रह्म हह-
 म्यतिः, पशव उक्थानि, वीर्यैवास्मै तद्ब्रह्मणा चोभयतः पशून्
 परिगृह्णाति स्थित्वा अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोपुच्छावाकस्योक्त्यं
 प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः, वीर्यैवास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रा-
 वैष्णवमनुगम्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पशव उक्थानि,
 वीर्यैवास्मै तद्यज्ञेन चोभयतः पशून् परिगृह्णाति चत्रेन्ततः प्रतिष्ठा-
 पयति । तस्माद्दु चत्रियो भूयिष्ठं हि पशूनामीयते याधिष्ठाता
 प्रदाता, यस्मै प्रप्ता वेदा अवरुहाः, तान्येतान्यैन्द्राणि । जाग-
 तानि शंसन्ति, अथो एतैरेवसेन्द्रं ब्रह्मणोऽथो एतैरेवसेन्द्रं
 धराणि ह वा अस्यैतान्युक्थानि भवन्ति, यत्राभानेदिष्टो
 वालखिल्यो वृषाकपिरेव या मरुत्, तस्मात् तानि सार्धमेवो-
 पेयुः, सार्धमिदं रेतः मित्रं समृद्धं, एकधा प्रजनयामेति ।
 ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सित्तं विलुम्पेत् कुमारं
 वा जातमङ्गुलिं विभजेत्तादृक् तत् । तस्मात्तानि सार्धमेवोपेयुः ।
 सार्धमिदं रेतः मित्रं समृद्धमेकधा प्रजनयामेति । गिन्पानि
 शंसति, यदेवगिन्पानि, एतेषां वै गिन्पानामनुकृतिर्हिगिन्पमधि-
 गम्यते । हस्ती कंसो वामो हिरण्यमश्वतरो रथगिन्पं, गिन्पं
 हास्य^(१) ममधिगम्यते । य एषं वेद यदेव गिन्पानि शंसति,
 तत् स्वर्गम्यनोक्तस्य रूपं । यदेव गिन्पानि, आत्ममरुतिर्यं
 गिन्पान्यात्मानमेवाम्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः । रेत एवास्य तत्
 कल्पयति । तद्रेतोमिथं भवति, क्षया रेतः सञ्जग्मानो निषि-
 ष्टदिति^(१), रेतमः समृद्ध्या एव । तं नारागं सर्गंसति^(२), प्रजा वै
 नरः, वाक् शंस, प्रजासु तदाचं दधाति । तस्मादिमाः प्रजा
 अदन्त्यो जायन्ते । तं हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुर-
 स्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्ठादेके । उपरिष्ठादायतना
 वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेत्, मध्यायतना वा द्वयं वाग्, उप-
 रिष्ठात्रेदीयसीव तं होता रेतोभूतं श्रुत्वा मैवाथरुणाय सस्यय-
 च्छति । एतस्य त्वं प्राणान् कल्पयति, बालखिल्याः शंसन्ति^(३),
 प्राणा वै बालखिल्याः, प्राणानिवास्य तत् कल्पयति । ताविहताः^(४)
 शंसति, विहता^(५) वै प्राणाः, प्राणेनापानो अपानेन व्यानः ।
 स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्हचंगी द्वितीये, ऋक्गस्तृतीये ।
 स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वाचं चैव तन्मनस्य विहरति ।
 यद् द्वितीये चक्षुष्यैव, तच्छ्रोत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राणं
 चैव, तदात्मानं च विहरति । तदुपासो विहरेत्, कामः, अन्ये तु
 वै प्रगाथाः कल्पयन्तेति^(६) मर्गं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथाः
 कल्पयन्ते^(७) । यदेवातिमर्गं, तत् स्वर्गस्य मोक्षस्य रूपं । यदे-

१ अनिषिष्टतीति ङ० । विषिष्टदित्तीति ट० ।

२ नारागं शंसति इति घ०, ट० । नारागं शंसन्ति ङ० ।

३ शंसन्तीति घ०, ङ०, ट० च ।

४, ५ विहता इति ग० । विहता इति घ० ।

६ नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पयन्ते इति ङ० । नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पन्ते इति ङ० ।

७ कल्पन्ते इति घ० ।

वातिमर्गं, आत्मा वै वृहती, प्राणाः सतोवृहती, स वृहती-
मर्गंसीत् । स आत्माथ सतोवृहतीं^(१), ते प्राणा अथ वृहती-
मथ सतोवृहतीं, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्नेति^(२) । यदेवाति-
मर्गः, आत्मा वै वृहती, प्रजाः सतोवृहती, स वृहतीमर्गंसीत् ।
स आत्माथ सतोवृहतीं, ते प्रजा अथ वृहतीमथ सतोवृहतीं,
तदात्मानं प्रजया परिवृढन्नेति । यदेवातिमर्गं^(३), आत्मा वै
वृहती, पशवः सतोवृहती, स वृहतीमर्गंसीत् । स आत्माथ
सतोवृहतीं, ते पशवोथ वृहतीं, अथ सतोवृहतीं, तदात्मानं
पशुभिः परिवृढन्नेति । तस्य भैशवर्षः प्राणान् कल्पयित्वा
ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रजनयेति, सुकीर्त्तिं
शंसति, देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिः, तद्यज्ञियायां देवयोर्न्यां यजमानं
प्रजनयेति । इयाकपिं शंसति, आत्मा वै इयाकपिः, आत्मान-
मेवास्य तत् कल्पयति । तन्यूष्^(४) इति, अन्नं वै न्यूष्ः^(५),
अन्नाद्यमेवास्यै तत् सम्प्रयच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तनं ।
स पाङ्क्तो भवति, पाङ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लोमानि
त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं । स यावानेव पुरुषस्ताधत्तं यजमानं
मंस्कृत्वाच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय,
इत्येव या मरुतं शप्सति, प्रतिष्ठा वा एव, या मरुत् प्रतिष्ठाया

१ वृहतीति व० ।

२ परिवृढन्नेति व० ।

३ यदेवातिमर्गमेवेति व० ।

४ तन्यूष्मिति व० ।

५ न्यूष् इति व० ।

एयैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, यत्रं धे याज्या,
अन्नाद्यमेधाम्ने तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचरणीतीत्याचक्षते, यद्वाभानेदिष्टी
वान्निख्यः । हृषाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंभेत् मह वा
न शंभेत् । यदेयामन्तरीयात्^(१) तद्यजमानस्यान्तरीयात् । यदि
नाभानेदिष्टं रेतोस्यान्तरीयात्, यदि वान्निख्या प्राणानस्यान्तरी-
यात्, यदि हृषाकपिमात्मानमस्यान्तरीयात्, यदेव या^(२) मरुतं,
प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एयैनस्तप्यावयेत् । दीध्याय
मनुष्यास तानि सह वा शंभेत्, मह वा न शंभेत् मह बुटिन^(३)
आश्वितरा स्युर्विग्वजितो होता म दीक्षाश्वके^(४), एतेषां वा एषां
गिम्पानां विग्वजिति सांवासरिके हे होतुरुक्थे माध्यन्दिनमभि
प्रणयेते । हृन्नाहमिच्छमेव या मरुतं शम्ययानोति, तद् तथा
शम्ययाश्वके । तद् तथा शम्यमाने गोत्र राजगाम । म
होताच, होतः कथा ते^(५) शमं विचक्रं प्रवत इति, किं हाभुय
दित्वेय या मरुदयमुत्तरतः शम्यत इति । म होवाच, इन्द्रो धे
माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीकमीति, नेन्द्रं माध्यन्दि-
नान्यनीपामिति^(६) । म होवाच, इन्द्रस्विदमु माध्यन्दिनं,

१ य एयामन्तरीयादिति २० ।

२ यदेव वा इति ४०, ४० च ।

३ बुटिन इति ५० ।

४ मन्दीषाश्वके इति ३०, ५०, ५० च ।

५ म होवाच तम कथा ते इति ४० ।

६ माध्यन्दिनान्यनीकमीति ५० । माध्यन्दिनान्यनीकमीति ५० ।

माध्यन्दिनान्यनीकमीति २० ।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मेवं^(१) संसृष्टेति ।
 स होवाच, अरमाच्छावाकेन्यथास्मिन्ननुशासनमीपे । स होवाच,
 इन्द्रमेप विष्णुं न्यङ्गानि^(२) शंसति, अथ त्वं होतुरपरिष्टाद्रौद्रिया
 धाय्या, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति^(३) । तथेति ।
 तदप्येतर्हि तथैव गस्यते, यथा यष्टे पृष्ट्याहनि^(४) । कल्पत एव^(५)
 यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभाने-
 दिष्टो भवति । अथ बालखिल्याः शंसति, रेतो वा अथेथ प्राणा
 एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ वृषा-
 कपिं शंसति, रेतो वा अथेथात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः,
 कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति । यजमानं वा एतेन सर्वेण
 यज्ञकतुना संस्क्रुर्वन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवसम्भवच्छेते,
 न ह वै सकृदेवा^(६) अग्रे सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्गं सम्भवति ।
 सर्वाणि चेत्समानेहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते
 यजमानस्य प्रजापतिः । अथ हैव एव या मरुतं होता
 शंसेत, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवेनमन्ततः प्रतिष्ठापयति
 प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

१ मारुतो इमेवेति च० । मारुतो मेवामिति ट० ।

२ विष्णुं न्यङ्गानि इति ट० ।

३ सूक्तस्याप्यस्यधा इति ऋ० । सूक्तस्याप्यस्यधा इतीति ऋ० ।

४ पृष्टे पृष्ट्याहनीति ग० । यष्टे यष्ट्याहनि इति ऋ० । यष्टे पृष्ट्याहनि इति ट० ।

यष्टे यष्ट्याहनीति च० ।

५ कल्पयत एवेति ऋ० । कल्पयत एव यज्ञ कल्पयते इति ट० ।

६ सकृदेवा इति ऋ०, ट० च० ।

देवक्षेत्र वै पठमह । देवक्षेत्र वा एत आगच्छन्ति, ये पठम
हरागच्छन्ति । न वै देवा अन्वोन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्त्तुं ऋतो
गृहे वसतीत्याहु तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्यमम्पदायम्,
तद्यदृतून् कन्धयति, यथायथ जनिता । तदाहु, नर्त्तुं प्रैषी प्रैषेयुर्न
र्त्तुं प्रैषो वपट् कुर्युः वाग्वा ऋतुप्रैषा^(१), आप्यायते वै वाक् पठे
हनीति । यदृतुप्रैषी प्रैषेय, यदृतुप्रैषीर्वपट् कुर्युः, वाचमेव तदासा
शान्तामृक्तवतीं वहरावणीमृच्छेयु, अच्युताद्यज्ञस्य चविरत, यज्ञान
प्राणान् प्रजाया पशुभ्यो जिह्वायैषु, तस्माहमैभ्य एव प्रैषितव्य
मृग्मेभ्यो धिवपट्कृत्य । तत्र वाचमासा शान्तामृक्तप्रती वहरा
वणीमृच्छन्ति, नाच्युताद्यज्ञस्य चविरत, यज्ञान् प्राणान् प्रजाया,
पशुभ्यो जिह्वायन्ति । पारुच्छेपीरुपदधति, इयो मवनयो पुर
स्तात् प्रस्थितयाज्याना । रोहित वै नामैतच्छन्द यत् पारुच्छेपं ।
एतेन ह वा इन्द्र सप्त स्वर्गा लोकाणानागोहत् । आरोहन्ति सप्त
स्वर्गा लोकात्, य एव वेद । तदाहु, यत्पञ्चपद एव पञ्चमस्यान्हो
रूप, पट्पदात् पठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् पठेहनि गस्यन्त
इति । षड्भिरेव पदै पठमहरहर्वाप्रुवन्ति, विच्छिदी वै तदह,
यत् सप्तम । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारुह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्त्रा
हैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एव विद्वांस उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा पठेनान्हा
एभ्या लोकेभ्योऽसुरान् पराणुदन्त । तेषा यान्यन्तर्हस्तानि^(१)

१ ऋतुं प्रैष आप्यायत इति ह । अमुप्रैष आप्यायत इति २० ।

१ यान्यन्तर्हस्तानीति च ।

वसून्यासन्, तानादायन्^(१) समुद्रं प्रारूप्यन्त । तेषां वै देवा^(२)
 अनुहायैतेनैव च्छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसून्याददत् । तदेवैतत्
 पदं, पुनःपदं । स दां कुग आकुञ्चनायाद्विपतो वसु^(३) दत्ते,
 निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद । द्यौर्वै
 देवताः पृथमर्हर्वहति, त्रयस्त्रिंशस्तीमी रैवतं सामातिच्छन्द-
 ष्छन्दी^(४) यथादेवतमनेन^(५) यथास्तीमं यथासाम यथाच्छन्दः
 समृष्तीति, य एवं वेद । यद्वै समानोदकं, तत् पृथस्यान्ही रूपं ।
 यद्येव प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् पृथं,
 यदश्ववद्यद्रथवद्यत् पुनरावृत्तं, यत् पुनर्निवृत्तं, यदन्तरूपं, यदमौ
 लोकीभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुच्छेयं, यन्नारागंसं,
 यद् द्वैपदा, यत् सप्तपदा, यत् कृतं, यद्वैवतं, तत्तृतीयस्यान्ही
 रूपं । एतानि वै पृथस्यान्ही रूपाणि छन्दसामु ह पृष्टेनान्-
 हाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदाने नाराशत्स्या
 गायत्रग रैभ्या त्रिष्टुभा पारिचिख्या जगत्या गायया अनुष्टुभा
 एतानि वै छन्दांसि पृष्टेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि,
 छन्दसामिव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य
 छन्दांसि पृष्टे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति,
 सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवा पृष्टे इति च० ।

३ वसु इति भा० ।

४ सामानि च्छन्दश्छन्द इति भा० । सामानि च्छन्दोतिच्छन्द इति ट० ।

५ यथादेवतमनेनेति च० ।

अथ यद् द्वैपदौ स्तोत्रियानिरूपो भवति, इमा तु कं भुवनामी
यधामेति । द्विपाद् द्वैपदः, द्विप्रतिष्ठ (१) पुरुष, पुरुषो वै यज्ञ,
तस्माद् द्वैपदौ स्तोत्रियानुरूपो भवति । अथ सुकीर्त्तिं गच्छति,
अपेन्द्र प्राचो मघधन्नमित्रानिति । देवधोनिर्वै सुकीर्त्तिं, स य
एषमेता देवयोन्त्यां सुकीर्त्तिं वेदकीर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूताना
कीर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि,
य एषं वेद । अथ हृषाकपि गच्छति, विहि सोतो रसृष्टतेति ।
आदित्यो वै हृषाकपि, तद्यत् कम्पयमानो (२) रेतो वर्षति, तस्मा
हृषाकपि, तद्दृषाकपेर्हृषाकचित्त्वं कपिरिव वै सर्वेषु लोकेषु भाति,
य एव वेद । तस्य लक्ष्मीयेषु पादेष्वान्तयोर्न्यं खनिनर्दा (३)
करोति, अथ वेन्धूख बल (४) निनर्दं, अत्रायमेवान्मै तद् बले
निदधानि । अथ कुन्ताप गच्छति, कुयं ह वे नाम कुत्सितं भवति,
तद्यत्तत्रति तस्मात् कुन्तापा, तत् कुन्तापाना कुन्तापत्व । तस्य
स्तेम्भे (५) कुयानिति तप्तकुयं स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभि य एव वेद । तस्य चतुर्दशप्रथमा (६) भवन्ति, इदं
जना उपयुतेति । ता प्रयाह गंसति यथा हृषाकपि वार्षरूपं
हि हृषाकपेस्तन्यायमित्येव । अथ रैभो गंसति, वष्यन्व रैभ

१ द्विप्रतिष्ठेति अ० ।

२ कम्पायमान इति अ० ।

३ न्यं खनिनर्दामिति अ० ।

४ न्यं खो बलमिति अ० ।

५ तस्यन्त मन्थे इति अ० ।

६ चतुर्दश प्रथमा इति अ० ।

वच्यस्वेति । रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैत-
 द्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव ।
 अथ पारिचितोः शंसति, राज्ञो विश्वजनीनस्येति । संवत्सरो वै
 परिचित्, संवत्सरो होदं सर्वं परिचियतीति । अथो खल्वाहुः,
 अग्निर्वै परिचित् अग्निर्होदं सर्वं परिचियतीति । अथो खल्वा-
 हुः, गाथा एवेताः कारव्या राज्ञः परिचित इति । स नस्तद्यथा
 कुर्यात्, यथाकुर्यात्^(१), गाथा एवेतास्य शस्ताभवन्ति । यद्यु वै
 गाथा अग्निरेव^(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, यद्यु वै मन्त्रो-
 ग्निरेव मन्त्रः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ
 कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुमब्रूधदिति । यदेव देवाः कल्याणं
 कर्म कुर्वन्स्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमाना ।
 यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति,
 ताः प्रग्राहमित्येव । अथ दिशां क्लृप्तीः, पूर्वं शस्वा यः सभेयो
 विदथ्य इति । जनकल्या उत्तराः शंसति, योनात्ताचो अनभ्यक्त
 इति, ऋतवो वै दिशः प्रजननः, तद्यदि शाङ्क्लृप्तीः पूर्वं
 शस्वा यः सभेयो विदथ्य इति जनकल्या उत्तराः शंसति,
 ऋतूनेव तत् कल्पयति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं
 सर्वमनुप्रतिष्ठति^(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ।
 ता अर्धर्चगः शंसति, प्रतितिष्ठत्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

१ अनेयत्तद्यथा कुर्यादिति ४० ।

२ अग्निरेवेति ४० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति ४० ।

यदिन्द्रोदो दागरात्र इति । इन्द्रगाथाभिर्ह वै देवा असुराना-
ज्ञायाथैनानन्यायन्, तथैवैतत् यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाभियं
भ्रातृथमागायाथैनमतिथन्ति, तामर्च्यः शंसति, प्रतिष्ठित्या
एव ॥ १२ ॥

अथैतशप्रलापं शंसति, एता अश्वा आप्रवन्त इति । एतशो
ह मुनिर्थञ्जस्त्रायुर्हृदग् । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका यज्ञस्त्रायुरभि-
दृष्ट्वांस्तदभिलपिथामि मा मा त्वमं^(१) मन्यधमिति । तथेति
तदभिललाम । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो ष्येष्ठः सुतोभिदुहृत्व
मुखमपि जग्राह, हुवं, त्वमी नः पितेति । म होवाच, धिक् त्वा
जाक्ष्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाङ्करिष्यामीति । यो मे मुखं प्राग्-
होष्यो यदि जाक्ष्मे मे मुखं प्राग्रहोष्यः^(२), यतायुषं ग्रामकरिष्यं मह-
स्त्रायुषं पुरुषमिति । तस्मादभ्यन्तय एतशायना आजानेयाः सन्तः
पापिष्ठामन्थेषां बलिहृतः^(३) पितायच्छं ताः स्वेन प्रजापतिना
स्वया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यथैवैतशः प्रलापः, यातयामा वा चितिः, एतशैतशः प्रलापो
यातयामा मे यज्ञः सदचिति मे यज्ञोसदिति । तं वा एतशैतश-
प्रलापं शंसति, पदावशाहन्तामामुत्तमेन पदेन प्रणोति, यथा
निविद्ः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वगस्त्वा विततो किरणौ हाविति
प्रतिराधानुत्तराः शंसति, भुगित्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ दत्तमिति ३० ।

२ भुग न प्राग्रहोष्यो यदि जाक्ष्मे मे मुखं म प्राग्रहोष्य इति २० ।

३ बलिहृत इति ३० । बलिहृत इति २० । बलिहृत इति २० ।

हं वै देवा असुराणां रसाम्प्रवहद्दुः । तद्यथाभिर्हं वै देवा असुराणां
 रसां प्रवहद्दुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हि-
 कालम् । ता वै प्रतिराधैः प्रत्यराधुवन् । तद्यत् प्रतिराधैः प्रत्यरा-
 धुवन्, तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं । प्रवल्-
 हिकाभिरेव द्विपतां भ्रातृव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः
 प्रतिराधुवन्ति, ताः प्रयाहमित्थिव । अथाजिज्ञासेन्याः^(१) शंसति,
 इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति । आजिज्ञासेन्याभिर्हं वै देवा
 असुरानाज्ञाय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्या-
 भिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमागायाथैनमतियन्ति । ता अर्हर्चशः शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथातिवादं शंसति, वीरमे देवा अक्रंसतेति ।
 श्रीर्वा अतिवादस्तमेकर्च^(२) शंसति, एकस्ता वै श्रीस्तां वै
 विरेभं^(३) शंसति, विरेभैः^(४) थियं पुरुषो वहतीति । तामर्ह-
 र्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथादित्याथाङ्गिरसीथ शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिरीभ्यो-
 दक्षिणामनयन्निति । तद्देवनीथमित्याचक्षते^(५) । आदित्याथ ह वा
 थाङ्गिरमथ स्वर्गे लोकेऽस्पर्धन्त, वयं पूर्वं स्वरेषामो वयं पूर्वं इति ।
 ते हाङ्गिरसः शतःसुत्वा दृष्टशः । ते हाग्निरभूचुः, परेह्यादित्येभ्यः

१ जिज्ञासेन्या इति भ० ।

२ एकर्च इति ग० ।

३ विरेभमिति च० ।

४ विरेभैरिति च० ।

५ देवनीत्यमित्याचक्षते इति भ० ।

श्वंसुत्यां प्रव्रूहीति । अथादित्या अद्यसुत्यान्ददृशः, तेहाग्निरभूशुः,
 अद्यसुत्याम्माकं तेषां नस्व्वं होतासीदुपेमस्वामिति । स एत्या-
 ग्निरुवाच, अथादित्याः अद्यसुत्यामीचन्ते, कं वो होतारम-
 वोचन्, वाह्यन्ते, १) शुष्माकं वयमिति । ते २) हाङ्गिरमद्यक्रुधुः ३),
 मा त्वं गमो नु वयमिति । नैतिहाग्निरुवाच, अनिन्या वै माह्वयन्ते
 किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य हवत्र इति । तस्मादतिदूरमत्तत्य-
 मिति, यजमानस्य हवमिया देवाः । किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य
 हवत्वेति । तान् हादित्यानङ्गिरमो याजयाञ्चक्रुः, तेभ्यो हीमां
 पृथिवीं दक्षिणां निन्युः, तं ह न प्रतिजगृहुः । सा हीय, निहत्तो-
 भयतःशोष्या ४) दक्षिणाः शुचाविदाः शोचमाना व्यचरन् कुपिताः,
 मा नः प्रतिगृहीयुरिति । तस्मा एता निरदोष्यन्ते ५), य एते
 प्रतरा अधिगम्यन्ते । तस्मान्निहत्तदक्षिणां नोपाकुर्व्यात् ६) नैनां
 प्रमृजेन्नेदक्षिणां प्रमृणजानीति । तस्माद्य एवास्य समानजन्मा
 भ्रातृव्यः स्याद्दृशुङ्गयुः, तस्मा एनां दद्यात् । तत्रः पराची ७)
 दक्षिणा विहृणक्ति, द्विपति भ्रातृव्येन्ततः श्वचं प्रतिष्ठापयति ।
 योऽसौ तपति स वै शसति, आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१ होतारमवोचम्माद्युयन्तेति इ० ।

२ वे इति च० ।

३ चक्रुधुरिति भ० ।

४ माय निहत्तोभयत शोष्या इति च० इ०, च ।

५ एताजि निरदोष्यन्ते इति च० । एता निरदोष्यन्ते इति च० ।

६ निहत्तदक्षिणा नोपाकुर्व्यामिति च० ।

७ पराची इति भ० । प्राची इति च० ।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्याय-
 स्तासु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरि-
 तर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह
 जरितर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, प्रगृह्यादित्यमगृभ्णन् न हाने-
 तरसन्न विचेतनानीति । एष ह वा अनृहां विचेता, योऽसौ
 तपति । स वै शंसति, यज्ञानेतरसं न पुरोगवाम इति । एष ह
 वै यज्ञस्य पुरोगधो, यद्विष्णा यथार्हामः स्रस्तभित्तिरेतदन्तेत्येष
 एवेश्वर उच्येता । उत श्वेत आशुप त्वा उत्तोपद्याभिर्यविष्ठः^(१) ।
 उत्तेमाशुमा नः^(२) पिपर्तीत्येष एव श्वेत एष शिपुपत्येष^(३) उत्तो-
 पद्याभिर्यविष्ठ^(४) उत्तेमाशुमानं पिपर्तीति, आदित्या रुद्रा वस-
 वस्ते नुतः^(५) इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यङ्गिरः । इदं राधो विभुः प्रभु-
 रिदं राधो बृहत्पृथुः । देवा ददत्वासुरन्तहो अस्तु सुचेतनं ।
 युष्माए अम्त् दिवे दिवे प्रत्येष गृभायतेति^(६) । तद्यदादित्या-
 याङ्गिरसीथ शसति, स्वर्गताया एवैतदहरहः शंसति, यथा
 निविद्योय भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र शर्म रिणेतीमे^(७) वै
 लोका भूतेच्छन्दोसुरान् ह वै देवा अन्नं सेचिरे । भूतेन भूतेन
 जिघांसन्तस्मितीर्पमाणास्तानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योच्छादयन् ।

१, ४ उत्तोपद्याभिर्यविष्ठ इति च० ।

२ माशुमानमिति च० ८०, ४ ।

३ शिपुपतीति च० ।

४ नुत इति च० ।

५ गृभायत्येति च० ।

६ शर्मं कृणोतीति च० ।

तद्यदेतानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्, तस्माद्भूतेच्छन्दस्त-
द्भूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दस्त्वं । छादयन्ति ह वापरमिमे लोकाः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो निरघ्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्यच्छन्दस्ते, य एषं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अंहु भेदा इत्याह, न स्यादा
इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्यादा एतदधिप्रजायतेस्यैव सर्वस्याख्यै
प्रजात्यै । ता वै पट् शसेत्, पट्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितरः
प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् तादृग शसेदिति । शाश्वस्य
वचः, दगाचरा विराह, वैराजो यज्ञ', तद्गर्भा उपजीवन्ति ।
श्रीर्वै विराह, यगोन्नाद्य, श्रियमेव तद्विराज यगस्यवाद्ये प्रति
ष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिद् सर्वमनु प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभि, य एवं वेद । तिस्रः शंसेदिति वाक्य' । विह
है रेत, सिक्तं सश्रवत्याण्डमन्य जरायुस्त्रिहत् प्रत्ययं, माता
पिता यज्जायते, तत् तृतीय, अभूतोद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थी' शमेत् ।
मर्वा एष प्रोह्य शसेदिति हैके । कामार्तो वै रेत'(१) सिद्धति,
रेतस सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते, प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान्
प्रजनयिषुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभि', य एव
वेद ॥ १५ ॥ -

अथ दाधिकीं शंसति, दधिकाव्शो अकारिपमिति(१) । तत
उत्तरा पावमानी शंसति, सुतासी मधुमत्तमा इति । अन्नं वै
दधिक्रा, पवित्र पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं शस्त्वा
तत उत्तरा दाधिकी शंसति । इयं वागन्नाद्या, य पवत इति

१ विरेत इति भा० ।

२ अकारिपमिति भा० ट० च ।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्, उपनश्यति ह वागशनायती । स
 दाधिक्रीमिव पूर्वं शस्त्वा तत उत्तराः पावमानीः शंसति ।
 तद्यदाधिक्रीं शंसति, इयं वागाह, नस्यां वाचमवादीत्, तद्देव-
 पवित्रेणैव वाचं पुनोते । स वा अनुष्टुप्^(१) भवति । वाग्वा अनु-
 ष्टुप्, तत् स्वेनैव छन्दसां वाचं पुनोते । तामर्द्धर्चगः^(२) शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथ पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः,
 इयं वागाह नस्यां वाचमवादीत्, तत्पावमानीभिरेव वाचं पुनोते ।
 ताः सर्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वेनैव छन्दसां
 वाचं पुनोते । ता अर्द्धर्चगः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अत्र द्रष्टो
 अंशुमतोमतिष्ठदिति । एतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्वं सूक्तं शंसति ।
 अथ हैतदुत्सृष्टं, तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्वमन्त्यं त्वचमैन्द्राजागतं
 शंसति, सवनधारणमिदं गुल्माह इति वदन्तस्तदु तथा न
 कुर्यात् । त्रिष्टुभायतना वा इयं वाक् एषां हीत्रकाणां, यदे-
 न्द्रावार्हस्यत्वा त्वतोयसवने । तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्वमन्त्यं
 त्वचमैन्द्राजागतं शंसति, स्व एवैनं तदायतने प्रीणाति, स्वयो-
 र्देवतयोः कामं नित्यमेव परिदध्यात्, कामं त्वचस्योत्तमया ।
 तदाहुः, संशंसेत् पष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहःसु संशंसति
 कथमत्र न संशंसतीति । अथो खल्वाहुः, नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै
 लोकाः, पृष्ठमंहरसमा ये वै स्वर्गो लोकः कथिहै स्वर्गे लोके गमय-
 तीति । तस्मान्न संशंसति । यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य
 लोकस्य रूपं । यदेवैनाः संशंसति, यत्राभानेदिष्टे बालस्त्रिख्यो

१ सा वा अनुष्टुभ इति च० ।

२ ता अर्द्धर्चग इति भ० ।

हृषाकपिरेव या मरुत् । एतानि वा अत्रोक्थानि भवन्ति ।
 तस्मान्न संशंसति । ऐन्द्रो हृषाकपिः सर्वाग्निं छन्दास्यैतशःप्रलाप
 उपाप्तो यदैन्द्रावार्हस्यत्या तृतीयसवने, तद्यदेत छचमैन्द्रावार्ह-
 स्यत्यं सूक्तं संसति, ऐन्द्रावार्हस्यत्या परिधानीया विभो अदेवो-
 रभ्याचरन्तीरिति । अपरजना ह वै विभो अदेवो, न ह्यस्या
 परजन भयं भवति, शान्ताः प्रजाः कृताः सहन्ते, यत्रैवविदं
 संसति यत्रैवंविदं संसतीति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरंगोपथब्राह्मणस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तथाय अन्यः ॥

